

Іван Завзятий.

ДЛУДЖНИЙ
СНІГ

БЛУДНИЙ СИН —

це символічно здраматизована доля людини, що серед несприятливих обставин і непривітного оточення загублює своє духове і національне «я», попавши в чуже море, повне принад і обіцянок кращого життя.

Автор роману —

ІВАН ЗАВЗЯТИЙ —

майстерно виводить постать дитини, що зросла без відчуття батьківського серця і цей брак вирощеної в душі любови супроводить її у супоре, тяжке життя. Однак хоч і які важкі були молодечі роки Кузьми, проте в його серці не погасла іскра його духа і він віднаходить себе серед буйного, бурхливого життя, гірників напередодні революції в Росії. Кузьма відроджується і кидається у вир боротьби, оновлений духом, повернений на лоно свого народу, що приймав його — як біблійний батько блудного сина — з отвертими раменами. Кузьма віддається за цю любов свого народу, за любов, якої він не мав щастя зазнати в дитинстві. Його доля позначається грізними подіями революції, яку в своїй душі пережив Кузьма,

а у великому маштабі
увесь наш народ.

Літературна обробка
Івана Кошелівця

Цю книжку читається
з захопленням та
з приемністю.

Іван Завзятий

блудний син

РОМАН У ДВОХ ЧАСТИНАХ

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1955

Німеччина

Всі права застережені

**Обкладинка роботи артиста-маляра
Северина Борачка.**

Druck: Dr. Peter Belej, München 13, Schleißheimer Str. 71, Germany

ВСТУП

Що другого четверга у великому і брудному містечку Горохові, недалеко від російсько-австрійського кордону, на Волині, відбувався ярмарок. І кожного разу люди, як мурашва, стягались з кільканадцятьох верстов навколо.

В день ярмарку з самого ранку по всіх дорогах тяглись безперестанні валки до міста. Хто їхав півдвою, хто йшов пішки з кийком у руці та клуночком за плечима, хто вів корову на мотузку, хто коня, лоша чи теля. Всілякі люди збиралися: хто за потребою, хто із звички, а хто «за компанією».

Вся середина міста була заселена майже виключно жидами, і тільки на передмістях жили «міщани». В самому центрі, уздовж просторії площи, стояла пара великих дерев'яних будинків, що були покриті почорнілою вже черепицею і наче втиснуті в землю. Вони були поділені з обох боків на маленькі, тісно притиснуті одна до одної крамнички — клітки. З одного боку продавали матерію, галантерію, хліб, булки, цукерки і т. і., а з другого, під випнутими піддашшями, стояли бочки з оселедцями, гасом та різним шмаровидлом, скриньки з мілом, цвяхи та мішки з сіллю; висіли відра, ланцюги, і стояв різний посуд та начиння.

Восени і навесні всі вулиці і площи покривалися грубим шаром невилазного болота. Перед клітками були місця, через які в певні часи ніхто не відважувався їхати. Тільки часом якогось підплітого дядька збирала охота похвалитися своїми кіньми, і він, добре розпушивши їх, направляв по черево в калюжу. Коли в коней вистачало духу витягнути воза, що зачерпував у полуспішок болото, дядько погордливо поглядав на людей, що зглядалися зо всіх боків, і поганяв далі. Коли ж коні застригали й не помагав ні батіг, ні пужално,

дядько швидко протверезувався, чухав потилицю і часом тільки на другий день витягав, при допомозі найнятих міщан, розібраного воза.

Попід клітками, як і з боків вулиць, були покопані рови для спаду води, але в дійсності вони були збірниками ніколи не висихаючого, запліснілого смороду. Зверху вони були покриті прогнилими дошками, що служили пішоходами. Для мірила болота в дядьків виробилась власна термінологія: «болото по маточині», «болото по люшні» й «болото по драбині».

В бік Луцького було вимощене шосе із шпиччастого каміння, і тільки віз викочувався на нього, колеса починали гриміти. Грубо наліплена на них болото купами залишалося на шосе, як лявшіна, спливало на боки, заливаючи хати.

Під час ярмарку, весь майдан перед клітками й костьолом заставлявся різною всячиною на продаж. Тут лежали на розлогих столах або й на застеленій землі цілі стирти винесеного жидами готового одягу, купи висмарованих сажею шапок, а літом кашкетів, довгі ряди розвішаних міщанами чобіт та кожухів, купи наваленого на столах сала, ковбас і багато іншого. Тут і «русські» розкладались із своїм крамом, і всі виявляли здібності приваблювати покупців. Але найбільше спритності було в жидів. О, жид уміє вмовити дядька й показати крам на лиці! Коли, наприклад, піджачок був заширокий на якогось хлопчину, жид спрітно збирав його однією рукою ззаду чи спереду докупи, обертав другим боком до батька і, роблячи улесливу усмішку, примовляв: «Сидить, як на нього шитий!» Коли ж одяг був затісний, жид натискав коліном у живіт, застібав гудзики, і піджачок теж сидів, «як на нього шитий».

Бідніші жиди виходили єдосвіта на передмістя, ставали купами на дорогах і переймали ярмарківців. Жиди скуповували зерно, худобу, щетину, шкірки й т. і., а жидівки курей, яйця, масло, сир, цибулю тощо. Вони виходили одне наперед одного, спинались до підвід і, нишпорячи в соломі, завжди одинаково запитува-

ли: «Ну-у, маєте щось на продаж?» Жидівок особливо приваблювали підводи, на яких сиділи жінки. О, вони знають, що жінка даремно до міста не поїде: вона мусить мати щось на продаж, бо вона їде щось купити. І хоч як жінка сердилася і відпихала жидівку, ця на ходу нишпорила в соломі і, коли знаходила курку, то хоч би вона була найбільша, завжди незмінно запитувала: «Ну-у, що хочете за це курча-а?» Це відбирало жінці терпець. Вона видирала курку з рук жидівки, і та переходила до іншої відводи.

Ті, що мали крамниці, теж виходили цілими родинами до праці. Жиди, звичайно, ставали на порогах кліток і гукали до перехожих: «Знайомий, знайомий, зайдіть до мене!» Підбігали до дядьків, хапали за рукави й тягли до крамниці. Коли дядько піддавався, жид запитував: «А звідки ви, знайомий? З Борискович? Ну, всі борисківці купують у мене!» — і вводив дядька з жінкою до темної віднатовпу крамниці, в якій під час ярмарку завжди світилась лямпа. Передавши нових покупців челяді, сам. знову вибігав надвір. Дядько вибирав крам і починав торгуватись, а в допомогу й жінка вставляла час від часу якесь «кругле» слово. Жиди, звичайно, хотіли якнайбільше, а дядько давав якнайменше (найчастіше половину заправленої ціни). Тут жиди виявляли свої здібності вмовляти покупців, а дядько з жінкою — свою впертість. Щоб переконатися, чи дядько ще не набавить, жиди випускали його з крамниці, завертали, ще спускали трохи, знов випускали... І тільки коли дядько впирався на ціні, за яку жиди не хотіли відпустити краму, його більше не завертали, а нахабніші ще й гукали услід: «Ну, йдіть у чорту матери!» Бувало, що дядько з жінкою цілий день проходять і нічого не куплять.

На другому кінці міста був інший дуже важливий центр ярмарку — торговиця, де продавали та міняли коней, продавали та купували корів, свиней та іншу худобу.

Дванадцять верстов на півден від Горохова, коло самого кордону, при одній з приток річки Стиру, лежало село Підгайці. В ті часи в Підгайцях було дворів біля ста. Село було оточене лісом, немов підковою, і тільки південний бік, цебто від кордону, був відкритий. Ліс з горбками підходив зовсім близько до села, але іншими місцями поля пов'єдалися глибоко між ліс.

Притока протікала серединою бережини і брала початок із двох великих джерел, які витікали з-під крутих, покритих лісом, крейдяних гір, творячи великі криниці. Перша з них була зовсім близько до села й називалася Воловою криницею, а гора, під якою вона була, Воловою горою. Вода в ній була незвичайно ясна і літом холодна, як лід, а зимою здавалась теплою. Про походження криниці була така легенда: один чоловік задумав переконатися, чи Великдень є також довгим днем, і одного Великодня, вдосвіта, вибрався під лісорати. Та виорав він ледве маленький шмат, як земля під ним запалася, і на тому місці постала криниця. Старі люди оповідали, що коли на Великдень вранці прилягти вухом до кладки на криниці, можна було чути, як дядько поганяв волів: «Цоб, цабе! ..».

Друга була добру верству за селом і називалася Білюю криницею, мабуть тому, що вода, вибиваючись із джерел, підносила клуби світлосірого намулу.

В цьому селі жив селянин Грицько Осика, а в нього був син Кузьма, який і будегероєм нашої повісті.

Кузьма ще добре ходити не умів, як невблагана смерть забрала в нього обое батьків перед гострої, морозної зими. Це було по сусідству Грицька Осики, і він прийняв сиротину до себе. Чого він це зробив — сам пізніше не знав. Може у хвилину якогось доброго настрою. А може тому, що громада придала йому отой нужденний кусок поля, що його залишили батьки малого Кузьми. Так то й виховувався і виростав Кузьма і коли підріс, батьком у нього став старий Осика. Минуле замазалось у пам'яті хлопця безслідно, а далі й село про цю малу подію забуло, серед важких турбот свого простого та твердого життя ...

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Тільки почалися м'ясници. Снігу було багато, і, хоч погода стояла вже кілька днів м'яка й тепла, дорога була якнайкраща. Осика вирішив проміняти або й зовсім продати молодого коня Шпака, бо гроші дуже потрібні, а навесні й молоду лошичку можна буде запрягати.

Осика був людиною вже не молодою: на другу половину шостого десятка повернуло. Він мав уже двох жінок і тринадцятеро дітей. Та деякі з малку повмирали, а решту з другою жінкою забрала недавня пошестьтифу. Залишився в Осики тільки один прибраний син — Кузьма.

Невеликий на зріст, з живими і гострими очима та підстриженими вже сивими вусами, яких тільки кінці стирчали вниз, Осика завжди був веселий із сторонніми людьми, особливо коли був випивши. Зате серед своєї родини він був справжнім деспотом. Коли він уходив до своєї хати, його обличчя набирало суворого вигляду й очі блискали, як у вовка. Родина притихала, і всякі запити та відповіді робилися півголосом. Ів Осика завжди сам біля столу, а вся родина — вздовж лави, біля мисника. Коли не подобався обід чи кепсько був помашений, він змітав миску зі столу, лютуючи, бив горшки із стравою і виганяв усіх з хати.

Коли вмирали діти та жінки, ніхто не бачив сліз на його обличчі. Правда, його усмішка щезала на якийсь час, але люди казали, що це від великих витрат на похорони. На труни він розібрав стелю в коморі та частину стіни в стодолі, яку замінив плотом, але з попом — ціла катастрофа: дешевше трьох карбованців не поховас, хоч сам лягай у могилу. А Осиці треба було поховати ще шість душ одне за одним. А до того й могорич треба поставити людям... Женитись, казав Осика,

більше не буде, і до господарства взяв стару жінку Горпину. Горпина знала Осичину натуру й дбайливо годила його примхам. І він і далі сам біля столу, а Горпина з Кузьмою біля лави, але мисок тверезий Осика більше не бив.

Він був дуже добрим ярмарківцем і рідко коли пропускав ярмарок. Траплялося це восени та навесні, коли болото не випускало з подвір'я або з якоїсь іншої дуже важливої причини. В таких випадках Осика цілий день нерадо брався до роботи, марудився, ходив по сусідах і шукав з ким випити.

За кілька днів до ярмарку, він шукав товариша, щоб їхати разом: він любив випити в товаристві, а ярмарок тим і славний, що могорич доводиться пити. Тепер він цілий тиждень намовляв кума Дениса. Та хоч Денис теж любив ярмаркувати, проте жінка вміла тримати його в руках, і він ніяк не міг сказати кумові Грицькові, чи поїде напевно.

Напередодні ярмарку Осика налагодив сани, опалку з оброком і сіном і позашивав кожуха. Коли осмерклло, він вийшов за ворота і, усміхаючись, глянув на хату кума Дениса. Та саме в той час син Кузьма гнав коней від криниці, і Осика відразу набрав суворого вигляду. Коли коні увійшли в двір і Кузьма з відром води пройшов біля самого батька, ніби не помічаючи його, Осика знову усміхнувся й рушив помаленьку до Денисової хати. Порівнявшись з нею, він почав ступати ще помаліше і, йдучи, заглядав у вікна. Вікна були не замерзлі, і Осика міг розглянути, хто був у хаті, але Дениса ще не було. Осика не кваплячись відчинив двері, увійшов до сіней і так само помаленьку зачинив двері за собою. Він ще не ввійшов до хати, як кума Ганна, що поралася біля плити, промовила до дівчат, що пряли: «Це вже Осика сунеться». Осика так само помаленьку відчинив другі двері і увійшов до хати.

— Добревечір, — промогив тихим і протяжним голосом і, ледве переступаючи, підійшов до плити.

Він ще йдучи дістав люльку з кишені й почав видовбувати недогарки.

— Сідайте собі, куме! — промовила Ганна, відповівши на привітання. Осика так само помаленьку, все усміхаючись, сів біля плити, некваплячись дістав капшука й почав напихати тютюн у люльку.

— Ну, як куме, ідете на ярмарок завтра? — звернулась Ганна, більш запевняючи, ніж запитуючи, аби щось говорити.

— А ви хіба не знаєте, що питаєте? — зауважив Осика, усміхаючись.

— Та як же не знати, хіба ж ви пропустите коли!

Осиці подобався такий відгук, і він смачно потягнув кілька разів люльку. Помовчавши якийсь час, він теж запитав, усе усміхаючись і ніби знаючи наперед відповідь:

— А кум же як?

— О, кум дома сидітиме! Ще не помолотив, дров немає, гній треба возити... ніколи по ярмарках роз'їжджати! — коротко відрізала Ганна.

Осика не знов, що й говорити далі, і мовчки потягував люльку, але усмішка з лиця не зникала.

До хати прийшов Денисів син Василь і почав гріти мокрі руки біля плити.

— Що, наковзався вже? — докірливим тоном звернулась до нього мати.

— Я не був на ковзалці; ми грали в дурня в Захарка...

— Не бреши, дідьків сину! А чому так засапався? Ковзайся, ковзайся, подереш чоботи — босий ходити-меш. Ти не бачиш, що чиншу нема чим заплатити? А тобі чобіт не настачиш! — дорікала мати.

Але Василь не дуже боявся цих погроз. Його мати була добра, і він знов, що кривди вона не зробить. Та щоб покінчити з немилою темою, він звернувся до Осики:

— Дядьку, що робить Кузьма?

— Що робить Кузьма? — перекривила мати. — Не б'ойсь, Кузьма не валанцює даремно часу, як ти! Кузьма

й коло худоби порається, й дров нарубає, й води прінесе, і все, а ти що?

— А я хіба не нарубав дров?

— Та й нарубав же! І на вечір було б не вистачило; мусіла батька кликати, щоб пенька порубав.

— А я що, хіба можу пенька порубати?

— А чому ж би ти його не міг порубати? Тобі ж, слава Богу, чотирнадцять років минуло, женити хутко будемо.

— О, женити... — соромливо буркнув Василь.

Дівчата, що весь час були зайняті своїми справами, з усмішками подивились на нього. Та до хати увійшов кум Денис і своєю присутністю вирятував Василя з неприємності. Він привітався до Осики і, жваво потираючи руками, теж лідійшов до плити:

— Гарна погода, черти його батька!

— Ярмарок буде добрий... — відповів Осика, всміхаючись.

— Та ярмарок буде як треба!

Осика взяв у жменю люльку й наважувався ще щось сказати, та, не сказавши нічого, знову встромив її в зуби. Після деякої мовчанки він запитав:

— А ви ж як, сани налагодили вже?

— Та гринджи стоять готові! — жваво відповів Денис.

Ганна, приховуючи усмішкою свій неспокій, подивилась на них.

— Ви, куме Грицьку, й не намовляйте, бо з того нічого не буде, а ти, старий, і не думай, бо не поїдеш! — з притиском закінчила Ганна.

Денис зніяковів і не зінав, що говорити. Мовчки потягав люльку й Осику.

З надвору почувся тупіт. Це хлопці починали надходити на вечорниці. Вони теж роздивились наперед у вікна, а потім, міцно тупаючи, увійшли до сіней. В сінях ще гомоніли й, сміючись шукали в темряві за клямкою, нарешті, почали входити до хати. Їх було покищо три. Насамперед увійшов високий Марко Підлужний. Ска-

завши «Добривечір», він спинився біля порога й почав роздивлятись по хаті.

— Слухай ти, розворо, дай же й нам увійти! — відпихаючи його від порога, промовив другий парубок, Демко Нечипорук.

Він привітався й теж спинився на хвилину біля дверей та зараз підійшов до плити й почав удавати, що дуже змерз. Третій, Іван Макух, був несміливий і ввійшов без жодних жартів.

— Сідайте собі, хлопці! — промовила Ганна.

— Та підрости ще хочу, — відповів Марко, що мало не впирався в стелю головою.

Демко, стоячи, почав крутити цигарку, а Іван мовчики підійшов до столу й присів на лавці.

Тільки хлопці увійшли, дівчата зараз почали перевіштуватись і, всміхаючись, поглядати на них. Скоро прийшло ще кількох парубків і пару малих хлопців до Василя. Потім ще... В хаті ставало чимраз більше диму від курення, і хлопці були вже справжніми господарями... Осика посидів довгенько, спостерігаючи їх дотепність. Це пригадало йому власне парубоцтво... Потім він закурив на дорогу й пішов. Кум Денис вийшов за ним на двір, але розмова не в'язалась: вони обидва були сумні, що завтра не можуть їхати разом на ярмарок і обміналі говорили про це. Кум же Денис почував себе й винуватим якось. Осика ще раз сказав — «Добраніч» і пішов.

Горпина чекала на нього, та стомилася і заснула в кутку біля плити. Але коли Осика ввійшов і викрутів лямпу, вона насипала в миску картоплі, взяла полу-мисок з огірками й подала йому на стіл. Осика взяв одну картоплину й почав оббирати. Та картопля вже прохолола і лушпина відставала кепсько. Вона відривалася маленькими клаптиками й прилипала Осиці до пальців. Швидко він залишив усі руки, а в шлунку було порожньо. Роздратований, він відрізав скибу хліба, з'їв з огірком і поліз на піч. Горпина висипала назад у баник решту картоплі, погасила лямпу й теж лягла.

Через якийсь час прийшов Кузьма і в темноті почав шукати за вечерею. Хоч батько не забороняв йому ходити на вечорниці, але засвічувати лямпу чи стукати, коли вертався, він не смів і мусів їсти й лягати як можна тихше. Горпина шепотом сказала, де його вечеря. Кузьма забрав до плити полумисок з огірками, дістав з баняка картоплину й напомацки почав оббирати. Та картопля вже зовсім простигла і лушпайка відривалась не більше, ніж Кузьма захоплював нігтями. Він пошипав її навколо і почав їсти. Другу теж хотів оббирати, та зміркував, що краще не починати, й почав кусати з лушпиною. Натягнута лушпайка почала лупати під зубами. Кузьмі здавалось, що вона так голосно тріщить, що може потурбувати батька, а тому третю картоплину розломив наперед у руці.

З'ївши останню картоплину він встремив у баняк руку й почав шукати, чи не присохла ще де яка. Та коли розчаровано виймав руку, зачепив, на нещастя, рукавом за вінця. Баняк захитався, стукаючи дном бляху. Кузьма злякано кинувся до нього в темноті руками, але, замість затримати, штурхнув, і баняк з гуркотом повалився.

— А кота! — почулося з заверхниці, і Кузьма завмер з недожованою картоплиною в роті. Він знов, що досить ще стукнути — і батько злізе з печі й почне пороти «кота» паском.

В хаті знов стало тихо, тільки було чути, як Осика шкрябався та перевертався на печі. Коли ж і там стихло, Кузьма проковтнув недожовану картоплину й почав моститись спати: скинувши чоботи, з притаєним духом приставив до плити два стільці, назбирав на скрині лахів, дещо постелив, дечим укрився й скоро міцно заснув.

Кузьмі минуло вже п'ятнадцять років, але, крім свого села, він ніде не був і нічого не бачив. Тільки на вечорницях та нічлігах він чув від старших людей, що служили в москалях тощо, про світ, і йому дуже кортіло подивитись на нього. Він ріс, як колючий будяк на вигоні: його м'яли й товкли кожного дня, і він часто

носив синяки від батька та мачухи. Його били часто за збитки, але не раз і за такі провини, про які він не знає і не відав, бо коли вчинився бешкет, а винуватця не було, потерпілий ішов сміливо жалуватись на Кузьму. І цей мусів розплачувався за все. Але Кузьма теж в боргу не залишався й колов кого тільки міг своїми ключками. Він був здоровий фізично і дуже віруючий. Він з захопленням читав стару евангелію, яку йому дав дід Хведір, і гостро дотримував постів. Релігійний фанатизм пхав його на ворожнечу до католиків, а особливо жидів. Та хоч Кузьма не любив католицьких костьолів, про які тільки чув, ворожнечі такої до католиків, як до жидів, не почував. Він разом з католицькими хлопцями ходив на вечорниці, їздив на нічліг і виконував інші спільні роботи. Їх батьки жили однаковим життям, мали однакові звичаї й були в однаковому соціальному становищі. Ці умови цілком невтралізували релігійний антагонізм. Не так було з жидами. Кузьма з самого малку всмоктав до них ненависть і почував її навіть тоді, коли про релігію нічого ще й не тямив. Ледве він почав розуміти слова, як уже чув, що жиди не працюють, а живуть ощуканством, що жид не сяде їсти, поки не обдуриТЬ когось і т. і. Кузьма бачив, що він єсть пісну картоплю з лушпайками, а жиди — булки; він спить на лаві й лахами вкривається, а жиди в перинах. Тому ненависті його до них не могли стримати жодні карі. Навпаки, карі підсилювали тільки ворожнечу.

Осиці спалось кепсько. Звечора він довго перевертається з боку на бік і ніяк не міг заснути. В голові все вертівся проклятий ярмарок, а тільки задрімував, то й сон такий почав снитися: ось він міняє свого Шпака; п'є могорич, і горілка так приємно печене в животі, що аж сліна тече з рота... Помарив так якийсь час, аж і півні почали співати. Осика задрімнув ще пару разів і насилу дочекався третіх півнів, а тоді пішов коней годувати.

Хоч Осика жив у невеликому достатку, в день ярмарку він мусів мати на сніданок шкварене сало. Гор-

лина це теж знала й присмажила «жеребець», бо хоч цей рік Осика нічого не колов (призначений для цього кабанець пішов на сплату боргів за похорони), в бодні було ще кілька четвертин.

Поснідав Осика мовчки. Після вчорашиної пісної вечері апетит був не абиякий, і він впоров мало не цілий буханець хліба, все сало й тарілку вимастив. Напоївши коней, ще до світанку він вирушив у дорогу.

Кузьмі під ранок стало зимно, і тільки батько встав, він зараз поліз на піч. Спав сьогодні довше звичайного — батька дома не було, він сам господар. Встав, аж коли в животі почало гуркотіти, а в хаті пахло свіжим підпалком, що його Горпина мастила шматком старого сала.

Кузьма нашвидку дав коровам їсти, вмився і почав Богу молитися. Але Богу молився, а про свіжого підпалка думав. Це його змалку привчили кожного ранку молитися, і він робив це без жодного почуття: він виконував повинність. Горпина налила в миску ячмінного кулішу, і вони вдвох, сьогодні біля столу сіли обідати. Кузьмі було якось незвичайно приемно обідати без прибаного батька, і він наче й не жалів би, якби той ніколи більше не вернувся.

По обіді Кузьма напоїв корови, нарубав Горпині дров і пішов до стодоли молотити. В стодолі було зимно, і він довго гатив ціпом, поки добре загрівся а тоді ліг на сіні, що лежало біля дверей, відпочити. Але втім була хвилева, і вона минула вміть. Його вся істота була така бурхлива, що він почував могутню силу якогось внутрішнього двигуна. Чим її задоволити цю силу в грудях? Кузьма не зінав. Для задоволення її в нього був один тільки засіб. І Кузьма поривчасто піднявся з сіна. Зачинивши двері, він став на току навколошки, зняв шапку й почав хреститись. Потім підняв голову і почав так щиро й гаряче молитись, що аж піт виступив на чолі. В його гарячій уяві з'являлися різні малюнки раю, який міг тільки уявити на землі, і він просив у Бога щастя і успіху. Здавалось, вінувесь переродився і ввійшов у казковий світ своєї буйної фантазії...

Через якийсь час до стодоли прийшов Кузьмин найкращий товариш Андрій Калинюк.

— Староста вже приїхав і привіз нові «Почаївські листки»! — радісно повідомив він Кузьму й дістав з-під полі кілька листків.

Кузьма кинув ціпа й почав розглядати.

— Отут дивись! — захоплено гукав Андрій, показуючи намальованого на одному листку жида.

В жида було багато, ніби в павука, довгих рук, в яких він тримав: чай, цукор, булки, оселедці, гас, мило, махорку, матерію та інше й кричав: «Ну-у дайте ж мені хоч рівних прав!»

— Йобогу, саму правду Віталій пише! — з захопленням вигукнув Кузьма. — І як він знає про все!

— Та певно що правду! Хіба ж Віталій брехати буде! — з самопевністю відповів Андрій.

Далі в листку оповідалось, як жиди беруть кров з християнських хлопчиків до маци.

— Чортова жидівня! Замучили Ісуса Христа, п'ють християнську кров, захопили в свої руки все і ще якось рівноправ'я домагаються; хочуть, щоб ми їх в руки цілували, як за границею. Не діждете прокляті! — з лютотю гукав Кузьма.

— От до Радзивиліва так цар, кажуть, бояжків спровадив, щоб виглуимили їх трохи, а до нас то й не пришло... не переставав лютувати Кузьма.

— А знаєш, ті, що їх вибрали до Думи, то, кажуть, вони продають свої квитки жидам, а самі йдуть до трахтирів пиячити. Жиди ж сидять за них в Думі й вигадують все для себе, — оповідав Андрій те, що чув від старших людей.

— Скрізь чортова жидівня, де й не посій, то роздається!.. Ну, та в чорту матері їх! От бери ціпа, помолитмо трохи й підем до хати. Або на мого, а то татів важкий...

— А ти що, хіба сильніший за мене?

— А ти що думаєш, як ти старший, то й сильніший?

— Я сильніший!

— А ходи поборемось!

— Ану!

— Ходи сюди, в запілля, а то тут можна голову розбити, — промовив Кузьма й перескочив через дошки, що відділяли запілля від току.

Андрій теж перескочив і вхопив Кузьму під пахви.

— О, ні, ти під силу не бери, а ось так — рука через руку!

Схопившись, вони почали водитися. Кузьма метнув Андрієм в один бік, у другий, повалив на солому й сам упав на нього.

— А що я не казав, що ти не дужчий за мене! — переможно вигукнув Кузьма.

— Ні, ні! До трьох разів; я зачепився за сніп ...

Тричі хлопці бралисі, і тричі Андрій лежав насподі й мусів був визнати, що Кузьма сильніший за нього.

— Ну, йди тепер помолотимо трохи, — промовив Кузьма й перескочив назад на тік.

— Я дуже задихався, — відповів Андрій знесилено.

— Ну, то підем до хати, — промовив Кузьма й зачинив стодолу.

Горпини в хаті не було, і хлопці знову почали розглядати листки, довго розмовляючи.

— Кузьмо, давай підем у ченці! — запропонував Андрій після оповідання про Почаїв, куди він їздив з батьком на прощу.

Кузьма подумав. Іти в монахи? Ні, це йому не подобалось. В своїх мріях він уявляв себе героєм, лицарем і мріяв про дівчину, кохання, а не про чернече життя.

— Ні, в монахи я не хочу. В босяки, жидів бити, я пішов би, а в монахи не хочу.

— А ти знаєш, де багато босяків?

— Ні. А ти знаєш?

— А ти хіба не чув, як Кіндрат Бойків оповідав літом на нічлігах? Ні, тебе тоді не було. В Одесі їх багато. О, там їх, каже, сила!

— Якби я міг дістати пашпорта, то відразу пішов би кудись.

— Треба посвідку із старостиною печаткою то старшина видасть, а без посвідки не дасть.

— Як хочеш, Андрію, підем разом.

— Ні, я чомусь боюся, і мене не пустять тато.

— Ну, то я сам піду! — рішуче промовив Кузьма й замовк. Мовчки сидів і Андрій. Тільки через хвилину Кузьма знову промовив:

— А на вечорниці підем до Срулихи. Добрє?

Андрій погодився. До хати прийшов ще один Кузьмин товариш, католик Стах. Кузьма з Андрієм і забули вже, що в «Почаївському листку» було багато різної лайки й на католиків, їх костьоли й святих. А може й не забули та соромились говорити про це.

— Стаху, підеш з нами на вечорниці до Срулихи? — запитав Андрій.

Стах теж радо погодився. Андрій показав йому на малюваного жида. Стаха теж захопила така влучність:

— В тебе багато таких листків?

— В мене є дома ще кілька, а в старости їх ціла купа, — відповів Андрій.

— Дай мені одного.

Андрій пригадав, що в листку є лайка й на католиків, і не знев, що робити.

— Даси? — знову запитав Стах.

— Там є також на поляків, — відповів, червоніючи, Андрій.

Стахові зробилось уразливо, і його веселе лице змінилось. Кузьма помітив це й почав говорити:

— Так хіба ж це про таких поляків, як у нас? Це ж про тих варшавських, що воювали з руськими, що йшли на руського царя...

Стах почав думати про тих страшних поляків, історія про яких ходила ще між людьми, і його обличчя повеселішало. Та до хати прийшла Горпина й перебила їм розмову.

ІІ

Осика загаявся біля придорожніх монополів і до міста приїхав пізно. Місто гуділо вже, як розворушений вулик. Тисячі різних голосів і вигуків підносились над ним, зливались в один могутній гомін, що сягав далеко поза місто. Чим більше Осика наблизався до Горохова, тим більше підводи наганяли одна на одну. В місті всі вулиці й майдани були вже так цільно заставлені підводами, що залишались тільки вузенькі доріжки, якими ледве просувалися сани. І хоч дядьки підводились навсточини на них і голосно вигукували: «Гов! гов! — сани часто застригали, затамовані з усіх боків.

Осика насили пропхався через середину міста й ві bravся за костыль. Але й там підводи стояли вже одна при одній по обидва боки вулиці, і Осика насили знайшов місце для своїх саней. Скоро причепив кобилі опалку до дишля, а Шпака випряг і повів на торговицю. Та тільки він відійшов від саней, як кілька кіз, що ходили табунами, приступили до них. О, вони знають ярмарківців і так і слідкують за ними. Кілька зараз вискочило на сани й почали пастися на сіні, а решта приступили до опалки. Як кобильчина не щурила вуха, намагаючись відігнати кіз з зубами, та ті штурхали її зо всіх боків лобами, і кобила перестала, бо з досвіду знала, що нічого не вдіє.

Жінка, що ходила недалеко біля саней, взяла батіг і пішла відганяти їх. Робила вона це зовсім не тому, що почувала жаль до кобильчини, а тому, що її чоловік загаявся на торговиці, і сердяччись на нього, вона хотіла зігннати злість на козах.

— А, виздихали б ви ім, — залаялась вона і почала стъобати кіз батогом. — І наплодила вас тут нечиста, грім би вас побив! ..

Але кози далеко не втікали. Відбігши кілька кроків, вони пооберталися головами назад до саней і чекали, поки жінка повернеться до своєї підводи... Кілька ра-

зів жінка відганяла їх, а потім перестала. Кози відійшли, аж коли все сіно й обрік з'їли.

Торговиця була недалеко, і Осика швидко прийшов туди. Широкий і довгий, жолобом, майдан був увесь забитий, і над ним клекотіло, як у казані. Кого тут тільки не було: українці, жиди, німці, поляки, чехи, цигани та інші. По краях стояли підводи з прив'язаними кіньми і тут робили гешефти ті, що орудували партіями та кращими кіньми, а серединою водили «кляч», ледве просуваючись продавці та міняли останнього гатунку.

Осика із своїм Шпаком теж всунувся в цю кашу. Пройшов ледве кілька сажнів, як іззаду впоров хтось Шпака пужалном по ребрах. Кінь шарпнувся наперед і наступив Осиці ззаду на ногу.

— Продаєш чи міняєш? — почув Осика.

Та, замість відповіді, він почав лайкою шпурляти в чоловіка, що стояв ззаду в подертій шапці. Цей не шукав за словами й посылав Осиці їдкі відповіді.

Осичин настрій був зіпсований. Він просувався наперед і довго ще лаявся. Дійшовши до кінця кінської торговиці, він вернувся назад і знову стрівся з подертою шапкою.

— Ну що, поміняємо, може? — гукнув той знову.

Та в Осики боліла нога, і він, не відповідаючи, похався далі. Другий чоловік підійшов до Шпака, заглянув у зуби й чесно запитав:

— Продаєте чи міняєте?

— Що хочете: і продаю, і міняю, аби гроші! — відповів Осика, все ще лихий.

— А що хочете за нього?

— Тридцять ...

— Ой-ой! Невроком!

— То що так злякались? Таж молодий кінь! Що ви купите тепер за тридцять рублів?

— А може б ми поміняли? В мене є не дуже старий ще кінь, доплачу трохи, та й могорич вип'ємо.

— А де ваш кінь? Треба подивитися перше, а тоді й говорити можна.

— Та мої сани тут недалеко; як хочете, то підем: сподобається — могорич вип'смо, а не зайдемось — на-зад вернетесь, бо це ось тут зараз. Тож не гаймо часу . . .

Чоловікові, видно, сподобався Шпак, а Осиці — можливість могоричу, і вони вибралися з натовпу та скорими кроками пішли від торговиці.

Сани Осичиного «свата», Дороша Басюка, стояли недалеко від того місця, де Осика залишив свої, і він скоро кивнув головою на жінку, що ходила біля саней, стукаючи нога в ногу від холоду:

— Он і жінка мол . . .

Та Осика з Басюком ще тільки наблизились до неї, як вона, надувшись, мов сова, почала лаяти свого чоловіка.

— Цить стара, цить, ось, може, могорич будемо пiti . . . — краплячись і ніяковіючи, говорив Басюк.

— Смоли б ти напився вже! . . . — не переставала лаятись жінка.

— Годі, годі, стара, й сама вип'еш, бач, як змерзла, аж посиніла, — лагідно говорив Басюк.

Але жінка ще довго невгавала. Та Осика не звертав на це уваги: йому не вперше бачити таких жінок. Він підійшов до коня й почав розглядати: подивився в зуби, здушив за горло, зайшов іззаду й потягнув за хвіст, стъобнув батогом . . .

— Старий . . . зубів уже чортма, дихавичний, та й лінівий уже дуже . . . — тоном знавця заговорив Осика.

— Та що ви, Бог з вами! — перебив Басюк, — і не такий старий уже, одинадцять років усього . . .

— З одного боку! — перебив Осика.

— . . . ще будете робити й робити, — продовжував Басюк. — А що про дихавицю, то їйбогу неправда! То ви навмисне тримали його так довго за горло, щоб він кахикув.

— Слухайте, йому вже років вісімнадцять . . .

Басюк і договорити не дав і почав хреститись:

— Та побий мене, Боже, немає!

— А скільки ви думаете доплатити? — нетерпляче запитав Осика й почав прихвалювати свого Шпака.

— Та я не знаю, що ви загнете...

Осика мовчки подивився на Басюкового коня, потім на свого:

— Щоб довго не балакати, двадцять рублів і ваш могорич! Вашого коня я беру, аби саней не волочити додому одною кобильчиною, а навесні все одно його хіба Лейбі на шкіру доведеться віддати.

— А Боже мій! Та в нас і грошей таких немає! — заскиглила жінка.

— Та це вони навмисне так, потогуватися хочуть, — відповів Басюк, ніби заспокоюючи жінку, а справді, щоб переконати Осiku, що він таки забагато запросив.

— А скільки ви думаете дати, хочу знати?

— Та ви такі гроші загнули, що я й казати не знаю що!

— Та я гніватись не буду, можете казати, скільки хочете...

Басюк мовчки подивився на Шпака й несміливо промовив:

— Половину...

— Ха-ха-ха-ха! — засміявся Осика. Ви що, жартуете чи за дурня мене берете?

— Та що ви, Бог з вами! Я й не жартую й за дурня вас не збираюся брати, та більше не можна...

— Більше не можна!? Хочете мати доброго коня? Дайте руку! — промовив Осика, роблячи відповідний рух.

Басюк мовчки подав руку. Осика підтримав її лівою рукою, а праву піdnіс угору:

— Щоб довго не торгуватись — сімнадцять рублів і ваш могорич!

І хляпнув по Басюковій руці:

— Три рублі спускаю!

Басюк був, видимо, заклопотаний. Він ще раз заглянув Шпакові в зуби, уважно зміряв поглядом і підійшов до Осики:

— Ні по-моєму, ні по-вашому — тринадцять рублів і мій могорич!

І хляпнув по Осичиній долоні.

Осиці не терпілось:

— Коли хочете, давайте п'ятнадцять рублів і йдіть за могоричем! — рішуче промовив він і почав відв'язувати Шпака.

Басюк мовчки дивився на коня й думав...

— Ну, як хочете, — промовив Осика востаннє і, не чекаючи відповіді, поволік Шпака назад на торговицю.

— Як ти, стара, скажеш? — тихо запитав Басюк у жінки.

— Та хіба ж можна такі гроші! — знову заскиглила та.

— Бабо дурна! Чим навесні орати буду? Тебе запряжу в плуг? Чоловік правду каже, що нашого коня хіба жидові на шкіру віддати! — сердито говорив уже Басюк.

— Та роби вже, як сам знаєш, мені вже все одно! — кривлячись, мов сирота, відповіла жінка.

Басюк швидко почав доганяти Осику. Той почув за собою кроки, але не оглянувся, поки Басюк не гукнув.

— Спустіть ще рубля на могорич, — промовив Басюк більше для форми, підходячи до Осики.

— Ахі копійки! — рішуче відповів той, знаючи, що Басюк погодився вже на його умови.

— Ну, вертайтеся, Бог з вами вже!

Осика повернув коня, і вони пішли назад.

— А звідки ви самі будете? — запитав Басюк після короткої мовчанки.

— Я сам з Підгайців... боятися не маєте чого: це свого виховання.

— Та ні, не того... так цікаво знати. Ви кажете, з Підгайців?

— Еге ж, що на граници. Чували, може?

— Та як же! Колись я й знайомих мав там...

— А ви ж звідкіля будете?

— Та я сам з Борочан.

— О, так це ж під рукою, по дорозі!

Розмовляючи, вони знову прийшли до Басюкових саней, і Осика прив'язав до них Шпака.

— Ну, стара давай гроші! — звернувся Басюк до жінки.

Та нерадо полізла за пазуху й дістала хустину.

— Дай сюди, а то в тебе померзли руки, і не розв'яжеш, — звернувся до неї чоловік.

Та жінка, нічого не відповідаючи, почала длубатись з хустиною. Руки стирчали, як граблі, і вона зубами розтягla вузлик, що був на одному розі. Ледве відняла один папірець і почала рахувати:

— Три рублі, три... три...

— Ну, три! Давай же ще! — нетерпляче закричав Басюк.

Жінка здригнула, але зараз же визвірилась на чоловіка:

— А пропав би ти! То чого так кричиш?

В неї було ще два папірці по три рублі, один десять і один п'ять.

Воне подала чоловікові ще десять рублів, а решту почала загортати знову в хустину.

— Та куди ж ти загортаєш, чортова ти відъмо! Ще ж нема п'ятнадцять! — кричав Басюк вже видно добре лютий.

— На, на! Нехай тебе вже черти заберуть! — відповіла жінка таким же криком. Вона знову розгорнула хустину і, трясучи від страху, щоб не помилитися, руками, почала перебирати гроші, недовірливо заглядаючи чоловікові до рук.

Басюк нетерпляче почав кричати:

— На три, а дай мені п'ять, щоб тобі дихати вже не дало!

Жінка, боячись, щоб чоловік не ошукав її, ще раз заглянула йому до рук, взяла три рублі й подала п'ять. Басюк негайно передав гроші Осиці. Цей мовчак підкотив полу, дістав з кишені порожнього гаманця й з великим внутрішнім задоволенням вложив до нього гроші.

— Ну, йдіть хутчій за могоричем! — звернувся він нетерпляче до Басюка.

— А може б ми заїхали куди? — запитом відповів Басюк: — бо треба щось би й перекусити, а то ще від сніданку нічого не їли.

— То принесіть швиденько четвертину, вил'ємо, а тоді, може, заїдемо до Францкого. Знаєте Францкого?

— А хто його не знає! — відповів Басюк і зараз звернувся до жінки:

— Стара скоч-но, принеси четвертину! «Манопіль» тут зараз за поштою.

— То дай же грошей, а то в мене дрібних немає.

Басюк дав їй 24 копійки й положив сіна Шпакові, який ввесь час смикав з саней солому.

— Ви його підгодуйте, бо він ще від ранку нічого не їв, — зауважив Осика.

Басюк прив'язав промінняного коня до драбинки, повернув другу коняку також до саней і промовив не то до коней, не то до Осики: «Ви не голодні, то можете й сіно їсти», всипав у опалку оброку й прив'язав Шпака до дишля. Кінь допався до опалки й жадібно почав хапати обрік. Басюк обернувся до Осики й запитав:

— А як ваше прізвище буде?

— Мене зовуть Грицьком, а на прізвище Осика.

— Осика!? — здивовано приглядаючись, промовив Басюк.

Осика аж злякався:

— Що вас так здивувало?

— А ви, бува, не служили в москалях у Люблині?

— Та як же ж ні. З 1877 року, в 48 полку, 12 роті . . .

— А бодай же вас! А ви не пам'ятаєте, бува, Дорота Басюка? З Борочан? — вже без жодного сумніву, що перед ним той самий Осика, що служив з ним в москалях, запитав Басюк.

— Басюка? Щось ніби пригадую . . .

— А ви забули як ми сиділи вдвох в одному канцері?

Осиці ніби прояснилось:

— Так ви отой самий Басюк?

— Оце ж я отой самий Басюк, що сидів з вами в тому проклятому канцері!

— А бодай же вас! Ви мене так налякали... Що, думаю, приглядається так: чи не злодія якого пізнає, бува... Скільки літ — і от знов прийшло здібатись! Не даремно то кажуть люди, що гора з горою не сходяться, а чоловік з чоловіком завжди можуть зійтися. I не думав...

— Бачиш, стара, це ж мій колишній товариш, разом в москалях служили, в одному канцері сиділи! — задоволено почав оповідати Басюк жінці, що прийшла з горілкою.

Та Марина (так називали Басюкову жінку) не дуже раділа цій вістці: вона боялась, щоб чоловік на радощах не пропив, бува, багато грошей.

— Ну, нате відбийте, — промовив Басюк, передаючи Осиці четвертину.

— А ти, стара, дістань там перекусити щось.

Марина мовчки почала копатись в соломі на санях. Осика стукнув дном пляшки в долоню, і корок вискочив, аж горілка хлюпнула.

— А чим же ми вип'ємо? — запитав.

— Стара, дістань там і горнятко, що ти купила, — звернувся Басюк до жінки, що все ще нишпорила у соломі.

Марина дісталася з мішка торбу з хлібом і салом і разом з поливаним горням, з якого витерла трохи порох, подала чоловікові. Басюк передав горня Осиці, а сам розв'язав торбу. Осика налив у горня горілки, подивився на пляшку, влив ще трохи і, передаючи горня Басюкові, промовив:

— Ну, нате пийте!

— Та починайте від себе...

В Осики котилася в роті слина, і він не міг довго церемонитися: він знов що так буде, і не поскупився влити трохи більше, ніж слід, горілки.

— То будьте здорові! — промовив і перехилив у рот горня.

— Беріть закусуйте, — промовив Басюк.

Осика передав йому пляшку з горням, а сам взяв кусок хліба з салом і почав заїдати.

— Ну, будь здорова, стара! — промовив Басюк, наливши горілки.

— Пий на здоров'я! — відповила Марина все ще не своїм голосом.

Басюк спорожнив горня, вилив решту горілки й передав жінці. Марина заглянула в горня й почала говорити, що це дуже багато для неї.

— Нічого, на холоді не зашкодить! — промовив Осика, вже всміхаючись.

Марина кілька разів відпивала потроху, і кожного разу Осика з Басюком мусіли припрощувати її ще випити. Марина відмовлялась, аж поки всю не випила.

— Ну, то як, заїдемо до Францкого? — запитав Осика.

— Як, стара, заїдемо? Ти ж теж голодна й намерзлася за цілий день, а там перекусимо й погріємось трохи, — говорив дипломатично Басюк.

Марина не перечила.

— Ну, то запрягайте коней та під'їжджайте до мене. Мої сани ось зараз тут, — промовив Осика, взяв вимінняного коня й пішов.

Басюк скоро під'їхав до нього.

— А кози все сіно й обрік з'їли, холера б їх видушила! — залаявся Осика, поправляючи солому на санях.

— Та я їх кілька разів відганяла, та хіба ж ви їх відгоните, це ж чиста сатана! — промовила Марина.

Надворі починало смеркатися, і підводи швидко роз'їжджалися. Осика з Басюком теж рушили.

У Францкого було повно, і наші приятелі насилиу знайшли місце біля одного стола. Осика негайно відійшов до буфету й вернувся з півштофом горілки та фунтом нарізаної ковбаси. Марина тим часом виложила з торби хліб з салом. Осика зараз же налив і випив дві чарки. Басюк з жінкою випили теж по дві, і Осика почав припрощувати їх до ковбаси. Басюк з'їв мовчки пару шматків ковбаси й почав розпитувати Осiku, як він поживає тепер. Але Осика не дуже любив оповідати про свої справи й скupo відповів:

— Та так, знаєте, не зле й не добре, як то кажуть.

— А я одного сина оженив, і живе відділений, а молодшого забрали оце восени в москалі, та й господари-мо вдвох з жінкою та дівку ще одну маємо.

— А я вже дві жінки поховав і дітей усіх, залишив-ся з одним хлопцем, — заохочений, почав і Осика.

Коли випили Осичиного півштофа, Басюк теж при-ніс одного. Випили також пива. Марина була вже під градусами й нічому не перечила. Почались спогади про військову службу тощо, але й про чарку не забували...

Коли випили більшу половину й другого півштофа, Басюк вийшов, заточуючись, подивитись до коней. Оси-ка почав запалювати люльку, а Марині було якось ніяково сидіти мовчки, і вона, обміркувавши наперед, запитала:

— Так ви тепер без жінки господарите?

— Та взяв одну стару бабу до господарства, та й перебиваєшся так...

— А син ще не жонатий?

— Ні, це наймолодший у мене, шістнадцятий рік всього. Ніби син й не син. Прийняв його малим.

Марина хотіла ще щось говорити, та не могла при-думати нічого й замовкла.

Знадвору вернувся Басюк. Він струсив з себе сніг і, між хмільним натовпом, пробрався до свого столу.

— Та й погода ж починається! І світу Божого не видно, такий валить! Чи не пора нам і в дорогу зби-ратись, а то коні не мають що їсти й померзли, аж тру-сяться.

Та Осика про коней не дуже журився, хоч би вони три дні голодні стояли, і спокійно відповів:

— Нічого, не поздихають, і голодні постоять трохи: орати завтра ще не поїдемо...

— Та воно так, але й худоби шкода, — відповів Басюк і запропонував заїхати по дорозі до нього: — Ви-п'ємо ще, поговоримо та й коней погодуємо в затишку, — говорив.

Але Осику не треба було й намовляти дуже: від та-кої нагоди він ніколи не відмовлявся й зараз відповів:

— Ну, то допиваймо!

І почав наливати в чарку горілку.

— Пива ще треба випити на дорогу! — додав і замовив три гальби.

Вони нашвидку допили горілку, випили пиво, й почали лагодитись у дорогу, а через якийсь час вирушили. Басюк іхав наперед, все наганяючись на передню підводу, а Осика за ним. Підводи роз'їжджалися на всі боки, і коли виїхали за місто, перед Басюком не було нікого. В полі було ще холодніше й снігом ліпило просто в лицє. Але коні померзли й рвались наперед. Басюк тріпнув ще віжками, і сани тільки затоки бігали. Басюк дивився на Шпака й задоволено сміхався:

— Бачиш, стара, наш кінь і збігти не може з ним, — говорив обертаючись до жінки.

Та Марина добре загорнулась хусткою, заховавши й носа, і нічого не відповідала. Осика, щоб не відставати, весь час підстъобував виміняного коня. Не минуло й чверть години, як наші свати були вже біля Сапої гори, а незабаром приїхали й до Цеглова.

На майдані біля монополю стояло кілька підвід, і монополь був ще відчинений. Осика почав гукати на Басюка, щоб спинитися: проїхати біля монополю й не спинитись, для нього було неможливо.

Басюк з'їхав набік. Осика під'їхав до нього і зліз з саней:

— Зимно, черти його батька! Треба випити тут маленьку! — промовив і, не чекаючи відповіді, додав: — Почекайте, я зараз вернуся... — і подався до монополю.

— Та тільки не гайтесь, а то коні погрілись, то може зашкодити! — гукнув йому вслід Басюк і, заточуючись почав накривати свої коні старими ряднами.

Осика вернувся хутко з четвертиною, відбив біля саней корок і перехилив шийкою в рот. Відпив з половину, а решту передав Басюкові. Через кілька хвилин вони знову вирушили.

Від Цеглова до Борочан недалеко, по рівнині, і вони швидко приїхали. Марина забрала свої покупки й пішла

до хати, а Басюк з Осикою почали поратись біля коней. Свої Басюк загнав до стайні, а Осиці казав заїхати під шопу. Намішавши оброку, він заніс своїм до стайні, а Осичиним набрав у опалку й понакривав ряднами. Коли він зайшов з Осикою до хати, Марина сиділа вже на лавці біля столу.

— Вітайте, гості! — промовила вона до Осики, незграбно всміхаючись, і додала: — Сідайте собі.

Осика подякував, але стоячи дістав з кишені капшука й почав напихати в люльку тютюн, одночасно поглядаючи по хаті. Хата була досить велика, гарно прибрана й тепла: видно, що тут була якась дбайлива душа. Осика сів на стільці, спиною до столу, закурив люльку й запитав:

— Ну, а як же тієї самої, можна дістати в вас?

— Та того добра хоч залийся, аби гроші! — відповів Басюк і почав скидати гуньку.

Марина допомогла йому, і він залишився в кожусі. Осика дістав піврубля й загадав принести півштофа.

— Що стара, ти підеш? — звернувся Басюк до жінки.

— Та дай мені годі! І так намерзлась та намучилась за цілий день. Розбуди ту та й пошли.

Басюк підійшов до зачіпка й почав гукати:

— Катерино, Катерино! Встань но, доню, підеш горілки принесеш.

На печі почувся рух, і Басюк відійшов. Катерина взулася у запічку в чоботи, що поставила там сушити, і злізла додолу.

Це була світловолоса, вищесереднього росту й незвичайної краси дівчина. Вся її постать була ніби виточена якимось майстром-чарівником: все було виміряне й посаджене на своєму місці. Але найяскравішим виявом її краси було виразне, трошки продовговате, обличчя: високе чоло, густі й темні брови, що лежали на повних підбрівниках, сумні, але ніжні очі, рівний ніс, гарні уста, за якими хovalись два ряди рівних і чистих зубів. Обрізане над лобом волосся, «джига», відросло аж на брови й тоненькими пасмами згорталось на боки. Її

повний, трохи випнутий наперед стан, покривала проста полотняна сорочка, з-під якої випиналися округлі перси. А тоненька спідничина теж не могла заховати її чудових форм. Нічого не було в неї силуваного й штучного. Це була вродя, яка завжди чарувала й чаруватиме своєю природною красою.

Катерина заложила на голову зв'язані докупи дві коси, вдяглась в сіру свитину, зав'язалась хусткою і, длубаючись біля зашпнтих уже гапликів, підійшла до столу.

Басюк лагодився саме закурювати люльку. Осика, що жартував уже з Мариною бажаючи похвалитись своїм тютюном, дістав з кишені капшука і, підводячи голову, промовив з усмішкою:

— Нате но мого попробуйте! ..

І глянув на Катерину. Його усмішка відразу щезла, і він застиг, зачарований її красою. Катерина підняла голову, і Осика заглянув їй в очі. Вони як гіпнозом подіяли на нього, і в грудях заворушилось почуття, якого він давно вже не почував у собі ...

Марина взяла зі столу піврубля й надутим голосом промовила:

— На, піди до Панька принеси півштофа.

— Ви півштофа казали? — запитав Басюк.

Осика ніби прокинувся й твердим язиком пролепетав:

— А ... так, так, півштофа ...

Катерина взяла гроші й вийшла з хати.

— Це ваша донька? — запитав Осика.

— Та це не донька, а чистий клопіт! — відповіла Марина.

— А то що, може слаба на що?

— Та де там слаба! Здорова, як корова, та певно клепки якоїсь бракує або що! Це таке, що й слова не можна сказати, а накричіть трохи, то цілий тиждень і не відізветься ... покарав Бог за щось, та й годі!

— Заміж треба віддати!

— За кого? — з притиском відповіла Марина. — І обминають усі, говорити бояться з нею.

— А то що, чарівниця вона яка чи що?

— Та ще гірше!.. Три роки тому я було накричала на неї трохи, а воно надумай собі щось та й в петлю скоч... ледве теплу здійняли. Ну, люди довідались, та й, як звісно, яка ж мати чи батько дозволять своїй дитині взяти за жінку недовішану, на душу якої давно куці чигають? — нарікала Марина.

Осика слухав, але йому здавалось, що жодна сила не в стані погасити його почуття. Тоді сказав:

— Та це нічого! Раз не повісилась, то й куцій не має права до неї!

— Та щось довго немає її, — промовив Басюк.

— Сплять люди, а вона ж і постукати боїться, то, може, й стоїть там під дверима, — пробурмотіла мачуха.

Та поки Катерина вернеться, познайомимось дешо з її життям.

Це була змалку дуже весела й життерадісна дівчина, але дуже чутлива й вразлива як до пестоців і доброго слова, так і до кривди. Коли їй минуло вісім років, у неї померла мати. Не зважаючи на малий вік Катерини, її серце сповнилось важкою тугою. Басюк скоро оженився вдруге, і для Катерини настало пекло: ніколи вже не прояснилось і не засяяло радісною усмішкою її обличчя. Її мачуха, Марина, була жінка скуча й люта, які бувають рідко. Басюкових дітей вона просто ненавиділа, особливо Катерину. Катерина боялась її як огню, і намагалась робити все, що було навіть не під силу. Та люта мачуха завжди знаходила за що причепитись: кричала, лаяла, сіпала за волосся й била, де й чим попало так, що дівча загубило всяку надію на краще. Вона боялась навіть бавитись з іншими дітьми і з сумом поглядала на них. Коли ж її питав хто, чому вона не бавиться, вона зараз відчувала свою кривду й заливалась сльозами. Навіть у дзеркало вона боялась заглянути і дивилася тільки, коли не було нікого в хаті. Та сум раз огортав її, і вона відходила геть. Залишаючись сама в хаті чи на полі, вона співала тихо якусь жалібну пісню і, зворувшившись до сліз, знаходила в них відпо-

чинок. Не один хлопчина завмирав, дивлячись на її вроду. Та згаданий випадок, який з нею трапився, коли їй було ледве п'ятнадцять років, глибоким тавром заліг на її житті і всіх відштовхнув від неї.

Це було по Зелених святах. Коли вона мила начиння, один горщик вислизнув її з рук і розбився. Басюка саме не було дома, і люта мачуха важко побила її. Катерині було особливо чомусь важко, і вона нишком утікла на цвинтар, припала до материної могили й довго плакала, примовляючи: «Мамо, мамо, чому ти мене не забереш до себе?» Та коли вернулась додому, люта мачуха ще раз побила її, що не робить нічого, а тільки вештається десь. Чаша Катерининого терпіння була переповнена, і вона наважилася наложить на себе руки. Вийшовши нишком до стодоли, вона закинула на платву мотузка, вилізла на дошки, що відділяли запілля від току, наділа на шию петлю й скочила додолу...

На щастя, до стодоли прийшов незабаром Басюк, що приїхав з поля, і хутко розтяв косою мотузка. Так Катерина залишилась жива. Але навіть цей страшний випадок не зробив впливу на люту мачуху. Хоч вона била Катерину рідше, але ненавиділа її ще більше. Тепер вона ненавиділа її ще й за те, що не сватав її ніхто, а літа підходили. В найми теж було важко віддати, бо вішальниці ніхто не хотів наймати.

Надворі почулись кроки, і через пару хвилин увійшла Катерина, вся обвіяна снігом. Лице її горіло, а очі блищаючи холодною вогкістю. Вона поставила пляшку з горілкою на шафі під мисником і тихо промовила:

— Здачі Параска не дала; казала дасть як пляшку принесу.

Голос в неї був м'який і ніжний, а палаючі щоки й вуста робили його таким приваблюючим, що Осиці здавалось, ніби він вперше в житті чув такий голос.

Марина встала й мовчки принесла пляшку та чарку на стіл, виложила з торби решту сала й наказала Катерині принести ще четвертину, а Басюк додав, щоб і ков-

баси принесла з комори. Осика відбив корок і налив горілки в чарку.

— Сідайте ж близкче до стола — звернувся до Басюка, що сидів подаль на лавці.

— Та про мене не журіться, я сяду, — відповів Басюк і, не кваплючись, підійшов до столу.

— Ну, будьте здорові! — промовив Осика й перекинув у рот чарку.

Смачно цмокаючи, він зараз налив і випив другу. Басюк з жінкою, припрошуючи його закусити, теж випили по дві.

— Може, Катерина вип'є з келішок? — запитав Осика.

— Е ні, вона і в рот не візьме, — відповів на цей раз Басюк.

Перший півштоф був швидко опорожнений, і Катерина мусіла знову злазити і йти за другим. Язики в приятелів потрошку розв'язались...

— Так ви кажете, свате, що самі господарите тепер, без жінки? — запитав Басюк.

— Та перебиваюсь помалу з лихом, як то кажуть.

— А женитись більше не думасте? — запитала в свою чергу Марина.

— Та застарий уже трохи то не личить якось, але дивишся — й корова, й свині, й кури, і все господарство без жінки — сирота. А стара, що взяв до господарства, ї сама нездужає, так що не раз і думаєш, чи не краще було б таки знову оженитись.

— Та певно що так! — відповіла Марина. — І старші від вас та женяться. От наш сусіда один, то більше ніж шістдесят має, а оженився ще. Та й дівку молоду яку взяв — покритку одну.

— Та вже, знасте, якби хтось висватає яку, то певно, що прийшло би ще раз оженитись.

— Та того добра скільки хочете! Й молоді дівчата сидять — та нікому брати. Рада б вийти, а сидить, чекає, коли немає доброго посагу, — говорила Марина.

Осика хотів було ще щось казати, та зачепив рукавом і перекинув чарку з горілкою.

— Де п'ють, там і ллють! — промовив і знов налив, аж через вінця потекло.

Його спокушала якась думка, але навіть п'янний соромився висловити її і довго м'явся, усміхаючись. Нарешті зібрав усю мужність і промовив:

— А може б ви Катерину віддали за мене? Правду кажучи, я ще й не такий старий дуже, маю господарство свос — півгрунта землі, троє коней, дві корови, пару свиней, хату, стодолу та й все інше... На панське не пошлю, а буде жити як господиня,—хвалився Осика.

— Ви що, жартуєте чи справді? — з ледве прихованим задоволенням запитала Марина.

Осика скаменувся. Він подумав, що вона візьме за зле йому таку думку, і ніяково почав виправдуватись:

— Коли ви кажете, що ніхто її не сватає, то я думав, що може б ви...

Марина й договорити не дала:

— Та як що ви справді, то чому б ми не віддали... Вона в нас, як бачите, вродлива, спокійна й працьовита, та що ж коли всі цураються її... доки буде чекати? Ій, слава Богу, дев'ятнадцять незабаром буде. А тепер як дівка двадцять років має, то люди кажуть, що стара вже.

Осика мало не підскочив:

— То, може, її запитаемо, та й на зальоти приїду?

— А що її питати? На кого буде чекати? Мусить іти, а ні, то нехай і з хати забирається! — з ненавистю говорила Марина.

— А ви, свате, що скажете?

— А я хіба ворог своїй дитині? — відповів Басюк, ледве повертаючи язиком.

— Так вип'ємо по маленькій! — радісно вигукнув Осика й почав наливати.

Катерина слухалá на печі, і серце її тривожно забилось. Сумні думки роєм почали осідати й важким тягарем лягали на душу...

Під ранок втома минулого дня, хміль і сон почали валити наше товариство. Марина, заточуючись, ледве дошкандибала до постелі, сіла на ній і, куняючи голо-

вою, звалилась на подушку. Осика, як звичайно в таких випадках, склав руки на столі, положив на них голову й захропів, а Басюк підвівся й хотів вийти, та голова закрутилась, і він упав на долівку. Катерина злізла й почала ворушити його: «Тату! Тату! Ходіть на піч спати... Тату!...» Басюк повернув головою, щось забурмотів і безсило захропів. Катерина взяла його під пахви й намагалась підвести, та батькове тіло тягло додолу. Нарешті він трохи очуняв і, за допомогою доњинки, піднявся. Катерина допровадила його до запічка, але висадити на піч не мала сили, і Басюк сів на примурок, клонячи голову. Катерина підложила під нього рядно, принесла подушку й приставила під ноги ослін. В запічку було тепло, і Басюк міг спокійно спати. Катерина накрила мачуху, вкрутила лямпу й полізла на піч.

Коли Осика прокинувся, в хаті було вже видно, а через покриті морозом вікна проглядало червоне сонце. Голова боліла страшенно, і він не міг пригадати навіть, де він. Та знадвору прийшла Катерина з кошиком картоплі й пригадала йому вчорашню дійсність.

— Добридень, — тихо промовила вона, глянувши на нього.

— Добре здоров'ячко! — відповів квапливо Осика, кивнувши головою.

Він хотів усміхнутись, та Катерина опустила очі додолу, і її тихий вигляд стримав його усмішку. Користуючись, що Катерина не дивилася на нього, Осика міг добре розглянути її і знову відчув те саме почуття, що вчора. Катерина була в тій самій свитині й зав'язана тією самою хусткою, з-під якої виглядали пасма шовкового волосся. Вона насипала картоплі в ночви, позакочувала рукави і, нагнувшись, почала перекочувати картоплю руками. Осика з захопленням вдивлявся в її вабливу постать. Він хотів заговорити, та хвилювався, як хлопчина, і не знайшов, з чого почати. Тільки через лкийсь час запитав:

— А тато вже встали?

Катерина повернула до нього голову, глянула ніжними очима й відповіла:

— Ні, ще сплять.

— Та от голови ніяк не можу підвести, — відізвався Басюк.

— Похмелитись треба, а то в мене теж аж тріщить і ніби обухом хто лупить, — відповів Осика.

Катерина помила картоплю, виложила в баняк і поставила в піч, а сама принесла чвертку полови, попарила окропом, помстила мукою й пішла доїти корову.

Через якийсь час до хліва прийшла єдина Катеринина товаришка, кругла сирота Прісія. Катерина дуже зраділа їй і поцілувалась з нею.

— Що це за чоловік у вас в хаті? — запитала Прісія.

— Ти була вже в хаті?

— Я думала, що ти там...

— То приїхав якийсь з татом з ярмарку, але, як я чула, як вони говорили вночі, то тато служили разом з ним в москалях, — відповіла Катерина й запитала: — А вона вже встала?

— Ні, ще лежала.

— То почекай я тобі щось розкажу, — промовила Катерина, і на її обличчі виступив біль.

Вона скінчила доїти, відставила скіпця й розігнулась.

— Ти знаєш, Прісю, що вони говорили вночі п'яні?

— Хто?

— Той чоловік з татом і з нею.

— А що п'яні можуть доброго говорити...

— Той чоловік удівець і хоче женитись... — почала Катерина та не могла договорити.

— А тобі що, нехай собі жениться.

Катерина підняла голову і з виразом безпорадного суму подивилася на товаришку. Та бачачи, що та не зрозуміла, ледве промовила:

— Він... він хоче зо мною...

— З тобою!?

Катерина склонила голову і, здавалось, не помічала, як слізози тихо текли з очей. Прісія посумніла й дивилася на подругу хвилину мовчки, а потім запитала:

— І тато годяться?

— Тато, як вона скаже, так і вони, а їй — аби збутися мене...

Пріся подумала і, щоб не вводити Катерину ще в більшу розпоку, почала радити:

— Дурна, а ти йди! Гірше, як з нею, тобі не буде. Бити він тебе, може, не буде, та й люди не знатимуть, то не будуть дивитись, як на ту відьму.

Катерина важко зіхнула:

— Як присилують то мушу йти, але подумай тільки, Прісю, товариш моого тата... Боже мій, чого я така нещасна вродилася! — вимовила вона з розпокуєю, і сльози рясно потекли їй з очей.

— Перестань, Катрю, не треба... я тобі зла не зичу, і мені здається, що гірше тобі не буде, — втішала Пріся.

Знадвору почувся хриплій голос Марини:

— Де ти сидиш там, пнем би ти сіла?

— От уже... — промовила Катерина, витерла хутко рукавом очі, взяла скіпця й вийшла з Прісею з хліва.

— Добре доїш цілу годину, — пробурмотіла, як трутенъ, мачуха.

Катерина мовчки попростувала до хати, а Пріся повернула ліворуч і пішла на вулицю.

Марина дала Катерині піврубля, порожню пляшку й послала за горілкою, а сама взяла скіпця й пішла до хати.

Басюк напоїв коней, і свати почали похмелятись. Після перших же чарок голови перестали боліти і все пішло як по маслу. Чарка за чаркою — і розмова знову зайшла про сватання. Хоч Басюк з Мариною були п'яні вчора, проте не забули, про що говорили, й підтвердили Осиці свою згоду віддати за нього Катерину. Після першого півштофа принесли другого, а потім і третього, і додому Осика почав збиратись аж по полудні. Басюк поміг йому запрягти коней і випровадив, як належить бувшому товарищеві й майбутньому тестеві. Осика,

прощаючись, ще раз пригадав про Катерину й казав, що приїде з дружбою.

— Коли собі час виберете тоді й приїжджайте; за нами перешкоди не буде, — заспокоював його Басюк.

III

Приїхав Осика додому, коли сонце було вже над вечір. Він залишив запряжені коні на подвір'ї, а сам пішов, заточуючись до хати. Кузьма, що молотив у стодолі, випряг коней, загнав до стайні і дав їсти, а сам пішов знову молотити.

Увійшовши до хати, Осика сів біля столу, схилившись на нього. Думки про Катерину не кидали його ні на хвилину, і її постать постала в уяві... Ось вона злізла з печі й вдягається... підходить до столу й бере гроші... вертається з горілкою, і він бачить її палаючі щоки й чує чарівний голос... А ось вона входить до хати вранці, вітається і своїми милими очима поглядає на нього... «А може, я їй теж подобаюсь?...»

Він певно ще довго думав би про неї, коли б до хати не прийшла стара, з роз'ятреними очима, накрита великою хусткою Срулиха і не перебила його солодкого марення. Маленькими кроками, топчучись майже на одному місці, вона підійшла до столу й почала скиглити, що Кузьма побив їй вчора всі горшки та глечики. Вона помила їх і понастромлювала на кілки, щоб вимерзли, а він прийшов і понастромлював їх ще далі...

— Та чорт з тобою й з твоїми глечиками! Не до глечиків твоїх мені! — закричав Осика піднявши голову.

— ...а потім привів цілу юрбу хлопців до хати й почав робити нам різні збитки: мені в гарбату наплював, Моїссеві роги намалював і на всіх стінах понаписував хрести, — не переставала скаржитись Срулиха.

— Геть, чортова задрипало! Сказав — мені не до тебе! — знову закричав Осика, стукнувши в стіл кулаком.

Срулиха злякалась і потягла розчепіреними ногами назад до порога, а Осика знову схилився на стіл. Срулиха постояла біля дверей, побурмотіла щось собі під ніс і знову почала підходити до столу. Та Осика підвів голову, і вона, не спиняючись, повернула назад. Спинившись біля дверей, вона з сумом подивилась на Осiku, покрутила головою, охнула пару разів і вийшла з хати. Та надворі спіткалась із Шльомою, що теж ішов жалітися на Кузьму. Вони поговорили щось по-своєму і обое зайшли до хати. Срулиха перестережливо спинилася біля дверей, а Шльома сміливо підійшов до столу. Осика почув їх присутність і підвів голову.

— Слухайте, Грицьку, зробіть своєму Кузьмі що? Нам уже не можна з хати вийти через нього! На мене він грудками бухає, а малих б'є чим попало. Вчора злашпав моого Янкеля і всі пейси обірвав і вуха облупив. Тепер мій Янкель аж хворий лежить...

Осика страшенно розсердився, не тому, що Кузьма робив збитки жидам, а тому, що через нього жиди не дають йому спокою, і його тіло почало трястися:

— Піди мені зараз прикліч того гариштанта! — закричав до Горпини, що увійшла до хати.

Горпина вийшла надвір і хутко пішла до стодоли. Із зміненим від страху голосом вона звернулась до Кузьми, що молотив роздягнений:

— Втікай, Кузьмо, а то батько буде бити! Там жиди прийшли скаржитись на тебе, і він дуже лихий — казав покликати тебе. Втікай, а то заб'є!

Кузьма перестав молотити й мовчки почав щось міркувати. Тим часом Осика нетерпляче ходив по хаті. Нарешті підійшов до дверей і копнув у них ногою. Двері широко відчинились, і Осика вийшов надвір, взяв з саней батога й зайшов до стодоли. Кузьма саме вдягався. При погляді на батька його руки застигли на гудзикові, що застібав.

— Я тобі скільки разів казав, ти, сучий сину, щоб не зачіпав тих паршивих! — просичав Осика, спинившись при дверях.

Кузьма зляканими очима дивився на грізного бать-

ка. Осика рішуче зробив пару кроків і зо всієї сили вдарив грубим кінцем пужална Кузьму по голові. Кузьмі посипались іскри з очей, і він, хапаючи в себе повітря, встиг ледве зробити слабкий вигук і впав на тік. Осика заціпив зуби і з звірячою люттю почав гатити його чобітьми і пужалном. Горпина несамовито закричала й кинулась до нього. Та Осика копнув її ногою, і вона теж повалилась на тік, але не переставала кричати. З хати вибігли жиди, але злякалися і повтікали. Та на Горпинин крик збіглись сусіди й насили увітягли розлюченого Осику від безборонного сина. Дехто поміг Горпині встати, що стогнала й ойкала тепер а решта обступила Кузьму, що лежав не рухаючись. Його почали підводити, але побита голова, що з неї звисали пасма заюшеного волосся, безсило хилилась додолу. Лице і руки теж були заюшені, а на току була велика пляма крові. «Забив», — тихо промовила одна жінка. Їй ніхто не перечив, з чого було видно, що всі так думали. Та сусідська дівка з Андрієвою матір'ю не переставали змочувати йому чоло снігом.

До стодоли прибіг зблідлій Андрій. Він пропахався між людьми, глянув на товариша й ще більше зблід. Почувши раптом, що ноги терпнуть, хотів вийти, та голова закрутилась, і він сперся на двері.

Через якийсь час Кузьма почав ворушитись. Його хотіли занести до хати та Андріїв батько, на раду дружини, взяв його на руки й поніс до себе. Кузьмина голова безсило звисала додолу.

В Калинюків обмили трохи з нього кров, вистригли волосся на потилиці, де голова була розбита, позав'язували чистими шматками рані й положили на Андріїсвій постелі.

Увесь вечір і цілу ніч він не приходив до притомності, а тільки щось марив, і Калинюки не спали, піклувались біля нього. Тільки під ранок Кузьма перестав марити й спокійно заснув. Міцно заснув і Андрій, який прокинувся, аж коли сонце було над полудень. Він був блідий і мав під очима сині смужки. Він зараз глянув стурбовано на Кузьму й повернув очі до матері. Мотря

зрозуміла його почуття й відповіла лагідною усмішкою Це заспокоїло Андрія.

— Він прокидається вже, мамо?

— Вже, випив трохи вина й знову заснув, — здуррила мати, щоб заспокоїти сина.

— Говорив він що?

— Так, казав, що йому вже легше...

Задоволений Андрій жував піднявся з постелі, розглядаючись водночас по хаті. Біля постелі, на якій лежав Кузьма, стояло крісло, а на ньому склянка та пляшка з розведеним вином. І Андрієві надзвичайно приємно було, що його батьки турбуються так за його товаришем.

Петро Калинюк був дуже поважний, і в селі його вважали за заможного, хоч землі в нього було всього третина з болотами. Але він не пив, не курив і мав свого вітряка. Дітей було тільки двоє: Андрій і чотирнадцятирічна Варка.

Коли Андрій вмився й сів обідати, Калинюк прийшов уже з вітряка на полуцені. Він зараз підійшов до Кузьми й пару хвилин дивився мовчки на нього. До нього підійшла також Мотря. Вона поправила на Кузьмі кожуха і мовчки відійшла з чоловіком: Кузьмин стан здавався їм безнадійним.

По полуцені Калинюк пригадав Андрієві, щоб упорався з худобою, і пішов знову на вітряк. В хаті залишились тільки мати з Варкою. Та скоро Мотря пішла товкти просо, наказавши Варці вважати на Кузьму. Варка пряла якийсь час, поглядаючи до постелі, а коли Кузьма почав ворушитись, зняла кружілку й підійшла до нього. Та Кузьма швидко заспокоївся, і Варка почала розглядати його. Очі були заплющені, і їх густі вій зникалиссь докупи. Але й на сонному обличчі лежав відбиток молодої краси. «Які в нього гарні уста, ніс теж, а підустя яке...» — і маленькій Варці зробилось шкода Кузьми: «За що його тато б'є завжди? Мами в нього немає, а мачуха теж била...» Кузьма раптом скривив обличчя і, стогнувши, випинав угору підустя.

Його біль відбився в Варчиному серці, і її чорні очі налились слізами. І не почула коли Андрій увійшов.

— Що ти робиш там? — тихим, але якимось суворим голосом промовив він до сестри й підійшов до постелі.

Варка випротувалась і своїми ніжними, повними сліз очима подивилась на брата. Андрій взяв її нижче плечиків за руки:

— Тобі теж шкода його?..

Варка не витримала, схилила набік голову й голосно заплакала. Андрій обняв її, гаряче поцілував і сів у Кузьминих ногах на постелі. Схиливши голову на бильце, він теж тихо заплакав...

В хаті починало темніти, і мати, що прийшла знадвору, не помітила Андрія, а тільки почула, що Варка плакала. Підійшовши до постелі й побачивши, що й Андрій плакав, подумала, що Кузьма помер. Мовчки вона приложила праву руку до його грудей. Серце спокійно билось. Мотря обернулася:

— То що ви, діти, подуріли чи що? Таж він ішне не вмер і, дасть Бог, видужає! Ось на тобі, розплакались як за мерцем; годі вам, перестаньте! — і відійшла до столу. Сівши біля нього на лавці, підперла рукою голову. Дитяча сцена глибоко зворушила її і пригадала власні дитячі роки... «Діти-діти!» — прошепотіли уста, і на стіл часто почали капати слізози. Йі хотілось обняти дітей і дати волю слізам, але друге почуття, почуття матері, веліло заховати їх.

Варка, нарешті, заспокоїлась і відійшла від постелі. Побачивши, що мати теж витирала нищком очі, хотіла наблизитись до неї, та Мотря встала, поцілувала її в чоло і, намагаючись говорити спокійним голосом, промовила:

— От розпалюй, доню, в плиті, то краще буде, а то вже до вечірній продзвонили, скоро й батько з вітряка прийде, а в нас нічого й не зроблено ще, — взяла кішкина й пішла до льоху.

Коли вернулась, в плиті горіло вже. Варка, при свіtlі, що проходило в дірки в дверцятах, наливала в баняк воду, а Андрій сидів уже біля столу. Мотря за світила лямпу й почала поратись біля вечері. Та Кузьма почав щось знову дуже ворушитись, і вона підійшла з Андрієм до нього. Кузьма болюче кривив обличчя і, стогнучи, повертає головою: він знову починав марити. Мотря приложила руку до його чола. «Умре» — подумала, намочила в холодну воду рушника й приложила Кузьмі до голови.

Через якийсь час прийшов Калинюк і ті самі вечорничники, що вчора були — дядько Тит і дід Хведір. Кузьма не переставав марити, а тому не було потреби питати про його стан. Дядько Тит запитав тільки, чи Осика не приходить.

— Ні, — відповіла Мотря, — Горпина була, але казала, що й слова ще не чула від нього.

— Я не знаю, що це за батько! — з обуренням промовив Тит: — Ну не без того, щоб не вдарити колись дитини, але так скатувати, до смерті, то вже треба бути без серця. Пізнати — не свою кров кату!

— А хіба серце в нього було коли? — відповіла Мотря. — Це ж чистий катюга: ні дитини, ні жінки, було, ні худобини, нічого не пожаліє.

— Правду кажете, — вставив дід Хведір і по короткій паузі додав: — Та ось знову задумав женитися...

— Та що ви кажете! — здивувалась Мотря.

— Я вам кажу! Вже й на зальоти поїхав; мені щойно Денисова Ганна казала: Денис за дружбу поїхав.

— Здурів чоловік чи що на старість! — не переставала дивуватись Мотря. — А куди ж поїхали, не казала? — не витримала жіноча цікавість.

— Та в Борочанах нагабав якусь...

— Замість розуму набиратись на старість, чоловік цілком з ума сходить, — ще раз зауважила Мотря і підійшла до Кузьми, що знов почав перевертатись.

— Шкода хлопця, — промовив Тит, дивлячись до постелі: — Хоч він і збиточний, та хіба Осика ліпший був? А ми всі хіба не робили збитків?

— Та певно, що так! — відповів дід Хведір: — Молоде, кров грає, що має робити; підросте — сам розуму набереться. Хлопець він не дурний.

— Та, мабуть, не витримас, бідолаха, — промовив Тит, все поглядаючи до постелі.

— Та що ви, Бог з вами! — відповіла Мотря, не бажаючи ще більше смутити Андрія: — Молоде тіло витримас...

— Та воно так, але може він черепа розбив, як упав на тік.

— Та де там; якби черепа розбив, то відразу мусів би вмерти.

Вечорничники довгенько посиділи, а потім хлопці пішли, а дід Хведір з Титом ще лишились. Кузьма час від часу починав марити, і Мотря прикладала йому до голови мокрого рушника. Коли ж і дід з Титом пішли, вона налила в миску гречаної каші з молоком, і Калинюки посідали вечеряти.

Після вечері Мотря постелила Андрієві і вмовила лягти спати. Варка теж лягла, а Калинюк вийшов надвір подивитися ще до худоби та позачиняти двері. Мотря розчинила в макітрі на пироги, накрила чистим рушником і поставила біля плити на лавці. Постеливши Калинюкові на печі, вона ще подивилась до Кузьми, вкрила добре сина і, вкруттивши лямпу, теж лягла біля Варки на постелі.

Коли вона прокинулась уночі, знов подивилася до хлопців та до тіста. Хлопці обидва спокійно спали. Мотря приложила руку до Кузьминої голови. Вона була вже нормальнюю температури, а під рушником і зовсім холодна, і Мотря зняла його, обтурила Кузьму кожухом, потім сина і знов лягла.

IV

В неділю Мотря встала пізніше звичайного її не викручувала лямпи, а погасила, бо надворі вже зовсім розвиднілось. Вона зараз підійшла потихеньку до Кузьми. Він спокійно спав, глибоко дихаючи. Мотря обгорнула його кожухом і пішла до сина. Андрій теж міцно спав. Мати так само обережно обтулила його одягом і почала запалювати в печі. Петро теж устав і, впоравшись з худобою, почав збиратись до церкви.

Коли Мотря видоїла корову, Варка теж прокинулась. Мати стріла її ласкавим поглядом і запитала, чи та виспалається. Варка сидячи позіхала, потягалась і простирала очі.

— Вставай, доню, будемо пироги робити, — говорила мати, не перестаючи поратись.

Коли зварилася пшоняна каша на пироги, Мотря принесла бляхи з комори, погріла, витерла і, помастивши салом, почала робити пироги. Варка теж невміло ліпила, і тісто прилипало їй до рук. Дивлячись на неї, мати поблажливо всміхалась і давала поради. Коли вони наліпили три бляхи і Мотря всадила їх у піч, прокинувся несподівано Кузьма. Він хотів підвестись, але не міг піднести голови. Помітивши, що він прокинувся, Мотря підійшла до нього. Кузьма незрозуміло дивився на неї і хотів щось запитати, та щелепи так заболіли, що він не вимовив нічого, а тільки скривився. Мотрі здавалось, що він усе ще марить, і вона боялась заговорити. Кузьма знову почав робити зусилля підвестись, і Мотря принесла й підложила йому ще одну подушку. Кузьмі стало зручніше.

— Де-де я? — насилу витиснув він і замовк, важко дихаючи.

Мотря дивилася на нього своїм німим поглядом і не знала, що відповісти. Кузьма з зусиллям повернув голову й почав роздивлятись.

— Я у вас?

Мотря ледве чутно відповіла, кивнувши головою. Кузьмі засвербіла голова, і він хотів почухатись, та на-трапив на пов'язку.

-- Що zo мною? — запитав, дивлячись Мотрі в очі.

Мотря переконалась, що він у повній притомності й почала говорити.

— Нічого, синку, ти вчадів...

— Вчадів? В мене все болить дуже.

— Нічого, воно перестане... Може, ти пiti хочеш?

Кузьма несміливо дав підтвердженчу відповідь. Мотря налила в склянку розведеного вина, підвела Кузьму і, притримуючи ззаду лівою рукою, правою піднесла до уст склянку. Кузьма здивовано дивився на малинову рідину:

— Що це таке?

— Вино... випий трошки.

Але Кузьма знат, що вино дають тільки важко хворим, і почав дивитись незрозуміло на Мотрю.

— А хіба ж я такий хорій?

— Трошки... випий...

Кузьма сам притримав склянку й жадібно почав пити кваснецьку рідину. Опорожнив за одним духом склянку й важко задихався.

— Ще? — запитала Мотря.

— Ні, досить.

— Може, ти їсти хочеш?

— Ні, — тихо відповів Кузьма, повертаючи головою.

— То, може, молока гарячого вип'єш?

— Ні, тітко, я зараз піду додому, — раптом затурбувався Кузьма.

— Вип'єш трошки молока, а тоді підеш, — промовила заспокоююче Мотря й положила Кузьму на подушку. — Полеж трошки, я зараз спряжу.

Кузьма більше не перечив. Мотря налила в поливане горня свіжого молока й поставила на жар. Молоко швидко почало підніматись і закипіло. Мотря налила в глиняне горнятко, поставила, щоб простигло, і, принісши Кузьмі, хотіла давати так само, як вино, та

Кузьма сам узяв горня в руку. Побачивши на велико-
му пальці синій ніготь, почав розглядати руку.

— Що це таке?

Мотря з усмішкою подивилась на нього й відповіла
запитом:

— А ти хіба не знаєш?

Кузьма дивився їй в очі й заперечно хитав головою.

— Ну, випий молоко, а тоді я тобі розкажу.

— Ще? — запитала, коли він опорожнив горня.

— Ні, досить, — несміливо відповів Кузьма.

Мотря бачила, що він соромився, і хотіла знов по-
ложити, щоб принести решту молока, та Кузьма вия-
вив бажання посидіти.

— Тобі не важко?

— Ні, — спокійно відповів Кузьма, і Мотря, огля-
даючись, відійшла від постелі.

Кузьма не переставав розглядати свої руки, і коли
Мотря вернулась, знову запитав, чому вони в нього
побиті так.

— А ти хіба не пам'ятаєш, як батько бив тебе по-
звочора за жидів?

Кузьма посидів мовчкі, пригадуючи подію, а потім
підняв голову й промовив:

— А хіба ж це позавчора було? Це ж вчора жиди
приходили жалуватись на мене.

— Ні, синку, це було позавчора, сьогодні вже не-
діля...

— А де ж я був учора?

— Був тут, де й тепер... Ну не думай про це, пий
молоко.

Але Кузьмі було дивно, і він не переставав думати.
Він пам'ятав, як до стодоли прибігла Горпина, потім
увійшов батько з пужальнем, він і тепер бачив його
грізне обличчя, бачив як він замірився, а що було да-
лі, не знати.

— Ляж, сину, на подушку, бо тобі важко, — про-
мовила Мотря, і Кузьма покірно ліг.

Андрій давно прокинувся й мовчкі слухав, що мати
говорила з Кузьмою. Він переживав щось незрозуміле:

ніби боявся, ніби соромився виявити себе перед Кузьмою. Тільки коли мати відійшла, він встав і босий підійшов до товариша. Кузьма повернув голову, і їх очі стрілісь. Андрій від радості не знав, що казати, і тільки задоволено всміхався. Кузьма теж відповідав усмішкою.

— А я думав, що ти помреш! — промовив, нарешті, Андрій і взяв Кузьму за руку.

— Я, вмру? — відповів Кузьма всміхаючись, повернувшись набік і сперся на лікоть. — Ні, я хочу жити!

— Ale ж ти такий слабий був учора, нічого не єв, не говорив, а тільки щось марив.

— А я нічого не пам'ятаю.

До постелі знову підійшла Мотря і, лагідно посміхаючись дивилася на хлопців.

— Взуйся, Андрію, а то кашляти будеш, — промовила до сина.

— Я зараз, мамо, — відповів Андрій і звернувся до Кузьми: — Полеж трошки, я зараз, тільки взууюсь...

Кузьма ліг на подушці, а задоволений Андрій взувся і почав жваво вмиватись. Мотря дісталася із скрині дві Андріївих сорочки й подала одну синові, а з другою підійшла до Кузьми.

— Сядь, сину, я вберу тебе в чисту сорочку, — промовила, положила сорочку на постіль і лагодилася підвести Кузьму.

Та він, соромлячись, почав турбуватись:

— Ні, тітко, я зараз піду додому...

— Тобі не можна вставати, ти хворий; вберися в чисту сорочку й побудеш в нас, а завтра підеш.

Але Кузьма заклопотано похнюпився й не хотів скидати своєї сорочки. Бачачи, що він соромиться надівати не свою сорочку та ще й в чужій хаті, Мотря додала:

— Ну, не турбуйся, ляж... потім вберешся.

— Ні, тітко, я піду додому, — рішуче відповів Кузьма й спустив з постелі ноги. Та тільки став, як голова почала крутитись, і він захитався. Мотря притримала

його і знов положила. Важко дихаючи, Кузьма заплакав від свого безсиля. Мотря, як могла, втішала його.

Через якийсь час прийшла Горпина й принесла Кузьмі чисту сорочку. Вона розпитала в Мотрі про його здоров'я й підійшла до постелі. Кузьма заспокоївся вже, але був сумний і задумливий.

— Вберешся в чисту сорочку? — звернулась Горпина до нього.

Кузьма мовчав.

— Вберися, я принесла тобі. Сьогодні неділя, не можна лежати в брудній сорочці.

Кузьма підвівся й сидячи почав розстібати гудзики та витягати з штанів сорочку. Мотря, що теж підійшла, бажаючи допомогти йому, взяла однією рукою ззаду за комір, а другою піднесла її знизу. Але зараз злякано опустила. Горпина запитливим поглядом подивилась на неї. Мотря, із зміненим від страху лицем, піднесла знов сорочку й показала їй Кузьмин бік, що весь був покритий великими темносиніми плямами.

— Це чобітьми погатив так, — зауважила Горпина з ледве прихованим уболіванням і відразою.

Кузьма глянув на свій бік, і на його обличчі з'явилася усмішка. Його в цім місці не дуже боліло, і він відчував дитячу гордість, що витримав такий побій. Його усмішка заспокоїла жінок, і Мотря зняла з нього сорочку. Кузьма з цікавістю почав розглядати своє тіло, що все було покрите синяками.

— Що, будеш робити ще жидам збитки? — запитала, знову всміхаючись, Мотря.

— Нехай но я тільки встану! Я їм покажу, чортовим нехристям, що будуть мене пам'ятати!.. — злючись і нервуючись, відповів Кузьма.

— Не зачіпайно ти їх краще, а то батько тебе заб'є ще колись, — з поважним виразом зауважила Мотря.

— О, тепер вони мене довго не будуть бити, — відповів Кузьма, ніби вирішив уже щось.

Мотря наділа на нього чисту сорочку, сказала, щоб знову ліг, і відійшла до печі.

— А він же як, приїхав уже? — запитала в Горпини про Осику.

— Та тільки що повернувся.

— Не знаете, як повелось йому?

— Та, мабуть, добре, бо веселий...

В церкві почали дзвонити на достойно, і Кузьма, слухаючи, жалкував, що він не в церкві:

— Так це неділя нині, а я вже й наївся так рано, — промовив він, будучи переконаним, що важко согрішив.

— А хіба ти що їв? — відповіла Мотря.

— А молоко пив...

— Ти хворий, а хворим можна їсти і в неділю рано, — відповіла Мотря й дісталася з печі одну бляху з пирогами. Взяла одного пирога й постукала зверху і знизу пальцем, ніби лікар хворого. Пироги були печені, і вона витягла й інші бляхи.

Незабаром Петро прийшов з церкви. Побачивши, що Кузьма лежав з відкритими очима, підійшов до нього:

— Що, вже краще?

— О, тепер видужас! — відповіла за Кузьму Мотря й додала: — Він уже знову збирається жидів бити...

Калинюк усміхнувся й промовив:

— Не зачіпай ти їх більше — нехай їх хапун краще вихапає!

І дістав з кишені зав'язані в хустинці два шматки проскурки.

— На з'їж кусочек свяченого проскурки, — промовив, подаючи один шматок Кузьмі. ?

— Я вже молоко пив, — винувато відповів Кузьма.

— Це нічого, ти хворий...

Кузьма взяв шматок і почав жувати. Знадвору прибіг Андрій і радісно повідомив, що в село приїхали руські.

— Тату, купимо собі календаря?

— Ну, що ж, купимо, як хочеш, — лагідно відповів батько.

Кузьма слухав, і його аж жаль отортав, що він не мав такого доброго батька: «Ні за що б я його не покинув», — подумав.

Мотря налила в миску борщу, наклала в другу пирогів і поставила на стіл.

— А ти, Кузьмо, з'їси трошки борщу?

Кузьма, звичайно, відмовився, та Мотря бачила, що він соромився, і налила в полумисок борщу, положила в другий пару пирогів і занесла на постіль. Калинюк розрізав начетверо другий шматок проскурки, розділив між родиною, і вони теж почали обідати.

По обіді Андрій негайно побіг до руських і вернувся з маленьким календарчиком у руці. Він зараз підійшов із ним до Кузьми, і вони почали розглядати. Через якийсь час до хати прийшов Стах. Він теж підійшов до хлопців і почав оповідати, що Панас Буркунів приїхав з Луцького і ні з ким не хоче говорити «по-своєму», а тільки по-руськи. «Він каже, що все вже забув по-своєму» — додав Стах.

— За чотири місяці! — обурено промовив Кузьма.

— Може бути, — відповів Андрій, — отже всі забувають, хто тільки піде в город.

— Це неправда, вони всі брешуть! — з запалом почав Кузьма. — Це вони приставляються так, що вони більше не мужики, а пани. Я нікому не повірю, щоб свою рідну мову можна було забути.

— А ось може й ти забудеш, як підеш у бояки, — зауважив Андрій.

— Я? — хвилюючись, вигукнув Кузьма. — Ніколи! Нехай мені яzik усохне, коли я тільки забуду свою мову! Куди б я не пішов, де б я не був, а своєї мови ніколи не забуду, — рішуче промовив Кузьма й через хвилину додав: — Нехай но я тільки встану, я йому покажу, тому кліпунові, як свою мову забувати...

— Він каже, що тепер тебе не боїться, — зауважив Стах. — «Тепер я, каже, навчився в Луцькому битися».

— Добре, побачимо! — відповів Кузьма, тремтячи від злости.

— Кажуть, що в городі сміються, як хто говорить по-своєму, — зауважив Андрій.

— Ну й що ж, нехай собі сміються! Мало там хтось сміяється буде... А їх мова гарніша?

— Ну, але це панська, а наша мужицька...

— А ми, хіба пани? Ми мужики й повинні тримати-ся своєї мови! — з запалом боронився Кузьма.

— А ти знаєш, що твої тато знову будуть женити-ся? — запитав Стах, переходячи на другу тему.

— Мої тато? Женитися? ..

— Нуда твої, вчора вже на зальоти їздили, і люди кажуть, що весілля хутко буде.

— Дід Хведір теж казав учора, — підтверджив Андрій і додав: — От і знов будеш мащуху мати...

Кузьма був болюче вражений і не міг приховати свого болю. Тільки через хвилину він очуняв і ніби байдуже промовив:

— Ну, нехай собі женяться, все одно я дома довго не буду... тільки встану, зараз же піду за пашпартом і втечу.

— А удостоверення ти маєш? — запитав Стах.

Кузьма на хвилину замислився, але зараз відповів:

— Ще не маю, але зроблю...

— Ти піди до Кирила Хоминого, він тобі напише; він усім пише і знає, як треба писати, — порадив Андрій.

Хлопці ще довго говорили, а коли Стах пішов додому, Андрій погнав худобу до води, бо батько пішов до брата на другий кінець села і ще не прийшов. Мотря з Варкою не вернулись ще від руських, і Кузьма, залишившись сам у хаті, знов надумав устати. Та тільки став на долівку, як у всьому тілі закололо і в очах посутеніло. Кузьма ледве встиг вхопитись за бильце й сісти на постелі. Та посидівши пару хвилин, він знову зліз. На цей раз йому вдалося втриматись, і він підійшов до дзеркала. Те, що він побачив у ньому, аж перелякало його: зав'язана голова, велика синя пляма під лівим оком, а все лице мало блідий, жовтосиній вигляд. «Добре почастував», подумав і відійшов від дзеркала. Найшовши свої чоботи, він узувся й почав одягатись. В цю мить увійшла Мотря з Варкою.

— Ти що, вже встав?! — здивовано промовила Калинючка.

— Я попробував, чи можу... — відповів Кузьма, всміхаючись.

— А Андрій де?

— Погнав худобу до води.

— А ти куди хочеш іти?

— Я піду додому, — несміливо відповів Кузьма.

— Переночуєш нині ще в нас, а завтра підеш.

— Ні, тітко, я піду нині, — благаючим вже голосом говорив Кузьма.

— А що тобі не подобається в нас?

— Ні, не тому, тітко, але мені чомусь хочеться додому...

— То почекай трохи, я піду корову видою, зараз Андрій приде, перекусите трохи, а тоді підеш, коли не хочеш у нас більше бути.

Кузьма сів мовчки на лавці. В хаті починало темніти і Андрій, що ввійшов знадвору, не помітив Кузьми й кинув очима до його постелі. Та вона була порожня. Андрій здивовано повернувся до матері й побачив Кузьму.

— Ти вже встав!?

— Я піду додому, — тихо відповів Кузьма.

Андрієві зробилось сумно:

— Мені буде сумно без тебе.

— Підеш зо мною, бо мені теж буде сумно.

Варка мовчки слухала, що хлопці говорили, і їй теж було шкода, що Кузьма вже відходив.

З'ївши пирогів з молоком, хлопці вийшли на вулицю. Іх обдало холодним повітрям, і Кузьма повними грудьми почав його вдихати. Яке воно приємне і скільки дає тілові й душі сили! І Кузьмі хотілось швидко-швидко пробігтись по вкритій снігом вулиці. Але біль, як ланцюгами, сковував його тіло, і він з сумом подивився вздовж вулиці. З його подвір'я виїхали сани й біля хлопців проїхали Осика з Денисом.

— Бачиш, знов поїхали. Значить, це правда... — промовив Андрій.

Кузьма нічого не відповів, але з виразу обличчя було видно, що сватання батька боляче вражало його. Думки мимоволі звернулися у минуле, і було жалісно до сліз... Не пам'ятав же навіть своїх рідних батьків.

V

Осика гарячково готувався до весілля. Катерина так запаморочила йому голову, що кожного дня він їздив до Борочан і приїздив п'яний аж під ранок. П'ятнадцять рублів, що взяв додачі за Шпака, вистачило не надовго, і він мусів був продати ще молоду ялівку. Про Катерину в Підгайцях жінки знали все до найменших дрібниць, і про неї ходило навіть кілька версій. Кузьму лякали всі лютістю майбутньої мачухи, і в нього зарані вироблялась до неї непереможна ненависть. Ще не загоїлась голова, як він уже почав клопотати за пашпортом. Посвідку змайстрував Кирило, а печатку обіцяв приложити, за пачку корішків, старостів син Гаверко. Довідавшись одного разу, що він сам дома, Кузьма зайшов до нього. Гаверко догадався, чого він прийшов, і запитав, чи має корішки. Кузьма мовчки дістав з кишені пачку й подав змовникові. Той глянув на неї й промовив: «А-а, «Трезвон» — добре», — і заховав до кишені. Діставши з верхніці груби нікльову печатку, він здмухав і витер з неї порох, обгорнув клаптем паперу й запалив. Коли папір згорів, Гаверко похухав на печатку, роздивився, щоб не прибити догори ногами, і притиснув до посвідки. Він робив усе, як справжній батьків секретар, і відтиск вийшов як треба.

— На, маєш, — з гордістю промовив він, передаючи Кузьмі посвідку.

Кузьма в свою чергу роздивився, чи добре прибита печатка, і заховав цінного папірця. Тепер він чекав тільки, коли батько вийде здому на цілий день, щоб вирушити до волости. Та раніш наступного ярмарку такої нагоди не трапилося.

Залишався тиждень до Осичиного весілля, і на ярмарок мали їхати всі разом: Осика й Басюк з жінкою та Катериною, якій Басюк мав дещо купити. Кузьма знов про це й нетерпляче чекав того дня, розпитуючи

про дорогу до Дружкopolя, коли бував старшина й інше.

В четвер, тільки Осика виїхав з дому, він теж зараз встав, умився, впорався з худобою і, вирушив у дорогу. На його нещастя, день був не дуже надійний щодо по-годи. Вранці червоне сонечко показалось на якийсь час, але скоро його закрили сірі хмари, і воно більше не показувалось. Кузьма вийшов з села й швидко прийшов до лісу. З обох боків тихо стояло засипане снігом дерево. Кузьма почував у собі стільки енергії, що як швидко не йшов, не міг її витратити. Неначе могутній мотор, вона пхала його наперед. Дорога до Бран, через які Кузьмі треба було йти, була добре протертa, і він не міг збитися. В Бранах розпитав дорогу далі і жваво пішов під гору.

За пару верстов від Дружкopolя почав трусити дрібненький сніг, а коли Кузьма прийшов до міста, сніг падав уже великими клаптями, і вітер гнав їх над землею.

Знайшовши волость, він несміливо виліз на ґанок. Обшивши дбайливо сніг з чобіт, він ще в сінях зняв шапку й помаленьку зайшов до середини. Хата, в якій він опинився, була досить велика й висока. В ній було кілька великих столів, на яких лежали купи великих і малих книг, а за ними сиділи писарчуки. Кузьма спинився біля дверей і чекав, поки його запитають. Та писарчуки не дуже квапились, і Кузьма постояв пару хвилин, які йому видались незмірно довгими. Нарешті, один писарчук підняв голову й запитав, що йому потрібно, а довідавшись, сказав почекати на ґанку, поки старшина прийде. Кузьма вийшов надвір, натягнув на вуха шапку й почав чекати. Вітер то наче затихав, то знову виридався з-за рогу, піднімав цілі хмари снігу й крутив над землею. Як довго чекав він, Кузьма не зінав. Зінав тільки, що було зимно і їсти хотілось уже добре. Та, не маючи досвіду, він нічого не взяв з собою. Він зійшов з ґанку й почав ходити. Вітер шарпав ним і обсипал снігом, а до волости не йшов ніхто такий, кого б Кузьма міг прийняти за старшину. Та ось, нарешті,

наблизився один поважний дядько з палицею в руці й зайшов до середини. «Ну, це вже, мабуть, старшина», подумав Кузьма і знову виліз на ґанок. Коли зайшов, ніби закрадаючись, знову до волости, його запитав уже другий писарчук, що йому треба. Кузьма подав своє «удостовереніс» і ще й на словах додав, що хоче пашпорта.

— Скільки тобі літ?

— Шістнадцять.

— Молодой еще, должен с отцом прийти, — відповів писарчук, не дивлячись на посвідку.

«Сацом, сацом, щоб це могло значити?» — міркував Кузьма й не рухався з місця. Бачачи, що він нічого не зрозумів, другий писарчук підняв голову й зрозумілою Кузьмі мовою пояснив, що повинен прийти з батьком. Кузьмине тіло обважніло: «Пропала пачка копішків», — подумав і помаленьку вийшов з волости.

Надворі починало смеркати уже, а вітер піднімав високо над землею густі клуби снігу й заслоняв останні проблиски догасаючого дня. Кузьма зліз з ґанку й пустився вулицею. Вітер шарпав його з усіх боків, але Кузьмі було так прикро на серці, що він ні на що не звертав уваги, а кроував далі. Ось він уже коло роздоріжжя, біля якого стоїть жидівська хата, а біля неї кузня. В кузні гупас хтось двома молотами, ніби в два ціпи, і Кузьма повернув туди голову. Та вітер сіконув у обличчя снігом, і Кузьма, примруживши очі, пішов далі. Ще пару сот сажнів — і він вийшов у поле. Перед ним лежала сіра пустеля, над якою гуляла дика фуга. Вітер з подвійною силою вдарив у бік і зіпхнув з дороги. Кузьма скулено піdnіс плечі й на хвилину завагався. Пускатись в таку погоду в дорогу було дійсно небезпечно. Але не ночувати дома теж не обіцяло нічого доброго, і Кузьма, повернувши на дорогу, пішов, опирачись вітрові.

Пройшовши з верству, він помітив, що під ногами не було жодного сліду дороги. Міркуючи, що це, відвертаючись від вітру, він зійшов набік, повернув круто

праворуч і пішов проти вітру, надіючись натрапити на дорогу. Та сажнів за сто дороги не було, або Кузьма не міг її помітити. Він метнувся у другий бік, але наслідок був такий самий. В душу почала вкрадатись тривога, та жодної ради не було. Повернувшись убік, як йому здавалося, на Брани, Кузьма пішов без дороги.

По його рахубі він повинен би прийти вже до ліска, що був перед Бранами на горі, а його все не було. Кузьма ледве волочив уже ноги, йому хотілось прилягти на снігу й хоч хвилину відпочинути. Та він чув, що люди так замерзають, і напруживши останні сили йшов далі... Тривога змінилась на розпуку, і Кузьма звертався думками до Бога, просячи допомогти. Та в цю саме мить під ногою почулась порожнечा, і він покотився в якесь провалля. Кузьмі здавалось, що це вже його кінець, та скоро він опинився на дні яру. Переконавшись, що ще живий та що все ще на місці, він здивувався затишком, що панував там. Посидівши на снігу пару хвилин, він почав вибиратися з яру. Та вінця були такі круті, що Кузьма мусів відмовитись від цієї спроби й пішов яром угору. Дійшовши до краю, він помітив, що й починається яр відрубом, і мусів повернути назад, униз.

Коли вийшов із яру, був цілком дезорієнтований і пішов напризволяще. Та сили чимраз слабшли, і ноги відмовлялися коритись. Кузьма почував, що пройде ще якийсь час, він впаде і, може, більше й не встане. І йому привиджувався вже його замерзлий труп, завіянний снігом... Та раптом до вух донеслось ніби собаче виття. Кузьма обернувся спиною до вітру й жадібно почав прислухуватися. Так, це був собачий голос. Це спостереження підбадьорило Кузьму, і він жвавіше пішов у напрямку, з якого доносилось виття.

За якийсь час він добрався до огорожі, за якою сутініли дерева та будинки. Кузьма повернув повз огорожі, шукаючи дороги в оселю. За якийсь час він натрапив на неї. Вулиця була цілком порожня, і тільки світло, що пробивалось із вікон, ніби з якихось дупел, свідчило, що тут були живі люди. «Зайти до цієї першої хати та попроситись?» Але від самої цієї думки його

охопив непереможний сором. «Як я зайду і буду проситись, як жебрак», — подумав і пішов далі. Але що це за оселя? Це не Брани. До Брана треба було б спускатися крутко в долину, а він не спускався. Та ось якийсь дядько погнав коней від криниці, і Кузьма, перемагаючи свій сором, пішов за ним у подвір'я. Дядько поставив відро з водою серед двору, а сам загнав коней до стайні. Вернувшись до відра, почав приглядатися до Кузьми, що стояв біля нього. Побачивши, що це якийсь незнайомий, запитав:

— Ти що, хлопче, скажеш?

— Я... — промовив Кузьма й запнувся. — Я хочу попроситись переночувати, — ледве промовив і відчув, як кров прилила в лицце.

— А ти ж відкіля будеш?

— Я з Підгайців...

— Аж з Підгайців!? А ти ж чого попав сюди в таку погоду?

— Я ходив до Дружкopolя, до волости, і збився з дороги...

— Збився з дороги? Та ти ж і є в Дружкopolі, але тобі не в цей бік.

— В Дружкopolі!? — тихо промовив Кузьма, здивований і розчарований.

Дядько подумав хвилину.

— Я б тебе, синку, прийняв, та в мене своїх повна хата, і я не маю де тебе навіть положити. Ти зайди тут через вулицю: там і хата більша і челядь не така велика, там тебе приймуть.

Кузьма хотів сказати, що він і на порозі переспав би ніч, аби його тільки пустив хто до хати, але дядько нагнувся до відра, і він мовчки пішов з подвір'я. Соромливість була тепер ще більша, і він не пішов через вулицю, як дядько радив, а повернув праворуч і пішов до міста. Довго йшов порожніми вулицями і тільки час від часу стрічав когось, ніби якусь тінь, помічав яку, коли мало не натикався на неї, і вона так само швидко зникала. Вітер в місті дув більш поривчасто, ніж у полі, і, як злий собака, наскакував то ззаду, то спе-

реду, шарпав то в один бік, то в другий і злісно сипав снігом. Вже кілька разів Кузьма натрапляв у навіяні поперек вулиць вали, застрягав по самий пояс і, падаючи, встромляв у сніг і руки. Сніг топився на них, і холод щипав за тіло. Кузьму знов охопила розпуха, і він уже плачуши бовтався в снігові. Та нараз помітив кузню, біля якої проходив пару годин тому і в шпари дверей якої так само пробивався вогонь. Кузьма підійшов до неї й почав заглядати в дірку: худий жид, з довгою бородою й фартухом на животі, взяв лівою руконю за кліщі й вихопив з вогню кусок розпеченої заливіза, а правою рукою взяв молотка. Жидок, що дихав міхом, взяв молота, і вони вдвох почали гатити по білому залізу. Згодом жид стукав помаленьку по ковадлу, а по залізу бив сам жидок. Раптом жид затримав молотка на ковадлі, і жидок перестав бити. Його змінив жид, надаючи залізу потрібну форму. Коли воно почорніло, жид положив молотка, витер рукавом піт з чола й почав приміряти до снасти нового воза викуване залізо. Блідий челядник, важко дихаючи, спостерігав за його рухом. Кузьма забув на хвилину про свою етому, і про голод, і йому здавалось, що він спав і це йому снилось. «Як, жиди можуть так важко працювати!?» Та він же ніколи нікому не повірив би. Він був твердо переконаний, що всі жиди тільки з ошуканства живуть і що це такі створіння, що й не можуть ніколи пристосуватися до фізичної праці, бо вони жиди, а тут йому відкривається таємниця. «Значить, жиди теж можуть працювати!» — думав Кузьма, і його примітивні переконання захитались. Він стояв якийсь час, упірнувши в свої міркування. Та холод і голод розбудили його. Він повернув праворуч і пішов від кузні. Вітер наче чекав на нього. З силою шугонув із-за рогу і, як мітлою, метнув з даху снігом. Кузьма зробив кілька кроків і спинився. Куди він, власне, намірився йти? Він не знав. Від того, що він дивився на ясний огонь, широка вулиця здавалась тепер зовсім непроглядною, тільки вітер рвучко шугав по ній та шелестів сипким снігом. Крім жидівської хати, що стояла поруч кузні,

не видно було нічого, і Кузьма підійшов ближче до неї. Через подвійні вікна та наліплений на шибках сніг, слабо пробивалося світло, та густа темрява зараз же пожирала його. «Зайти до цих жидів попроситися?» — виникла в нього думка, і він хотів заглянути до хати. Та побачити нічого не можна було, тільки невиразні слова доносились до вух.

Хоч Кузьма почував, що в його відношенні до жидів наступала якась важлива зміна, соромливості до них, як до своїх людей, покищо не мав. Він підійшов до дверей і почав струшувати з себе сніг, постукав чобітами в підвальну, вдарив шапкою по передках, об коліно струсив з неї сніг і зайшов до сіней. Там довго совав пальцями по стіні, шукаючи дверей до хати, і, нарешті, зайшов до неї.

Це була хата, що трохи різнилася від селянських, особливо своєю обстановкою та відсутністю образів. Праворуч від дверей була піч, за нею груба, в ній добре топилося, а за грубою, вздовж стіни, тапчан, оббитий полотном. Ліворуч, замість мисника, було дві шафи одна на другій, а біля стіни кілька крісел, між вікнами велика шафа з шибками, через які видно було книжки. Ще далі висів годинник, що показував чверть на восьму. Отже, Кузьма блукав у снігові майже три години. Стіл був на своєму звичайному місці: в передньому лівому розі, тільки далі від нього. Біля столу теж стояло пара крісел, а за ним — шлябан. Ліжок не було, вони, видно, були в другій хаті, двері до якої були праворуч від столу (в передній стіні). На долівці збоку стояв мідний самовар, біля якого поралася висока чорнява жидівка, а за столом сиділо двоє жиденят: хлопець років п'ятнадцяти учив писати дівчинку років десяти. Кузьма видно добре настрашив їх своїм шкрябанням по стіні, бо коли ввійшов, вони всі дивились до дверей з хмарними обличчями. Та Кузьмина постать відразу заспокоїла їх, і на лиці жидівки з'явилася усмішка. Кузьма спинився біля дверей, ніяково поглядаючи по хаті, то дивився на свої чоботи, на яких тримався ще примерзлий сніг .Бачачи його вигляд, жи-

дівка догадалась, що це якийсь захожий, і, ввічливо всеміхаючись, запитала, що він скаже. Кузьма відповів, що хоче попроситись переночувати. Ковалиха взяла одно крісло і, відставивши від стіни, попросила сісти. Кузьма мовчки відійшов від дверей і важко присів. Він був не тільки змучений, але й сміливості такої, як у своїх жидів, тут не почував, і кожний раз соромливо відвертав очі, як тільки вони стрікалися з іншими очима. А діти розглядали його з цікавістю, особливо дівчинка. Хлопець покрикував на неї і змушував писати, та вона його не слухала. Хлопець скаржився матері, і та теж покрикувала на дівчу, та воно не слухало і її.

Через якийсь час до хати прийшов жид-коваль з своїм челядником. Вони помили руки і посідали біля столу. Коваль говорив щось з жінкою, і Кузьма догадувався, що це про нього. Ковалиха поставила на стіл самовар, що кипів уже, тарілку з маслом, приладдя до чаю й положила великий буханець житнього, але петльованого хліба, який коваль зараз почав різати. На вигляд хліба та цукру, при відчутті запаху чаю Кузьми до шалу захотілось їсти. Його вес тіло почало аж труситися, і рот заливалася слина. Він нишком поглядав на стіл і рахував склянки. Одна була зайва, і Кузьму тішила надія, що, може, це для нього. Та він був такий голодний, що випити склянку чаю та з'їсти скибку хліба вважав для себе за велике щастя й боявся, що воно може не здійснитись. «А що, коли в другій хаті є ще якийсь старий жид чи жидівка, вийде і зайде цю склянку?» — думав, і йому аж млюсно робилось.

Ковалиха намостила маслом нарізані скиби, поналивала в склянки чаю і ввічливо звернулась до Кузьми:

— Ну, сідайте з нами вечеряти.

В Кузьми все напружилось, і він ледве опанував себе, але відповів, що не голодний. Ковалиха вмовляла його, та Кузьма не рухався з місця. Коваль промовив щось до жінки, і вона підійшла до Кузьми і взяла легенько за рукав:

— Ну, ходіть вип'єте склянку гарбати, коли не хочете їсти.

Кузьма хотів ще відмовлятися, та ковалиха дивилась на нього такими ніжними, повними щирої ласки очима, що він мимоволі скорився й пішов за нею. Ковалиха привела його до стола й посадила на кріслі. Положивши перед ним скибу помашеного хліба й поставивши склянку чаю, промовила:

— Ну, не соромте, з'їжте з нами кусок хліба.

Кузьма несміливо взяв у руку скибу й так само несміливо почав кусати. Він хотів їсти помаленьку, та відчуття солодкого чаю й хліба з маслом у роті викликало в нього якусь нестримну силу, і він жадібно почав кусати хліб, який, ніби сніг, топився в роті. Мала Сура (так називалася дівчинка) дивлячись на нього, взяла половину свого окружка й положила йому під руку. Кузьма зніяковів. Ковалиха помітила це й почала сваритись на дівчинку. Та ця плаксиво кривила обличчя й сміливо відповідала щось матері. Ковалиха, певна, що Кузьма зрозумів, що Сура зробила це зі співчуття до нього, подивилася йому в очі з своєю усмішкою.

При всьому намаганні стриматися, Кузьма з'їв хліб скорше, ніж жиди, і ковалиха відрізала та помостила йому ще одну скибу. Кузьма почав відмовлятися та робив це досить слабо. Роздратований голод вимагав з шаленою силою задоволення, і Кузьма боявся, щоб ковалиха не перестала його вмовляти.

Коли з'їв і цю скибу, відчув, що тіло його віджило. Та бачачи, що він такий голодний, ковалиха відрізала йому ще одну й налила чаю. Тепер Кузьма почав енергійніше відмовлятися, кажучи, що він і так з'їв уже багато. Та ковалиха вмовила його і на цей раз. Півокружка, якого йому положила дівчинка, лежало перед ним, і він не знав, що з ним робити. Бачачи, що він не зачіпає його, Сура нахилилась до матері й шепнула щось на вухо. Ковалиха обернулася до Кузьми і, ласкаво-всміхаючись, промовила:

— Вона хоче, щоб ви з'їли її хліб.

Кузьма почервонів і не знав, що робити.

— Ну, з'їжте ще цей кусочек, це вам не зашкодить,
— казала ковалиха й налила ще чаю.

Кузьма відмовлявся, та ковалиха не переставала вмовляти його, і, нарешті, він узяв і цісі півскибики в руку. Сура, що здавалась заклопотаною й засмученою, ураз задоволено всміхнулась і повеселішала.

Після вечері коваль з ковалихою почали розпитувати Кузьму звідкіля він і чого приходив до Дружкopolia. Довідавшись, що він приходив за пашпортом, питали, куди хоче йти й чому. Кузьма відповідав відверто й правдиво, соромився казати тільки, що його батько б'є та що він збирається йти в босяки. Коли в разомі наступила маленька перерва, Сура знову шепнула щось матері на вухо. Всміхаючись, ковалиха звернулася до Кузьми:

— Вона хоче знати, як ви називаєтесь.

Сура соромливо засміялась і положила голову на стіл, закриваючи руками очі. Кузьма теж засоромився й нічого не відповідав.

— Ну, скажіть їй, як ви називаєтесь, — знову промовила ковалиха.

Кузьма сказав би без жодної церемонії, як він називається, коли б його питала про це сама ковалиха або коваль, але тому що це робила дівчинка, з виразної дитячої цікавости, його природна соромливість перешкоджала відповісти.

— Василь? — запитала ковалиха.

— Ні, Кузьма, — відповів нарешті Кузьма, червоніючи.

— Ви гарно називаєтесь! — зауважила ковалиха.

Коваль, змучений, видно, сидів уже мовчки. Його челядник почав дрімати, і ковалиха пішла до другої хати стелити постелі. Коли вернулась, коваль встав і пішов спати. Малий хлопчина теж пішов за ним, але спинився на дверях до другої хати. Сура ж не хотіла відійти від столу, аж поки мати не випровадила її. Та вона теж зупинилася біля брата на дверях і тихо запитала його щось. Хлопець відповів їй на вухо. Сура вколо-

нилась Кузьмі, сказала: «Добраніц» і голосно засміялася з братом.

Ковалиха, що стелила на тапчані, поглядала на дітей і якось винувато всміхалась до Кузьми, а коли постелила, сказала, що він буде спати на цьому тапчані. Відсунувши обережно один край стола, з другого боку якого дрімав жидок-челядник, почала стелити на шлябані. Коли постелила, з ніжною дбайливістю розбудила сина. Цей піднявся з крісла й сів на шлябані, не перестаючи куняти. Мати говорила щось до нього, і він лінивим рухом почав роздягатися. Ковалиха помогла йому, і, коли стягла чоботи, син безсило звалився на подушку. Мати дбайливо накрила його і підійшла до Кузьми, що роздягнувся вже і ліг на тапчані. Вона так само дбайливо обтутила його ватяною ковдрою і, побачивши, що чоботи його були мокрі, забрала й поклала біля груби на кріслі. Онучі теж були мокрі, і ковалиха, сполоскавши їх у великій мідній мисці, розвісила коло груби на спині крісла. Кузьма був зворушений, але почував себе ніяково, що вона возилася з його брудними онучами.

— Ну, добраніч, спіть добре! — звернулась вона, нарешті, до нього з виявом широї доброзичливості, взяла лямпу й пішла до другої хати. Діти відійшли від дверей, і ковалиха причинила їх. Кузьма чув іще якийсь час дзвінкий голос дівчинки й тихе материне «ша», а потім все стихло. Тільки вітер гудів та свистів за вікнами, брязкаючи в них снігом. Під цю пісню грізної завірюхи Кузьма приемно лежав у теплій постелі. Думки мимолові зверталися до становища, в якому він був ще пару годин тому. Це порівняння викликало в нього почуття щастя. Дійсно, який контраст! А хіба ж все наше щастя і нещастя ми відчуваемо в великій мірі не завдяки контрастові? Хіба ж для голодного може бути щось більшим щастям, як задоволення потреби свого шлунка? Хіба ж для того, хто мерз цілий день на морозі, може бути щось солодше від теплої постелі? Ні, хто не був ніколи голодний, той нездібний оцінити своєї поживи, як не може оцінити

добродійності тепла, хто не був ніколи на холоді. Тільки брутальна зміна с тією мірою, що дас нам можливість відрізняти добро від шкоди. Не раз людина користується чимсь кожного дня, не надаючи цій користі жодного значення і, тільки втративши її, враз зрозуміє ціну. Кузьма ж мав усі підстави оцінити гостинність ковалевої родини.

Не дивлячись на те, що він був змучений, думки довго не давали йому заснути. Про що він тільки не думав? Думав і про ту молоденьку жидівочку, що спала за дверима, думав і про її матір, що з такою теплою турбувалась за нього, думав і про свого батька, про майбутню злу мачуху, про Андрія та його маму та багато інших речей. Про всіх згадав, скрізь побував своєю буйною уявою і знов вернувся до ковалевої хати на тапчан. І Кузьмі зробилось соромно і боляче за себе. «Чим я заслужив цю теплу ласку, що стрів у невідомих мені жидів? Чим я віддячу їм за їх доброту? Я ж збираюся йти в босяки, і, може, цар пришле мене й сюди, до Дружкopolia, жидів бити, і я нап'юся п'янини в божевільному чаду заб'ю оцю молоденьку дівчинку, що із співчуття до мене віддала половину свого хліба, цю стару, що з такою добротою піклується мною, цього ковала, що кривавим потом заробив на той хліб, і того молодого, змученого життям жидка. За що? А скільки ще може бути таких самих? І Кузьма різко повернувся на тапчан і міцно вп'явся пальцями в волосся. «Ні, в босяки я не піду!» — подумав рішуче. Але на зміну тих повних шляхетного почуття думок виринув цілий сніп інших, чорних і сумних: «А що як вони мене прийняли так гарно, а коли я засну, вхоплять і замкнуть у льохах? Будуть годувати хлібом з маслом, а коли буде потрібна кров до маци, всадять до бочки з колючими цвяхами й будуть качати, поки з мене не витече остання крапля крові?»

Чорною гадюкою снували такі думки в Кузьминій голові і гнали геть сон. Тільки змучений ними до краю, він не зчувся, як заснув.

Як довго він спав, Кузьма не зінав, але коли прокинувся, в хаті було вже зимно. За вікнами не перевставала вити завірюха і брязкотіла снігом у шибки. Тільки тепер Кузьмі здавалось, що її хвилі пронизували стіни й дули під звисаюче укривало. Він поправляв його, та воно знову спадало. Холод родив неприємні почування... Двері з другої хати скрипнули, і висока постать у білому вбранні почала наблизатися до нього. Кузьмі пішов мороз поза шкірою і волосся наїжкало. Йому здавалось, що постать зараз ухопить його, затулить рота й понесе до льоху, і Кузьма хотів голосно закричати. Та страх спаралізував усе тіло, і він не міг видати й слабкого звуку. В голові почало шуміти. Кузьма заплющив очі й мовчки чекав своєї долі.

Постать нагнулась до нього й почала зв'язувати ноги... Обмотус весь тулууб і примоцьовус до нього руки... добирається до голови, хапає обома руками зашию й душить за горло. Шум в голові раптом перескакує на вищу ноту, в грудях заперло дух, і Кузьма почуває, що вмирає. Та чад заглушує і біль, і страх, і він байдуже віддається в обійми смерті. Тільки слабенька свідомість жаліє за молодим життям і нездійсненими мріями...

Хвилини минають, і до Кузьми вертається свідомість, але тіло лежить, ніби придушене важким пластом. Кузьма пробує ворушити пальцями на правій руці, та рука лежить, ніби відрубана. Він робить зусилля й підносить її. Мацає. Тулууб добре обгорнутий укривалом, поверх якого лежить іще велика вовняна хустка. Кузьма пробує ворушити ногами, і з них ніби спадає мотузза...

«Що це таке? Чи це мені сон такий страшний приснився чи це було в дійсності?» — питав себе Кузьма, витираючи холодний піт з чола. Знов мацав. Ні, мотузза не було, це його хтось укривалами так обгорнув, і Кузьмин страх почав зникати. З-за вікна було чути пориви затихаючої завірюхи. Він заховав руку, і тіло швидко почало вгріватися та заспокоюватись. Кузьмі

стало смішно з свого страху: «Брехня це все, і дурний, хто цьому вірить!» — подумав. «Але для чого Віталій лише це все?» — питав себе Кузьма й ніяк не міг знайти відповіді. А тіло вгрівалось все більше, і він знову солодко заснув.

Коли прокинувся вдруге, в хаті було вже видно. На долівці, як і вчора, шилтів самовар, а ковалиха поралась біля печі. Кузьма мовчки почав узуватися в чоботи, що стояли вже біля його тапчана сухі й пошмаровані оливовою. Ковалиха зустріла його своєю ласкавою усмішкою й запитала, чи добре спав. Кузьма відповівтихо, що добре.

— Вам не було зимно вночі?

— Ні, — відповів Кузьма, але зараз додав: — трошки...

— Я виходила вночі то ви так тряслися, що я аж злякалася, щоб ви не простудились. Я кожної ночі муши виходити до свого Гарина: в нього болять руки, тому він так неспокійно спить, що завжди розкривається.

Кузьма взувся й стояв, не відважуючись щось сказати.

— Хочете вмитись? — запитала ковалиха.

— Так.

Ковалиха набрала в мідну кварту води, поставила на долівці мідну миску й казала Кузьмі вмиватись над нею. Кузьма підійшов до миски, позасукував рукави і взяв у руку кварту.

— Дайте я вам зіллю, — промовила ковалиха.

— О, я сам...

— Це нічого, наставляйте руки, — говорила ковалиха і взяла від Кузьми кварту.

Кузьма нагнувся і стулив докупи долоні, а ковалиха почала зливати на них воду. Потім подала чистого рушника. Кузьма витерся й відразу почув себе бадьоро й легко. Він одягнув свого піджачка, шапку й стояв, не знаючи, що робити. Ковалиха, що поралась уже біля печі, поглядала на нього й промовила:

— Присядьте трошки, зараз будемо снідати.

— Ні, мені треба йти, — ніякovo відповів Кузьма.

— Це не довго, тільки поснідаєте й зараз підете.

З другої хати почувся голос дівчинки: «Мами!.. Мами!..»

— Сідайте, я зараз прийду, — ще раз промовила ковалиха й пішла до другої хати.

Кузьма постояв трохи й вийшов.

Надворі було тихо й тепло. Хоч сонця не видно було, сніг, що був понамітаний великими кучугурами, видимо, почав м'якшати. Кузьма підійшов до кузні, в якій одна половина дверей була відчинена. Він хотів іти додому не снідавши, але хотів подякувати жидам, а як це зробити, не знов, а головно — не смів.

Вийшовши з другої хати й побачивши, що Кузьми не було, ковалиха теж вийшла надвір. Вона всміхнулася до нього й почала розмовляти з чоловіком. Коваль скинув фартуха і вийшов з кузні. Челядник зробив так само, причинивши двері.

— Ну, підем снідати, — промовила ковалиха до Кузьми.

— Ні, мені треба йти додому, а то тато будуть мене бити.

— Це не довго, тільки поснідасте, а то втомитеся поки дойдете, — вмовляла ковалиха і взяла легенько Кузьму за рукав.

Кузьма ніякovo скорився, і ковалиха випустила його руку.

Молодий хлопчина сидів уже за столом, на якому Сура розставляла склянки. Коваль вилив собі на руки кварту води над мідною мискою, витер їх рушником і сів на своєму місці біля столу. Челядник наслідував його. Ковалиха поставила самовара на стіл та все інше, і почався сніданок .

Кузьма їв, і в його голові весь час снуvalа думка, як би хоч трохи віддячити чим цій родині, і рішив дати їй п'ять копійок із своїх грошей, що зберігав на пашпорт. Він розв'язав у кишені вузлик шмати, в якій вони були зав'язані, вийняв десятку, а срібну двадцятку знову загорнув. Виждавши, поки коваль пі-

шов до кузні, він підійшов до ковалихи, що знову поралась біля печі, і, зібравши всю свою мужність, промовив:

— Я хочу заплатити, що ви дали мені переночувати.

І простягнув мідяка.

Ковалиха випросталась і, видимо зворушена цим наміром, мовчки дивилася на нього. Потім тихо промовила, відхиляючи його руку:

— Не можна!...

Кузьма почував, що його лице палахкотіло, положив десятку на прилічок і повернувся до дверей. Та ковалиха затримала його і впхнула мідяка назад йому в руку:

— Сховайте, вам будуть потрібні...

Дівчинка з хлопцем з захопленням спостерігали цю сцену, а ковалиха квапливо виймала з печі гарячі пампушки. Кузьма ще більше зніяковів і не міг настоювати. Він ледве спромігся подякувати та сказати: «Бувайте здорові», — і подався до дверей. Та ковалиха знов затримала його.

— Нате, сховайте на дорогу, — промовила, подаючи Кузьмі дві пампушки.

Кузьма хотів було відмовлятися, та ковалиха сама заховала їх йому за пазуху піджачка, що був підпрезаний паском. Кузьмі не залишалось більше нічого, як тільки ще раз подякувати.

— Щасливої дороги! — відповіла ковалиха.

Її очі блищали ніжно ласкою, і по них було видно її щиру доброзичливість.

Кузьма вийшов з хати і кепсько протоптаною вулицею подався в бік Бран. «Добраніц», — почув ураз ззаду і оглянувся. На порозі ковалевої хати стояла маленька Сура з хлопцем і махала йому рукою. Кузьма майже несвідомо теж піdnіс руку і, оглядаючись, пішов далі.

Іти було важко. М'який сніг осідав під ногами і, збиваючись, прилипав до підошв. Кузьма ковзався, але жваво перебирає ногами й піdnімався під горбок.

Ще раз оглянувся. На порозі стояла вже сама тільки Сура і з сумом дивилась Кузьмі услід.

Дорога перед Кузьмою поверталася ліворуч, і тут були маленькі виїзди, завіяні снігом. Він ще раз оглянувся, але ковалевої хати не було більше видно. За містом лежала непорушна біла рівнина, і тільки прорізаний санями слід показував Кузьмі дорогу. Незабаром його нагнало кілька підвід, що їхали десь до лісу за дровами. Кузьма зійшов набік, і вони швидко минули. Кузьма загрівся вже і йшов з меншим запалом. Ззаду знов наганяв якийсь дядько. Кузьму сердило вже, що треба було сходити з дороги, та ради не було. Він зійшов і чекав, поки дядько міне. Та цей лінівим рухом віжок спинив коней і апатично промовив:

— Сідай, хлопче, підвезу.

Кузьма швидко підбіг до саней і сів на них. Дядько рушив віжками, і коні знов потюпали. Через якийсь час дядько звернувся до Кузьми:

— Ти що, до Бран ідеш?
— Ні, до Підгайців.
— А ти чого аж до Підгайців?
— Я йду додому.

Знову мовчанка, після якої дядько почав розпитувати, чого Кузьма приходить до Дружкopolia. Кузьма оповів. Помовчавши, дядько почав:

— То ти, значить, ніч хочуєш вдома господарити, а хочеш десь в город, в пани ..

Кузьма не чекав такого зауваження й не знав, що відповісти. Тому, що він мовчав, дядько вів далі:

— Ну, що ж, іди-йди, там начепиш білого комірика та й говорити по-своєму забудеш.

Це зачепило Кузьму за живе, і він з запалом почав доводити дядькові, що він і комірика не буде начілювати й мови своєї не забуде. Та дядько видно мало тому вірив, бо скептично хитав головою:

— Так, так, синку, мій теж так казав, а як пішов, то не тільки мову, а й батька з матір'ю забув. «Ти,каже, отець, нічого не понімаєш». Такий, бачиш, розум-

ній в комірку зробився, що й батька на «ти» почав називати.

Кузьму ображав такий закид, і він знову хотів доводити, що й сам ненавидить тих, що цураються своєї мови, та бачачи, що дядька нічим не переконає, мовчки сидів. А коні тюпали помаленьку й наближалися до Бран. Рівнина кінчалась, і дорога почала спускатися крутко вниз. Перед Кузьминими очима відкривалась панорама села, що розкинулось на дні долини: обложені загатами й покриті снігом хати, хліви, стодоли, садки... З деяких коминів підносилося ще стовпами сіросиній дим, а деякі вже мовчки дивилися в небо своїми чорними дірами. Панорама все наближалася, і незабаром Кузьма з дядьком в'їхали в село. Вони швидко переїхали його і знов виїхали в поле. Дорога йшла якийсь час долиною, повертаючи з нею то в один, то в другий бік, а потім знову піднялася на горбок, на якому недалеко починався ліс. Дядько дав коням пройтися деякий час кроком, а потім рушив віжками, цвіжнув батогом, і вони знову потюпали. Під лісом дядько спинив їх і сказав Кузьмі, що йому треба повернати ліворуч. Кузьма зліз з саней, подякував дядькові, що підвіз і, сковзаючись у снігові, подався дорогою вглиб лісу. Він бачив ще якийсь час, як дядькові коні тюпали попід лісом, мигаючи проміж деревами. Але клин лісу між ним і дядьком все ширшав і скоро заховав його зовсім. Кузьма опинився оточений зо всіх боків лісом. Столітнє дерево тихо стояло обліплена снігом. Зачаровану картину порушувало тільки падання снігу, що відривався де-не-де з гілля й глухо шльопав у білу перину, на якій, крім звірячих лапок, жодного сліду не було.

Іти по м'якому снігу було важко, і Кузьма швидко загрівся. Він почав ступати помаліше, дістав з-під поли одну пампушку і, йдучи, почав їсти. І знов відчув велику вдячність до ковалевої родини... Незабаром спустився на дно вішальникової долини, покритої густою і буйною грабиною. Збоку лежала купа присипаного снігом різного ломаччя. Це люди наскидали на вішальнікову могилу, щоб не збитися з дороги. Кузьма теж

підняв одну ломачку й кинув на купу. Купа ніби заворушилась, і по тілу пробігли дрижаки. Волосся наїжилось, і Кузьма ніби ховав від когось свій страх. Знявши шапку, він перехрестився і, не оглядаючись, почав шептати: «Да воскреснет Бог і расточатся вразі його».

Поки він молився, дорога піднялась на горбок і ліс порідшав. Сумне місце залишилось позаду, і Кузьмин настрій змінився. Він надів шапку, дістав з-під поли другу пампушку і знов почав їсти.

Через якусь годину проміж деревом показалась ясна смуга поля. Ліс з правого боку кінчався, дорога спускалась в долину й виходила на Горохівський шлях. Дорога тут була краще протерта, і Кузьма швидко прийшов до греблі, що була коло села. Від греблі дорога піднімалась на горбок, на якому розкинувся панський фільварок, а за ним простяглося село. І Кузьмі здавалось, що він так давно уже залишив його й воно ніби змінилось і стало ще милішим...

Не доходячи до своєї хати, він спіткав Андрія, що йшов з санками від вітряка. Вони ще здалеку почали всміхатися один до одного, а коли зійшлися, Андрій запитав:

— Що, дали?

— Ні, — відповів Кузьма.

— Не дали! Чому?

— Кажуть з татом прийти, — відповів Кузьма й помаленьку рушив далі.

Андрій повернув санки й теж пішов з ним.

— Ти вже був у мене? — запитав Кузьма.

— Два рази...

— Тато приїхали вже? — запитав Кузьма, знаючи з досвіду, що Осика не раз запивається і приїздить з ярмарку на другий або й на третій день.

— Ні, ще нема.

— Ще нема? — радісно перепитав Кузьма.

— Ні, ще не приїхали з ярмарку.

— Оце Богу дякувати, бо я боявся, що будуть бити...

З одної хати вийшла з кошиком у руці й повним фартушком яець Гершкова Рухля. Кузьма машинально

нагнувся, загорнув обома руками снігу й похапцем почав здушувати в тверду грудку. Андрій кинув санки й зробив так само. Рухля обернулась до них спиною й почала закривати великою хусткою свої яйця. Але Кузьма мляво опустив руку, якою був замірився, і випустив сніг. Андрій, що теж замірився, незрозуміло дивився навкруги. Не бачачи нікого, перевів очі на Кузьму. Кузьма мав вигляд, ніби йому враз заболіло щось.

— Що з тобою? — запитав стурбовано Андрій.

Кузьма підняв очі й з виразом якогось незрозумілого Андрієві почуття відповів:

— Нічого, не треба...

І рушив до своєї хати.

— А-а, боїшся тепер! — глузливо кинула хлопцям услід Рухля.

Кузьма скочив, як опарений, і почав хапати та кидати на неї снігом. Андрій не відставав од нього. Та Кузьмин запал минув швидко: було видно, що він хотів показати тільки, що не боїться.

— Боюся, я таки дуже злякався! — іронічно говорив він, крокуючи вже в свою напрямку.

Рухля дивилася йому вслід і, хитаючи головою, говорила:

— Ой, Кузьмо, Кузьмо, не одна тобі тюрма готова!

Та Кузьма її більше не слухав.

Прийшовши до Кузьминої хати, хлопці зайшли на подвір'я. Андрій залишив там свої санки й зайшов з Кузьмою до хати. В хаті не було нікого, і хлопці, не скидаючи шапок посідали біля столу.

— Де ж ти ночував, Кузьмо? — запитав Андрій.

— А вгадай, — відповів Кузьма, всміхаючись.

— А хіба я знаю; може в стодолі в кого?

— Ні, ти не вгадаеш. Я ночував у жидів.

— Сам!?

— Ну да, сам, а то з ким же?

— А я сам ні за що не ночував би в жидів.

— Чому?

— А як би вони тебе вкрали вночі до льоху, а потім всадили до бочки з колючими цвяхами? ..

Кузьма помовчав мить і відповів:

— Це, певно, неправда ...

— Неправда!? То що, Віталій бреше?

— Ні, але не всі жиди одинакові, — відповів Кузьма й розповів про свою пригоду.

Його оповідання зробило на Андрія велике враження, і він сидів кілька хвилин мовччи в задумі. Потім запитав:

— То тепер ти не підеш нікуди вже?

— Ні, піду!

— В босяки?

— Ні, в босяки не піду, — відповів Кузьма рішуче, — але ще раз піду за пашпартом, а як не дадуть, то так втечу кудись.

До хати прийшла Горпина й перебила їм розмову. Вона зараз почала розпитувати Кузьму, де він ночував і чи єв уже що. Кузьма збрехав, що ходив до Горохова, бо хотів подивитися на ярмарок і на ті ліхтарі, що висять на високих стовпах. Наївна Горпина повірила йому й почала наливати в миску борщ. Кузьма сів їсти, а Андрій пішов додому. Йдучи вулицею, він все думав: «А, може, Кузьма теж запродався вже жидам?»

VI

Через тиждень Осика гуляв весілля. Воно відбулось у Борочанах, і Кузьма його не бачив. Та й не дуже веселе воно було. Коли Катерину почали садовити на посаг розпускати коси, вона зомліла, і довелось відливати її холодною водою. Потім під час усього весілля, вдумуючись у свою гірку долю, вона впадала в невимовний жаль і починала важко плакати. На другий день весілля скінчилось, і молодих відправляли до Підгайців. Придани виносили скриню на сани, а приданки співали традиційну пісню:

Памятай же, Грицюню,
Даєм тобі Катюнню.
Ой, як буде зимна роса,
Нех не ходить вона боса,
А як буде завірюха,
Нех не ходить без кожуха.

А Осичині односельчани, що були з ним на весіллі, слухали й думали: «Взує, взує він її і одягне, аж гаряче буде!»

Загортай же, мати, жар-жар,
Буде тобі доні жаль-жаль, —

продовжували приданки й виходили за молодими на вулицю. Марина робила вигляд, ніби їй справді жаль «своєї» доні, і, пхикаючи, ніби витирала сльози. Басюк з півштофом і чаркою в руках обходив сани і частував усіх на дорогу, а музики грали на прощання. Почастувавши всіх, Басюк теж сів на свої сани, на яких сиділи вже приданки, і взяв у руки віжки з батогом. Марина почала прощатися з молодими, а приданки співали ще на санях:

...Кидай, мати, у піч дрова,
Бувай, матінко, здоровा.

Сани рушили. Дивлячись їм услід, Марина вдавала, ішо плаче й ніби витирала сльози.

В Підгайцях випили ще пару півштофів горілки, поїли дещо, що Горпина наготовила ще з однією жінкою, приданки ще поспівали, і на тім весілля скінчилось. Біля півночі Басюк з приданами поїхали додому, і односельчани порозходились. Сам же Осика так нализався, що й зі своїм тестем не попрощався. Його, як мертвого, винесли до другої хати і він спав без пам'яті аж до другого дня.

Коли всі роз'їхались та порозходились, Кузьма, що порався весь час на подвір'ї з своєю худобою та чужими кіньми, з'їв біля мисника смаженої з м'ясом капусти і поліз на піч, а Катерину Горпину положила на постелі без молодого.

Цілу ніч вона не могла заснути. Хоч як вона звикла до своєї лютої долі, але бути жінкою старого, сивого

п'яниці, навіть для свого приниженої і потоптаного почуття, вважала образливим. «А, може, це так буцім?» — мріялось їй. Але чим вона могла себе потішити? Коли бідні, нещасні люди потішають себе не раз різними надіями, що ось, може, трапиться якесь чудо й визволить з біди, то Катерина була позбавлена й такої можливості потішити себе: в її істоті не було місця навіть для мрій і надій. Вона не бачила світлої плямки в свою житті позаду й не мала надій на щось краще в майбутньому, і її огортала невимовна розплука: «Боже, чому Ти такий жорстокий і невблаганий до бідних і нещасних людей?» — з самої глибини серця виривались розплачливі слова. Але вона зараз похоплювалась, що сказала страшне, і просила Бога, щоб простили їй цей важкий гріх.

Коли в Борочанах вона мала хоч одну щиру подругу, Прісю, з якою могла ділитись своїм горем, то тут була позбавлена й цієї можливості. Дні минали, а вона не мала з ким не то що поділитись, але й заговорити до кого. Стара Горпина показала їй, де що стояло, лежало, де неслися кури тощо, і рідко коли заходила. Сама німа скотина, здавалось, розуміла її та співчувала, і Катерина уділяла їй всю свою ласку.

Осика після весілля дуже змінився, і цю зміну помічали всі сусіди. Він ніби скаменувся, що зробив щось необачне, і запив ще дужче. Але коли до весілля він любив товариство і був веселий, то тепер уникав навіть кума Дениса. Ходив з похилою головою, сумний, задуманий, і кожному було видно, що його гризли важкі думи.

Кузьма ж, як нам відомо, заздалегідь виробив до своєї нової мачухи непереможну ненависть, і йому здавалось, що вона дуже лиха й недобра. Дні минали, а їх очі ні разу ще не стрілися. Кузьма уникав, як міг, говорити до неї, а коли це було конечно, говорив надутим голосом, не дивлячись на неї.

М'ясниці минули швидко, і почався великий піст. Дні помітно довшали, і сонце стало пригрівати: хилилось на весну. Сніг м'якшав і набирається водою. Спочатку

вона шукала собі виходу попід снігом, промиваючи нірки, а згодом сніг почав провалюватися, і вода загула... Ночами маленький морозець затримував роботу весняного сонця, але вдень воно пригрівало чимраз дужче і звільняло землю від обіймів зими. Великі кучугури, що лежали вздовж вулиць, все меншали, і не забаром від них залишились тільки невеликі смуги брудної криги. Земля покрилась грубим шаром невилазного болота.

Кузьма не падав духом і не переставав клопотати за новою посвідкою, а коли вона була готова, нетерпляче чекав, коли батько поїде на ярмарок. Та цьому перешкоджало весняне невилазне болото.

Та ось пішов четвертий тиждень посту. Маленькі стежки, що з'являлися з боків вулиць, робили сполучення з одного боку на другий, і діти почали вибігати босі. Осика збирав докути свого воза і лагодився на ярмарок.

Погода стояла незмінно гарна, і в четвер, тільки зійшло сонце, він виїхав. Кузьма впорався з худобою, взяв кусок хліба за полу і теж виrushив.

Він ішов тією самою дорогою, що і вперше, але яка зміна в природі! Який контраст між покритою грубим шаром снігу землею, над якою пролітали тільки голодні ворони, і весняним сірим полем, з якого випиналась зелена щетина трави і над яким вився та щебетав жайворонок, то підносячись високо вгору, то камінцем падаючи додолу! А сонечко так гарно світило і вгрівало землю. В лісі сиділи на гіллях тисячі пташок, що, вигріваючись на сонці, радісно щебетали. Дерево, що стояло тоді мовчки з наліпленим на гіллях снігом, вкрилось великими й грубими бирками, з яких випиналося змотане в маленькі клубочки майбутнє зелене листя. І Кузьма не міг спокійно спостерігати цієї краси. Йому здавалось, що ця пробуджена природа дихає й тихо розмовляє; хотілось злитися з нею й зрозуміти її мову, піднятись на крила й бути вільному, як ці пташки... І він щосили пускався бігти, аж поки не задихався.

Коли він переходив через Брані, біля однієї криниці кілька жінок набирали воду, і одна, з повними відрами, пішла перед ним через дорогу. Кузьма аж підскочив від радості: це ж певне щастя! На цей раз йому дадуть пашпорта. Доказ перед очима: жінка з повними відрами перейшла йому дорогу. І, повний віри в свій успіх, він пішов далі.

Коли прийшов до знайомої вже волости, було саме після полуудня, і писарчуки ще не працювали. Один із них сидів збоку на столі, з лінійкою в руці, а інші два стояли біля нього, весело розмовляючи про щось. Вони зараз позвертали до Кузьми очі, і той, що сидів, запитав, що йому потрібно. Кузьма, певний, що все буде гаразд, сміливіше, ніж вперше, дістав свою посвідку і, підійшовши до столу, подав тому, що був найближче до нього. Писарчук глянув і передав тому, що сидів. Цей теж глянув і байдуже кинув на стіл. Кузьмина віра захиталася: «Який я дурний, подумав, треба було подати просто тому до рук, бо він у них, видно, старший. Тепер, чого доброго, все може зіпсуватися...»

— Скільки тобі літ? — запитав «старший».

— Шістнадцятий.

— Ще замалий, мусиш прийти з батьком; таким малим не можна давати без батька пашпорта. Йди додому і прийди другий раз з татом, то дістанеш, — лагідно говорив писарчук, і Кузьма вийшов помаленьку з волости.

Довго не розглядаючись, він зараз пішов додому.

«Сам собі винен!» — говорив сердито сам до себе, йдучи. «Якби був подав просто тому до рук, то був би дістав пашпорта, а так фігу з маком!»

Розмовляючи сам з собою, він наблизився до кузні. Дзенькання молотка по ковадлу чути ще здаля. В кузні й біля неї стоять дядьки, розмовляючи про що: весна, і кожний господар має потребу до коваля. Кузьма, як і годину тому, коли йшов до волости, почав турбуватися, щоб його не побачив хто з ковалевої родини. Він почував себе в боргу й соромився показатись ко-

мусь на очі. Та на нього ніхто не звертав уваги, і він, прискоривши кроку, швидко минув кузню.

В міру того, як він віддалявся від Дружкopolя, в ньому знов прокидалась його впертість, і, ще дорогою, він вирішив ще раз прийти до волости. Треба тільки, мовляв, краце посвідку написати. Бо, правду кажучи, зміст другої посвідки його не задовольняв. Він казав Кирилкові написати так, ніби сам батько дозволяє і просить видати йому пашпорт, але Кирило знов, видно, тільки одну форму й написав так само, як перша була написана.

Вернувшись додому, він купив аркуш паперу, роздобув кусок олівця і, озброївшись кількома вивернутими російськими словами, з мужністю сам брався до цієї праці. Завдання не було легке, та Кузьма, з природною йому впертістю, довбав цю тверду каменюку, що лежала йому на шляху...

«Та як воно пишеться, бодай його хвороба забрала, «удостовереніс» чи «удостоверенія»? I як я дурний не запримітив, як Кирило писав!» — ламав він собі голову. Та після деякого вагання написав «удостоверенія» й почав переконувати себе, що це, власне, так повинно бути. Чому, він не знов, але в його вухах так звучало краще. Далі він почав так само, як Кирило: «Сім удостоверяється що... що-о... що...» — думав Кузьма, не знаючи, що писати далі. Він так напружив свій розум, що аж кров палила в виски, а надхнення не з'являлось. З досадою він розірвав папірця, витер з чола піт і встав від столу. Проте, розум не звільнявся від проклятої загадки: «Що... що...» — вертілось в голові, і потрошку він почав пригадувати зміст Кирилової посвідки. «Значить, я теж мушу так писати, тільки додати, ніби самі тато дозволяють і просять видати мені пашпорт». Та не так легко було вложитьти цю думку на папері, та ще й чужою мовою. Він не знов навіть гаразд, як зросійська називається батько: «Коли хрестяться, то кажуть: «Bo ім'я отця і сина, і святого духа...» Значить, батько — це отець, а отець — це батько. Дядько, що підвозив мене, коли я вертався з Дружко-

поля, теж говорив, що коли його син прийшов у гості, то казав: «Ти, отець, нічого не понімаєш». Та це, послов'янському, бо в молитвах все зслов'янська, а мені потрібно по-російському. Писар же казав мені в волості: «должен з сацом прйті». Писар, певно, мусить краще розуміти, ніж якийсь там хлопчина, що, може, побув у Луцькому пару місяців, так як Панас Кліпун. Краще я напишу так, як писар казав «сацом», міркував Кузьма.

Кожного дня він підшкуував та припасовував якесь чергове слово, розпитував у старих людей, що служили в москалях тощо, як називається по-російському той чи інший вислів, потіочи, закреслював написане, виправляв і не раз в розпуці розривав папірця. Але через хвилину знов брався. Після більш як тижневого напруження його твір був, нарешті, готовий. На заложеному папірці красувалося:

«Удостовѣренія

Симъ удостовѣрается что христіянинъ Волынскай губерніи Владимир-Волынскаго уѣзда Бранской волости зъ села Подгайцы есть предъявитель сего сацомъ какового Григорій Осика просіть и дозволяеть выдати своему сыну Кузьме пашпорть что притетсненiemъ старостовой печатке подсвѣдчуєтся.»

Кузьма був захоплений своїм твором, і йому здавалось, що й придумати щось кращого було годі. З насолдою він перечитував його десятки разів і хвалився товаришам. Позичивши в Леона Карася плящинку згурдженого і майже до dna висохлого чорнила, заржавілого пера, що було прив'язане до заструганого патичка, Кузьма дбайливо переписав на чистому папірці свій шедесвр. Але з Гаверком довелось натрапити на труднощі. До другої посвідки він згодився приложити печатку за ту саму пачку корішків, але тричі прибивати її за одну й ту саму пачку рішуче відмовився. Кузьма доводив, що все повинно робитися до трьох разів, бо Бог, мовляв, любить трійцю. Що Бог любить трійцю, Гаверко не сперечався, еле втретє прибивати печатку за одну пачку корішків не хотів — і баста. Кілька днів

Кузьмі довелось торгуватися з ним, поки, нарешті, Гаверко згодився на компроміс: Кузьма обіцяв купити йому ще одну пачку, але пізніше, коли буде мати гроши. Та коли все було готове, Кузьма завагався, чи йти знову до волости. В кожному разі він не дуже квапився. Від свого наміру йти в босяки, як нам відомо, він рішуче відмовився, і батько бив його тепер рідко. Отже, здавалось, причина, що гнала його з дому, загубила свою гостроту, принаймні тимчасово. А село з своїми лугами, гаями, нічлігами, вечорницями таке чарівне, що шкода покидати. Де він знайде все таке рідне? Та в Кузьми залишилась його природна впертість і послідовність. Відмовитись від того, що він обіцяв при свідках, — це виявити себе слабодухом і непевною людиною, а Кузьма був не такий. Отже, коли перед Зеленими святами Осика виїхав на ярмарок, він вирушив утретє до волости. Та коли виходив з подвір'я, сусідський кіт, що сидів з Осичною кицькою під хлівом, злякався й побіг через дорогу до своєї хати. Кузьмі треба було йти в цей бік, і, дійшовши до місця, яким перебіг кіт, він зупинився. «А, здох би ти йому! — вилаявся, — перебіг дорогу, то щастя вже не буде...» Хотів повернути на загумінки, та кицька тим часом перебігла від хліва під хату, і кіт перемайнув позад Кузьми до неї. Таким чином Кузьма опинився в зачарованому трикутнику котячих ліній. Що робити? Надії на успіх мало. Та, плюнувши перед собою, Кузьма рішуче переступив котячу лінію. «Нехай но мені тільки пашпорта не дадуть через вас, я вам покажу!» — погрозив котам і пішов, не оглядаючись.

Минувши Брани, він нагнав одного дядька, що йшов стежкою попід житами. Дядько був роздягнутий і ніс світку під рукою. Йшов помалу й поважно.

— Добриден! — як великий, промовив Кузьма, порівнявшись з ним.

— Дай, Боже! — відповів дядько, приглядаючись до Кузьми.

Кузьма почав ступати помаліше і йшов разом з дядьком. Йому не подобалось іти так помаленьку, та ога-

няті старшого й поважного чоловіка було ніяково.

— Шо, гаряче, хлопче? — запитав дядько, бачачи, що Кузьма добре загрівся.

— О, пече добре!

— А ти ж куди йдеш?

— Я йду до Дружкopolia до волости.

— До волости? А то що за потребу маєш туди?

— Я йду за пашпортом...

— О, а то нашо тобі пашпорт?

— Я хочу йти кудинебудь на службу.

— А що тобі вдома зле?

— Ні, але... — й Кузьма зам'явся.

— То чого ж ти хочеш іти на службу, коли тобі вдома не зле?

Кузьма почервонів і не знати, що казати.

— А звідки ти будеш?

— Я сам з Підгайців.

Подумавши хвилину, дядько знов запитав:

— То що, може тато б'є тебе?

— То не рідний тато, а прибраний.

Дядько подумав щось.

— А він б'є? — спитав вперто.

Кузьма мовчав. Він соромився розповідати, що його батько бив, і дядько видно зрозумів.

— А маму маєш?

— Ні, рідні мама і тато вмерли, коли я був ще маленьким.

— То що, може, мачуху маєш?

— Маю, вже другу.

— То вона може б'є?

— Ні, ця не б'є; перша то била...

— А горілку тато п'є?

— Як мають гроші, то п'ють.

— А як не мають?

— Як не мають, то не п'ють, бо набор їм ніхто не хоче дати.

— А куди ж ти хочеш іти?

— До Луцького; там с вже хлопці з нашого села, і всі мають добру службу.

— А тато ж позволяє тебе йти?

— Я їх не питав; вони дуже недобрі, і їх не можна нічого питати.

Дядько подумав.

— А посвідку маеш?

— Маю. Я вже два рази приходив до волости, але мені казали прийти з татом...

Дядько ще розпитував Кузьму й довідався багато різних подробиць. Розмовляючи, вони наблизились до Дружкopolia. Дядько підійшов з Кузьмою до самої волости, сказав почекати на ганку, а сам зайшов до седчини. Постоявши якийсь час, Кузьма теж зайшов. Писарчуки його, видно, не пізнали, і один із них запитав, що йому потрібно. Кузьма подав свою посвідку. Та в цю мить пригадав, що коти перебігли йому дорого. Це впливало на його душевний стан, і здавалось тепер, що посвідка зовсім погано написана. Він чекав уже відмовної відповіді, але писарчук прочитав посвідку цілком уважно. Тільки дочитавши майже до кінця, усміхнувся. Кузьма чекав, що писарчук зараз буде розпитувати, хто це писав, але він запитав тільки, чому батько сам не прийшов з ним. Кузьма відповів, що він не має часу. Писарчук положив посвідку на стіл і щось уважно думав. Кузьма зрозумів, що його посвідка була написана не гірше, ніж інші пишуть, і відчув цілком зрозумілу гордість, що зумів написати такий важливий документ. Його роздумування, як і писарчукове, перебив дядько, з яким Кузьма йшов. Він вийшов з побічної кімнати й мовччи поглянув на Кузьму.

— Господин старшина, — звернувся до нього писарчук, — оцей хлопчина просить, щоб видати йому пашпорт.

— Напишіть йому, він уже втретє прийшов, — відповів «дядько», взяв жмут паперів, які йому подав один писарчук, і пішов назад до своєї кімнати.

Кузьма мало не підскочив від радості. Писарчук запитав його, чи має п'ятнадцять копійок, дістав з шухляди маленьку книжечку, розложив перед собою ве-

лику книгу й почав писати. Потім приложив печатку й поніс до другої кімнати на підпис. За пару хвилин Кузьма дістав до рук свого пашпорта. Хутко, неначе боячись, щоб в нього не відібрали його назад, він вийшов з волости, скочив через шість сходів з ґанку і, як ішалений, побіг через майдан.

Та скоро він натрапив на купу хлопців, що оточили якихось двох жиденят, намагаючись відібрати від них суниці. Найбільший з хлопців виридав дівчинці з рук маленьке відерце, а інші намагалися брати з нього жменями. Жидок хотів оборонити сестру, та хлопці штовхали його зо всіх боків, і він не міг відігнатися від них. Дівчинка мусіла сама боронитися. Вона міцно тримала обома руками своє відерце, пригинаючись, закривала його грудьми, плакала, пищала й намагалася кусати хлопців за руки. Та як же їй не плакати? Вони ходили з братом за пару верстов до лісу, лазили там від самого ранку, збираючи по одній ягідці, а ці збиточники хочуть в них відібрати!

Кузьма швидко наблизився до купи й відразу пізнав ковалевих дітей. Він раптом розіпхнув хлопців і вхопив ззаду за ковнір того, що виридав відерце. Хлопець повернув голову і випустив відерце. Це був більший уже від Кузьми, найзбиточніший міський розбищака. Проте, Кузьма його не злякався, а рішуче шарпонув за ковнір і пхнув набік. Хлопець відлетів пару сажнів і сів на задок. Але зараз же скопився й з розхристаною сорочкою прискочив до Кузьми. Кузьма, готовий відповісти на всякий чин, нахмурено дивився противників у вічі. Цей, ледве стримуючи свою лють, відвів праву руку назад і зневажливо стусонув Кузьму в груди, ніби бажаючи показати йому свою силу. Кузьма не похитнувся і зараз відповів противникові таким стусаном, від якого той ледве втримався на ногах. Він зrozумів, що коса натрапила на камінь. Пригнувшись, він почав кидатись навколо себе і вхопив кавалок цегли. Та Кузьма не дав йому й розігнутися. Як яструб, він скочив до нього і зо всієї сили затопив п'ястуком у ліве вухо. Хлопець, як гусак, покрутнувся кругом і впав

на землю. Його товариші дивились з розявленими ротами й не вірили своїм очам.

— Шо вам потрібно від них? — сердито закричав до них Кузьма, гордий, що так удало осадив їхнього верховоду.

Хлопці мовчки почали поступатися назад. Тим часом верховода очуняв, підбіг до товаришів і почав халати в руки грудки. Його спільники посмілішли і теж понагиналися. Та Кузьма кинувся до них, і вони подались навтікача. Проте, один устиг поцілити його в голову. Не звертаючи на це уваги, Кузьма теж ухопив грудку й щосили пустив її хлопцям навзdogін. Грудка поцілила одному з них в спину, і він аж нурця полетів. Прогнавши розбишак, Кузьма вернувся до жidenят, що все ще дивились, як очманілі, здивовані несподіванкою.

— Ходіть, я вас проведу, — звернувся до них Кузьма.

— О, дзінькує вам, що оборонили нас; ми вже так налякалися! — промовив хлопчина, усміхаючись вже.

— Ви з тієї хати, що біля кузні? — запитав Кузьма, хоч добре пізнав ковалевих дітей.

— Так, це наша кузня.

— А ви мене не знаєте?

— О, я вас відразу пізнала! Ви зимою ночували в нас, — теж радісно усміхаючись уже, відповіла дівчина.

— Я теж пізнав, — промовив також хлопчина.

— О, ті хлопці, вони ніколи не дадуть нам вулицею пройти! — скаржилася дівчинка.

I Кузьма був гордий, що так сміливо оборонив їх.

Вони швидко прийшли до ковалевої хати.

— От ви і вдома, тепер вас ніхто не зачепить, — промовив Кузьма, спиняючись.

— Зайдіть до нас до хати, — з захопленням звернулась до нього дівчинка.

— Ні, я не маю часу, мені треба йти, — відповів Кузьма, якому хотілось якнайскорше вийти за місто й надивитися на свого пашпорта.

Але Сура тримала його обіруч за руку і, всміхаючись, тягнула до хати. Кузьмі здавалось, що вона дуже підроєла, від того часу, коли він її бачив зимию, і було аж дивно, що вона така смілива до нього.

— Ні, я мушу йти, — відмовлявся Кузьма, і Сура не могла зрушити його з місця.

Ковалиха побачила дітей у вікно й вийшла надвір.

— Мами, мами! — кинулась до неї дівчинка і з захопленням почала оповідати, як на них напали хлопці і як Кузьма оборонив їх, дивлячись то на Кузьму, то на матір, і пояснила, що це той самий, що ночував у них зимию.

Мати сяяла від радості. Вона турбувалася вже, що діти не верталися так довго, і побоювалась, чи не трапилось з ними чого. Вона підійшла з дівчинкою до Кузьми, біля якого стояв хлопець, ніби вартиуючи, щоб той не втік, і зі знайомою Кузьмі усмішкою, взяла його за руку:

— Ну, зайдіть до нас до хати.

Дівчина взяла за другу руку і, тягнучи до себе, говорила:

— Ну, ким, ну, ким!..

Кузьма не переставав відмовлятися, кажучи, що мусить поспішати додому. Але ковалиха з Сурою не випускали його рук і вмовляли зайти.

— То не надовго, посидіте трошки й зараз підете, — ласково вмовляла ковалиха.

Кузьма, хоч не переставав відмовлятися, потроху поступався...

— Сідайте, сідайте собі! — задоволено говорила ковалиха вже в хаті, подаючи Кузьмі крісло.

Діти знову почали оповідати матері, як Кузьма бився з хлопцями. Особливо дівчинка була захоплена цим оповіданням. Вона ходила слідом за матір'ю й оповідала їй, як Кузьма вхопив за ковнір того, що відбирає від неї відерце, як пхнув набік, як стусонув у груди, а потім у вухо і як той звалився на землю; як потім гнався за хлопцями і як один із них поцілив Кузьму грудкою в голову. Вона говорила по-своєму, але зма-

льовувала оповідання такими майстерними рухами, що Кузьма теж розумів усе. Ковалиха з усмішкою спостерігала її рух, але коли Сура сказала, що один хлопець попав Кузьму грудкою, вона стурбовано підійшла до нього й почала питати, чи не розбили йому голови.

— О ні, це нічого, — відповів Кузьма, соромливо всміхаючись.

Але ковалиха зняла з нього кашкета й таки допитувалась, де його вдарили. Заспокоїлась, аж коли переконалась, що йому не зробили жодної шкоди.

— О, ті наші хлопці! Вони такі збиточні, що ніколи не перепустять їх вулицею, — говорила ковалиха й додала:

— Посидьте трошки, я самовар наставлю.

Кузьма знову почав говорити, що йому треба вертатись, але ковалиха, пораючись уже біля самовара, вмовляла посидіти. Діти ж побігли до кузні, похвалились батькові про подію.

Звернувшись до Кузьми, щоб посидів хвилинку сам, ковалиха теж вийшла з хати.

Коли вернулась з дітьми, самовар шипів уже, і вона з Сурою почала ставити на стіл склянки, класти хліб, масло та інше до чаю.

Через кілька хвилин до хати прийшов і коваль із своїм челядником. З виявом задоволення він підійшов до Кузьми:

— Здрастуйте вам! — промовив, простягаючи руку.

Кузьма несміливо подав праву руку. Коваль міцно потиснув її і, не випускаючи з своєї руки, дивлячись Кузьмі в очі:

— Дякую вам, що оборонили моїх дітей!

Це перший раз з ним говорила так поважно доросла людина, і він, ще більше ніяковіючи, відповів:

— О, нема за що...

Челядник теж з веселим обличчям привітався з ним. Сказавши ще кільки милощів Кузьмі, коваль почав умивати руки. За ним челядник, а ковалиха поставила на стіл самовар. Всі сіли до столу й Кузьму запросили, як бажаного гостя. Тільки ковалиха відійшла

ї почала поратись з суніцями. Вона розтерла їх з сметаною та цукром і подала кожному на блюдечку з чайною ложечкою на стіл. Кузьму припрошували всі до їжі та розпитували, чи дістав він уже пашпорта. Кузьма був тепер не такий голодний, як зимою, і почував себе розв'язнішим. Крім того, він був задоволений, що сьогоднішнім вчинком хоч трохи віддячив цій родині за її добrotу, і радо відповідав на всі запити. Він показав також свого пашпорта, і вся родина виявляла щире задоволення, що він, нарешті добився свого. Коли він почав лагодитись відходити, вся родина просила, щоб ще посидів.

— Побудьте ще хоч трошки: ви нам так подобаетесь! — говорила коваліха.

При відході всі вийшли з ним надвір, прощаючись, як з родичем, і бажали щасливої дороги. Сура аж плакала, що Кузьма більше не прийде до Дружкopolia.

Захоплений успіхами сьогоднішнього дня, Кузьма повертає радий і веселий, а йдучи, сміявся з людських вигадок та забобонів, у тім числі й з фатального значення переходу дороги. «І хто понавигадував усіх цих дурниць? Коли хто перейде дорогу з повними відрами, то, кажуть, щастя, а коли її перейде піп чи кіт — це нещастя. А воно, певно, і те, і друге — самі людські вигадки. Ну, та все таки дам котам молока, як вернуся додому!» — філософував Кузьма. Потім зійшов з дороги, сів на траві й довго розглядав кожну сторінку свого пашпорта.

VII

Надійшли Зелені свята. Калинок з жінкою поїхали до Берестечка на відпуст, і дома залишились самі Андрій з Варкою. Кузьмині коні по полуничі забрав на пасовисько дід Хведір, і він теж був вільний. Андрій із Стаком застали його в садку біля порічок.

— Їжте, хлопці, порічки! — весело промовив до них Кузьма.

І хлопці почали обривати червоні китиці, обшморгували їх і висипали в рот ягоди. Через якийсь час Андрій запропонував:

— Хлопці, підем до мене!

І тихо додав:

— У мене в стодолі дівчата сплять.

— А які там є? — поцікавився Стах.

— Христя Ничипорова, Маринка Якубова і ще, здається, якась.

— Підем! — промовив Кузьма, і хлопці нашвидку почали рвати порічки до кишень.

Дівчата лежали в запіллі на застеленій рядном соломі та двох великих подушках і вели інтимну розмову. Хоч вони не були ще справжніми дівками, бо найстаршій з них, Христі, було ледве п'ятнадцять, а Варці тільки трипнадцять з половиною, кров палахкотіла в їх жилах, і кожна мітила собі вже нареченого.

Хлопці тихенько підійшли до дверей. Андрій відчиняв, і вони зайшли до стодоли. Дівчата притихли й прикинулись, ніби спали.

— Де вони? — тихо запитав Кузьма.

Андрій відповів так само тихо й кивком голови показав на ліве запілля. Знадвору в стодолі було темно, і хлопці насліп перелізли через дошки, що відділяли запілля від току. Скоро вони натрапили дівчатам на ноги. Дівчата позривалися з криком і повтікали в друге запілля. Тілька Варка стояла біля рядна й сварила-ся з хлопцями.

— От нехай тільки тато приїдуть, вони вам покажуть! — пригрозила вона нарешті і теж пішла в друге запілля.

Хлопці полягали на рядні, іли порічки й сміялися з дівчат.

— Підем позганяємо їх! — промовила Христя до товаришок.

— Підем! — підхопили Маринка з Варкою, і вони вернулись до хлопців.

Христя вхопила Кузьму за ногу й стягла з рядна. Та Андрій прискочив до неї, повалив на солому й почав м'яти. Христя пищала, вириваючись, але Андрій не випускав її з рук. Маринка ловила за ноги Стаха. Та цей спритно підвівся, зловив її руку, і вона теж упала на рядно. Варка ж прискочila до Кузьми і, тручаючи його обома руками, не давала підвстись. Коли ж він устав, утікла в друге запілля. Кузьма побіг за нею й зловив за кулями. Варка притулилася до них спиною й своїми близкучими чорними очима дивилась на нього.

— А-а, попалась ти мені! — вигукнув Кузьма і притиснув Варку до кулів. Та стояла й не робила жодного наміру втікати. Кузьма натиснув її руками в груди й відчув, як пружкі грудочки персів опинилися в його жменях. Кров заворушилася в жилах, і Кузьмі стало соромно. Він опустив руки й не зінав, що казати.

— То правда, що ти маєш вже пашпорта? — запитала Варка після деякої мовчанки.

— Маю, — відповів Кузьма, задоволений, що вона виручила його з халепи.

— Тепер ти підеш здому?

Подумавши хвилину, Кузьма відповів:

— Піду.

— А я буду плакати...

— Будеш плакати! — засміявся Кузьма. — Дурна, то чого ти будеш плакати?

Варка мовчки опустила очі. Кузьма вхопив її за руку й потяг до гурту. Христя, що звільнилась з Андрієвих рук, глянула на інших і вигукнула:

— Хлопці, давайте у весілля бавитись!

— Ану! — підхопили Маринка з Даркою.

Хлопці мовчали, і це був знак їхньої згоди. Це була молодь, що мріяла вже взяти участь у справжньому весіллі й була рада попробувати свої сили, ніби готовуючись до театральної вистави.

— Хто за молодого буде? — запитала Христя.

— Андрій, він найстарший, — відповів Стах.

— Ні, я буду за попа.

— А я за свата, — поквапився Стах.

Кузьмі залишалось бути за молодого.

— А за молоду кого виберемо? — запитала Дарка.

— Я буду за молоду! — вигукнула Христя і стала біля Кузьми.

Варка відійшла набік і лягла на соломі, відвернувшись до стіни очима й підперши рукою голову.

— Бачиш? Варка нагнівалась, що я хочу за молоду в тебе бути: вона тебе любить, — шепнула Христя Кузьмі на вухо.

— Варка, Варка за молоду з Кузьмою! — вигукнула й побігла до неї.

Христя побігла їй услід. Підбігши до Варки, вона звернулась:

— Ти нагнівалась, що я хочу за молоду в Кузьми бути? Дурна, я навмисне так, а ти вже й нагнівалась. Ходи, ти будеш за молоду.

Але Варка лежала, надувши губи, й не відзивалася. Дівчата почали її підводити.

— Я не піду! — промовила Варка з примховою, — він не хоче мене за молоду.

Та дівчата припровадили її до Кузьми.

— Кузьмо, кого за молоду хочеш? — запитала Христя.

Кузьма глянув мовчки, і його очі впали на Варку, яку дівчата тримали перед ним.

— Варку, Варку! — засміялися всі дівчата разом і почали садовити її на посаг із зложених на купу подушок.

Христя з Маринкою почали розпускати їй коси. Дарка пішла на город за квітками, а Андрія послали за рушниками. Кузьма ж із Стаком, яким нічого було робить, смикали дівчат ззаду за торочки фартушків, розв'язуючи їх. Тим часом до стодоли прийшли ще Захарко Корнійв та Денисів Василь і збільшили весільників. Коли Дарка принесла квіток, дівчата уквітчали Варчину голову, пришпилили пучку Кузьмі до кашкета і всім іншим, кому де належалось. Андрій, що приніс рушники, накинув на плечі рядно, зв'язавши два роги під бородою: це була риза.

— А де ж ми корон візьмемо? — запитала Маринка.
Андрій подумав і авторитетно відповів:
— Треба принести два горшки.

Сперечатися було неможливо. Раз піп каже, так повинно й бути. Та й придумати щось кращого було годі.

Серед току поставили куль соломи і приступили до вінчання. Стах з Христею, з хустинками в руках, тримали молодим над головами горшки догори днами, а Андрій підкидав перед ними, мов кадилом, великим гудзом з перевесла, що тримався на кількох соломинах. Кузьма весь час робив жартівліви вибрики, і дівчата мусіли притримувати його, докоряючи. Але Варка ставилась до своєї ролі цілком поважно. Андрій зв'язав їм руки рушником, обвів кругом куля і змусив поцілуватися. Варка була готова виконати й цей обов'язок, але Кузьма соромився цілуватись з дівчиною, та ще й при свідках, і втік. Отже, вінчання закінчилось без цієї формальності.

Піп відкинув своє кадило, і весілля почало веселитися: співали, танцювали, мов божевільно п'яні, і Андрій забув навіть скинути рядно з плечей, в які заплутався, коли пускався навприсядки.

Весілля було в повному русі, як на подвір'я приїхав Калинюк. Між весільніками зчинився переполох. Хлопці повтікали через задні двері на город, а дівчата підібрали попову ризу, яку той зірвав з себе, втікаючи, і знову полягали тихенько в запіллі.

Увечорі бавилися на вулиці, і це було ніби продовження Кузьминого весілля. Розійшлися, аж коли нічліжані виїхали на нічліг з кіньми. Кузьмі з Андрієм і Стахом теж треба було їхати, і вони хутко забрали коней, кожухи з гуньками й поїхали слідом за нічліжанами. Ось вони вже біля попової хати. У попа багато гостей, і в садку голосно й весело гомоніли. З цікавости хлопці під'їхали під паркан і спинили коней. В садку чути жарти, сміх, а серед цього гомону, брењкаїння струн. Це молодь, що з'їхалась, настроювала свої інструменти. Хлопці напружені ловили кожен звук і

чекали, чи не заграють. Та ось кілька рук вдарили по струнах, і вони дзвінко і тримтяче почали вимовляти: «Ой, у лузі та ще й при березі...» В сусідських садках відгукнулась луна і побігла до лісу, що був недалеко під горою. А чарівні звуки лилися широким струмом, вривалися хлопцям до грудей і, падаючи на якусь таємничу машинерію, малювали в їх уяві зелений луг з білою березою, кущі червоної калини, діброву і гарну, але сумну дівчину, що породила вродливого козака, але не дала йому ні щастя, ні долі... I здавалось, що разом з ними впивалися цими звуками і їх мовчазні коні, і той розцвілий і паучий бузок, що звисав над їхніми головами. Хлопцям хотілось слухати без кінця... Та ось струни зробили останній акорд і стихли. В садку голосно почали пlesкати в долоні... Знову гомін, сміх. А хлопці, вражені до глибини, сиділи мовчки на конях і чекали, чи ще не заграють. Та струни більше не бреніли, і вони попустили поводи.

Виїхавши за село і переїхавши гребельку з містком, хлопці повернули доріжкою праворуч, обігнувши випнуту зліва горбок з лісом і долиною поїхали до нивок. Ліворуч тягнулась погід лісом смуга поля, а праворуч, на самому дні долини, — пасмо сіножаті, серединою якої текла ровом вода. По другий бік сіножаті піднімався зелений і паучий ліс... «О, яке гарне життя!» — вирвалось Кузьмі з грудей. — «Нізащо б я не пішов з дому, коли б мав доброго тата. Підріс би ще трохи, оженився б справду з Варкою й господарив би помаленьку». Він так упірнув у свої думки, що й не помічав, як коні посувалися все далі вперед. Андрій із Стаком теж, видно, були захоплені своїми думками, бо їхали також мовчки. Вони минули вже Білу криницю, переїхали найвужчі між лісом сіни, і перед ними лежали широкі нивки, що, ніби простора затока, були оточені зеленими лісом, що покривав високі горби. Це був чудовий кусок найбільш віддаленого від села поля, на якому було пара озерець.

Попід лісом горіли три огнища, біля яких розложилися з різних кутків села нічліжані. Коло одного з

них молоді хлопці співали півголосом «Ой, у полі озеречко», а недалеко від них паслися попутані коні, дзенькаючи дзвінками та різними калаталами. Хлопці знали, де ставали нічліжани з їх кутка, і підїхали до гурту коней, що паслися недалеко від огню, що був зараз праворуч.

Коні мирно щипали траву. Котрі були неголодні, лежали або, позакладавши одне на одного голови, чухали взаємно карки. А ось лежить маленьке лошатко, над яким стоїть з прихиленою головою мати. Лоша злякалося хлопців і звелось на ноги. Кузьмі зробилось шкода, що вони порушили його спокій, і, попутавши коней, він підійшов до нього. Лоша ховалося то за один, то за другий бік кобили, не даючи наблизитись до себе. Кузьма ходив слідом за ним, наставляв руку, кликав до себе і, нарешті, зловив його за шию. Лоша зіп'ялось на задні ноги й намагалося вирватись. Але Кузьма притримував його лівою рукою за шию, а правою чухав її. Лошаткові, видно, сподобалось це, і воно заспокоїлось. Втихомирилася і його мати, що з тривогою спостерігала за Кузьмою й готова була кинутись на нього з зубами. Лошатко гризло Кузьмину долоню і, натискаючи на неї, хитало головою. Кузьма був так захоплений ним, що обняв за шию й почав цілавати. До нього підійшли також Андрій зі Стахом і разом з ним тішились лошатком. Та лошаткові видно набридили їх пестощі, і воно вирвалось Кузьмі з рук. Він хотів його знову зловити, та, маючи вже досвід, лоша не далось одурити. Хлопці підібрали на плечі одяг, обраті й подались до вогню.

Полум'я піднімалось високо вгору й гойдало широке гілля, ясно освічуючи його та зелену траву. З нагоди свят ніхто не спішив спати, а хто сидів, хто лежав на кожусі, спершись на лікоть, хто курив люльку, хто цигарку, оповідали різні жарти й голосно сміялися. Хлопці покидали на землю свій одяг з обратями і, стоячи, слухали оповідання. Інші хлопці робили збитки Микитці Водудові. Микитка сердився і, зриваючись з місця, бігав за хлопцями.

Микитка був уже в парубоцьких літах, але якийсь не в повному розумі, а тому й був завжди об'єктом жартів та вигадок не тільки для парубків, але й для менших хлопців.

Та ось з лісу вийшов дід Перепелиця. Перепелиця був родом з Харківщиною, але служив тут у москалях, оженився з дівчиною з Підгайців і залишився тут жити. Це був дуже веселій чоловік, любив і вмів оповідати, і ці прикмети не кидали його й дотепер. За це його любили всі, особливо молоді хлопці.

— Як вас там, нічого не налякало? — звернувся до нього Паньків Максим, коли Перепелиця підійшов до вогню.

— Та де там ні, ледве штани встиг підібрати, — відповів Перепелиця.

— А то що, може за зад вкусило що?

— Та яке там за зад, якийсь чортяка мало дуба не вивернув на мене.

Всі насторожили вуха, бо знали, що Перепелиця почне вже оповідати щось. Перепелиця згорнув свого кожуха в клубок, сів на ньому коло вогню й почав напихати в люльку тютюн. Потім дістав головешку й закурив. Смачно потягаючи дим, він відкинув на вогонь головешку й почав оповідати:

— Та, бачите, я зайшов собі аж там у долину і сів під дубом. Ну, сижу та й думаю... але чую, сухий сучок трісъ на дубові і впав коло мене. Я не втікаю, а чекаю, що буде далі. Як ураз гілля на дубові заворушилося, затріщало, і дуб аж ходором заходив. Е-е, думаю, це вже не жарти! Певно якомусь чортяці не сподобалось, що я сів під його дубом... Я хутчій схопився та драла, а лісом аж загуло в бік пасіки.

І Перепелиця знову почав часто пахкати люльку.

— Гарно збрехали, їйбогу гарно, та мало! — промовив дід Хведір.

— Ось тобі й на! Ти їм розкажи щось, а вони тебе ще й брехуном назовуть. Та хіба ще таке буває!

— А-а, людські вигадки! — обізвався Бойків Кінд-рат.

— Вигадки? А ось я вам не вигадку розкажу, а правду. Це було в моєму селі, коли я був молодим хлопцем, — відповів Перепелиця.

Всі ще більше наставили вуха, а Перепелиця, щоб зaintrigувати ще більше, раз-у-раз почав пахкати люлькою й наче пригадував подію.

— Ну, то розкажіть, розкажіть, що це за правда була, — обізвався Костів Гнат.

Перепелиця ще потягнув пару разів люльку й почав:

— Це було зимою. Ми були на вечорницях, жартували, сміялися і оповідали різні оповідання, так що потім аж боязко зробилося всім. Тільки один гарний і відважний хлопець, син бідної вдови, Петро, каже, що не вірить ні в що й не боїться. А в селі, під горою в вербах, була стара лазня, що пусткою стояла. Всі знали, що в ній чорти водилися, ось один парубок і каже до Петра:

— Коли ти, Петре, кажеш, що не боїшся, піди до стельмахової лазні й принеси нам одну цеглу з печі.

— Ну, що ж, — каже Петро, піду й принесу!

— А не принесеш!

— А принесу! — сперечався Петро з хлопцями і насадив набік шапку. Підійшовши до дверей, він взявся за клямку, але, потримавшись за неї, відійшов назад.

— От бач, вже злякався, — зауважив той, що най-більше сперечався.

Петро більше не відповідав, а присів на лавці і, усміхаючись в ус, почав крутити цигарку.

— Треба но, каже, хоч закурити наостанку, бо, може, більше й не приайдеться.

— Ей, Петре, залиш но ти ці жарти! Ти знаєш, чим вони не раз кінчаються, — каже до нього господиня.

— Не журіться, тітко, до самої смерти нічого зо мною не буде! — відповідає Петро.

— Вважай...

Петро закурив цигарку, поправив шапку на голові й знову рушив до дверей. Але ще раз зупинився й звернувся до дівчат:

— Дівчата, — каже, — не забудьте на панахиду дати, коли мене чорти вхоплять, — і вийшов з хати, а за ним і хлопці.

Ніч була не дуже ясна, та час від часу місяць виплив з-за хмари й кидав бліде сяйво. Хлопці на вулиці ще більше загомоніли, а дехто, щоб нагнати Петрові страху, закладав у рот пальці й голосно висвистував. Петро, довго не думаючи, відійшов од нас і подався стежкою між садками вниз, скриплячи чобітими по снігові. Один парубок вибіг за ним аж за садки, але скоро вернувся й сказав, що бачив, як Петро спустився в берег і зник у вербах. Постояли ми на вулиці з півгодини, а Петра не видно. Вернулись до хати, чекаємо ще півгодини, годину, а Петра все немас... Скоро й півні почали співати, і ми розійшлися, не дочекавшись його..

На ранок пішли до нього — хата зачинена. Заглядаємо в вікна — нема нікого, і ми пішли до лазні. На снігові між вербами лежить одна цеглина, а біля неї Петрові сліди та ще якісь не то телячі, не то козячі ратиці. Тут нам і стало ясно, що Петра з цеглою догнали чорти й потягли десь під підлогу. Видно добре борікався, бідолаха, бо багато слідів наробив. Так Петро й пропав, ніби в воду. Нема його місяць, півроку, рік... як нараз з'являється. Та ще й не сам, а з молодою й гарною, як писанка, жінкою. Дехто й говорити боїться до нього, а дехто почав таки розпитувати, що з ним трапилося. А Петро тільки жартами та сміхом викручується. Так і не міг ніхто нічого довідатись. Побув він через Різдвяні святки, спродає своє маленьке господарство, забрав матір і виїхав десь. Аж через якийсь час люди довідались про його пригоду. Розповів про неї один Петрів товариш, якому Петро розказав усе й просив нікому не говорити. Та цей, отак саме раз на нічлігу, взяв та й розказав. Ось, каже, що мені Петро оповідав:

— Трохи мені, — каже, — було боязко, коли я зійшов униз, але я не зраджує страху, а, посвистуючи, підходжу до лазні. Лазня засипана снігом, і немає до неї й сліду. Верби теж обліплені нависсю. В лазні немає вже ні вікон, ні дверей. Я зігнувся в одвірках і зайшов до середини. В лазні темно, хоч очі коли, і я напомацки знайшов розвалену піч. Довго не думаючи, взяв одну цеглу. А мене щось цап за руку й не випускає. З мене, каже, й шапка злетіла, а за руку як кліщами тримає. Я хотів уже кричати, та чую, щось тихо говорить: «Не лякайся каже, а дай мені свого хрестика». Я зняв із шиї лівою рукою хрестика, і його щось узяло. Місяць виплив з-за хмари й кинув до лазні своє сяйво. Дивлюсь, а передо мною цілком гола, з розтріпаним волоссям і моїм хрестиком на шиї, гарна, як намальована, дівчина.

— Не лякайся мене, — каже, — і не кидай тут. Виведи мене, і я тобі все розкажу.

— Я, — каже Петро, — хутко скинув свого кожуха, одягнув її, замотав шалем її босі ноги й поніс під гору. Трохи мені важко було, але я несус, хоч вона й проситься, щоб пустити її йти. Мама якраз пішли на друге село до сестри на хрестини, і я задніми дверима заніс її до хати. Позатулювавши вікна, засвітив лямпу. Дивлюся і аж завмираю, така гарна дівчина. Я швиденько дістав із скрині мамину сорочку, спідницю, знайшов їх старі чоботи і вбрав свою дівку.

— Тепер, — каже вона, — я тобі розкажу про своє нещастя. Це було вісімнадцять років тому. Мені було ледве три місяці, як моя мама пішла за мною до лазні. викупала мене й почала сама митися. А в мене, як на біду, боліло щось і я дуже плакала. Мама не витерпіла й залаялась: «А чорти б тебе вже забрали!» Мене чорти й цап, а на моє місце положили якогось обмінка. Мене забрали під підлогу, а мама викупалась і понесла обмінка додому. Тато скоро спродає своє господарство й виїхали до Харкова, а я залишилась з чортами в лазні. Чорти знущалися з мене, а я, як навмисне росту собі тай ось уже й дівкою стала. Обмінок же лежить у ко-

лисці і весь час однаковий. Тато з мамою возяться з ним по лікарях та знахуряг, але ніхто нічого не знає й не може помогти. Коли немає нікого в хаті, обмінок встає, повидає все з горшків та глечиків і знов до колиски. Чорти кожної ночі оповідають та сміються, як з ним морочаться.

— Я, — каже Петро, — дивлюся на неї, а вона така гарна та мила, що я не міг витримати: обняв і почав цілувати. Вона просить їсти, бо каже, що чорти її голодом морили. Я нагодував її й почав признаватися, що вона мені дуже сподобалась. Вона соромливо то опускає, то знову підводить на мене очі й каже:

— Я давно закохана в тебе. З лазні я не раз бачила тебе біля криниці і не могла спокійно спати.

— Я, — каже Петро, — аж млію й знов почав її цілувати. Вона просить, щоб відпровадити її до батьків. Я відповідаю, що не залишу її, і ще до світанку ми виїхали в дорогу.

На третій день ми добралися до Харкова. Я відшукав вулицю і будинок, у якому жили її батьки, залишив Наталку в сусідів, а сам зайшов до них.

Батько саме прийшов з роботи і їв коло столу, а мати поролася з обмінком біля колиски. Я привітався і просто звернувся до них: Я чув, що в вас є хвора дитина, а я знахур і можу вам допомогти з нею.

Старі подивились на мене, а обмінок, як опарений, почав кричати в колисці. Стара й каже до мене: «Де вам, парубче, помогти нам! Ми вже вісімнадцять років їздимо з ним по різних лікарях та знахуряг, і ніхто нічого не може порадити, а то щоб ви помогли».

Нічого, кажу, й питаю: а що воно в вас від роду таке, чи з ним що трапилось?

— Ні, — каже стара, — від роду це була дуже гарна дівчинка, хоч і наслав на неї хтось плакси, а потім зробилось таке, що й пізнати стало годі, чи то хлопець, чи дівчина.

Я підійшов до колиски. Обмінок вилупив на мене свої величезні баньки та як закричить, заверещить, і як трасця почала ним тріпати. Дивлюсь, голова в нього

як макітра, вуха не то свинячі, не то ослиачі, вище лоба задерта вгору якась свиняча щетина, замість носа — якийсь маленький сучок, рот до самих вух, зуби з якоїсь здохлої коняки чи що; живіт, як бочка, руки довжезні, а ноги коротенькі й нігті, як у собаки. Я довго не думаючи, за щетину його та об землю; вихопив з-під полі сокиру та луп його в лоб. В хаті як зашумить, загуде: двері відскочили, і тільки курява здійнялась на горище, а перед нами залишився обсмалений оцупок.

— Бачите, кажу, з чим ви няньчились?

Старі полякалися.

— Ну, а де ж наша дитина? — питас стара крізь слізози.

— Ви, — кажу, — були в лазні, коли вашій доньці було ледве три місяці?

— Та в нас була своя лазня, то я часто ходила.

— Отож, — кажу, — ви раз виляялись, щоб вашу доньку чорти забрали...

— Та, може, я коли й согрішила, — відповіла мати, не перестаючи плакати.

— Отож, вашу Наталку й забрали чорти під підлогу, а вам підсунули обмінка.

— Добре, — каже мати, — але як нам знайти її тепер?

— Почекайте, я зараз прийду.

Я, — каже Петро, — вийшов, забрав свою Наталку й приводжу до них:

— Ось, кажу, ваша донька.

Ну, звичайно, — каже Петро, — почались радоші, випивка, а через тиждень ми й повінчалися.

Перепелиця закінчив і мовчки почав видлубувати з люльки недогарки.

Біля вогню настала тиша, ніби всі позавмірали. Тільки з-поза темного кола, що лежало навколо вогню, доносилось дзенькання дзвінків та хрипліві звуки калатал. Дрова вже всі перегоріли, і між нічліжанами лежала тільки велика купа жару, навколо якого лежали оцупки перегорілих кругляків. Цю зачаровану картину порушила одна постать, що піднялась і почала

мовчки скидати на вогонь окупки. Це був Войків Кіндрат.

— Хлопці, хто ще за дровами не ходив? — промовив він. — Кузьмо, ти ще не приніс. Гайда, хлопці, а то до ранку вигасне вогонь!

Кузьма мовчки подивився на нього, а потім обвів очима навколо вогню.

— Що, боїшся тепер? — засміявся Кіндрат.

— Боюся! — вигукнув Кузьма, теж розсміявшишись.

Піднявшись на ноги, він додав:

— Я теж пішов би за цеглою, так як Петро...

— Що, сподобався тобі Петро? — запитав Кіндрат, усміхаючись.

— А-а, то був хлопець! — промовив Перепелиця, хитаючи головою, — такого не було більше не тільки в нашому селі, але й близько.

— Якщо й сам Петро не вигадка, то молодець був, — відповів Кіндрат. — Він не вірив у ці забобони й показав це, а ви, мовляв, коли вірите, то вірте і вигадуйте різні дурниці й про мене.

Стах, щоб показати, що й він не боїться, теж піднявся й звернувся до Кузьми:

— Підем, Кузьмо, я теж піду!

— А Микитка вже спить? — запитав Кузьма, поглядаючи на Микитку, що лежав під кожухом горілиць, міцно хропучи.

— Давайте стягнем його з мішка, — додав Кузьма тихо, звертаючись до хлопців.

— Ану! — відповіли Андрій із Стахом.

І хлопці витягнули потихеньку Микитці з-під голови обраті. Розпустивши їх, вони зв'язали одним кінцем Микитчині ноги, а з другим поставали за дубом. Повиравшись у нього ногами, почали тягти за обраті. Прокинувшись, Микитка хапався за що міг руками й сердито лаявся, викликаючи сміх та жарти серед нічліжан. Доволікши його до дуба, хлопці кинули обраті й побігли в ліс, а Микитка, не перестаючи лаятись, розв'язував собі ноги. Зібравши похапцем обраті, пустився до вогню:

— Халера б на них, зараз кину в огонь! — лаявся, заміряючись обrotями.

— Я так би й зробив; спалив би їх, і нехай знають на другий раз, як тягнути! — під'юджував його Кіндрат.

Але Микитка враз затримав руку й почав розглядати обrotі:

— Та це ж мої обrotі, халера б їх забрала!

І нічліжани ще дужче розсміялися, кепкуючи з Микитки.

Хlopці довго ходили по лісу, шукаючи дров, бо скраю нічліжани все визбирали. Коли повернулись, майже всі спали вже. Вони поклали хто що приніс на вогонь, і дрова швидко почали займатися. Кора голосно потріскувалася й маленькими кусочками відскакувала на боки. Хlopці полягали, але в голові кожному ще довго роїлись образки з Перепеличиного оповідання.

VIII

Паринину вже виорали, а косовиця ще не наспіла, і це був саме час, коли не було домашньої роботи. Лєди їздили на зарічки з дровами, і Осика теж возив, а Кузьму посылав на панське гній розкидати. Хоч таким хlopцям і дівчатам платили всього по десять копійок, для Осики і це були гроші: все ж за пару dnів було майже на четвертину.

Кузьма ходив так щось з пару тижнів, як ураз люди почали клепати коси й одного дня вийшли на сіножаті: почалася косовиця. Погода стояла гарна, і всі спішили впоратись з сіном. З однієї сіножаті звозили вже сухе, на другій сушили, а на третій починали косити.

В середу ввечорі Осика налагодив косу й теж збірався на ранок іти до лугу. Та був непевний і наказав Кузьмі раненько приїхати з нічлігу. Воно так і сталося: вночі він передумав, і тільки Кузьма привів ко-

нії, запріг і поїхав на ярмарок, а косити послав Кузьму. «Та не збивай самих вершків, а коси так, як люди!» пробурмотів на від'їзді.

Кузьма взяв на плечі довгу косу й пішов услід за косарями, що спішили до лугу.

В лузі лежав густий туман, і навіть на близьку відаль не було нічого видно. Було чути тільки, як коси шипіли в траві: шиш-шу, шиш-шу, шиш-шу... та тут або там розлягався придушенний туманом голос коси, по якій косар шарпав бруском чи лопаткою. І коса завжди незмінно вимовляла, то підносячи свій голос, коли косар гострив біля п'ятки, то спускаючи, коли переходив на кінець і притримував посередині рукою: «Коси-коса, коси-коса...»

Дядько Тит поміг Кузьмі знайти його сіножать, просунув ногами на межах стежки, щоб видно, поки брати, і Кузьма почав косити. Хоч він не раз косив уже в садку та в березі, та то було на рівному й небагато. Тутечки ж було багато різних куп та кротовин, і на початку йому було досить важко. Та туман закривав його від людських очей, і він сміливо боровся з труднощами. Коса не раз вганялася в тверду купу і, щоб не ввірвати її, Кузьма кидав кісся й витягав за п'ятку.

Сонце пригрівало чимраз дужче на шар туману, і він рідшав, піdnімався вгору і зникав. Соняшне проміння торкалося покритої густою росою трави. Людські очі сягали все далі й далі, і незабаром можна було бачити увесь луг. Він являв чудову картину: косарі, як комахи, рухалися в траві, а за ними простягалися грубі покоси. А коса то тут, то там відбивала соняшне сяйво, кидаючи його то в один, то в другий бік, і голосно вимовляла: «Коси-коса, коси-коса...»

Коли сонце піднялось високо над лугом і почало добре припікати, позад Кузьми лежало вже довгих три покоси. Сусідні косарі не дуже далеко втекли від нього. Косити ставало гаряче, і вони, позакурювавши люльки, підійшли до Кузьми пожартувати над ним. Кузьма добре загрівся й косив з розхристаною сорочкою й без кашкета. Пасма волосся звисали над лобом, і по

них стікали на брови густі краплі поту. Та це була слаба підстава до жартів, а другої не було: Кузьма косив гладко, покоси клав рівно, і косарі мусіли бути ствердити це.

— Ну, відпочинь, відпочинь, Кузьмо; ти заробив уже на добрий сніданок. Дивись, ти швидко мене перегониш, — промовив Денис.

Кузьма соромливо всміхнувся й косив далі. Кинув косу, аж поки вирівнявся з дядьком Титом.

— Добрий косар буде! — промовив Денис.

— Та він за що не візьметься, то не зведе, — відповів Тит.

Кузьма витирає з лиця піт і задоволено всміхався. Він знат, що від батька ніколи не почує жодної похвали, а тому йому було приємно почути її хоч від чужих людей, навіть в такій жартівливій формі.

Косарі викурили люльки, ще пожартували й вирішили розкидати покоси і йти на обід. Кузьма теж розкидав кіссям свою траву, а коли косарі вернулись додому, пішов за ними. Зустрічні жінки, що йшли сіно перевертати, підсміювались над ним, що «коса по землі сунеться», і це Кузьму соромило та сердило.

Катерина мовчки дала йому обідати, видоїла корову, що прийшла з «роси», і пішла з Горпиною перекидати сіно. Кузьма по обіді скосив у садку, розкинув траву на сонці й ліг під грушою в холодку відпочинути. В повітрі гуло, ніби рій бджіл кружляв. Мухи і в холодку настирливо кусали за ноги, руки, лице й не давали спокою. Кузьма полежав трохи й пішов на подвір'я. Забивши в пеньок бабку, наклепав косу. Косити підуть знов аж перед вечором, і Кузьма вирішив піти до лісу за черешнями. Знайшовши чисту торбу, взяв до неї кусок хліба і через городи та сіножаті пішов навпроти. Попід самими стодолами були грядки запашного тютюну, далі тягнулися стрункі рядки зацвілої картоплі, нижче високі коноплі, а біля самої бережини — грядки з городиною та капуста. Стежкою Кузьма перейшов упоперек сіножаті, серединою якої текла річка вода до млина, і вийшов на вузьку доріжку. Доріжка

ка йшла долиною між високим житом, запах якого насичував повітря. Недалеко починався ліс. Стежкою Кузьма перетяг його клин, що випинався горою, і вийшов на поля з яриною. Далі знов починався ліс. Стежкою між зацвілою гречкою та зеленим вівсом він перейшов цю нивку. Попід лісом ішла друга доріжка, що входила долиною до лісу. Нею Кузьма й подався вглиб. Ліс тут був високий та густий, і сонце ніколи не досягало в ньому землі. Тому вона була гола й чорна, що надавало долині сумного вигляду. Кузьма зінав добре цеї ліс і, пройшовши з півверстви доріжкою, повернув з неї праворуч під гору. Вгорі починався рідкий ліс і мав багато голих галявин, над якими стояли рясно осипані червоними ягодами, ніби обняті полум'ям, черешні. Кузьма підійшов до однієї, що широко розпустила своє гілля, піdnяв патика і щосили пустив ним угору. Патик шльопнув у зелену гущу і, чіпляючись за гілля, упав додолу. Разом з ним посипались черешні, а за ними віття з червоними китицями та листя. Кузьма піdnяв одну галузку й попробував ягід. «Ні, це гіркі» — подумав і пішов до іншої. Але й з цієї йому не подобались. Перейшовши одну галявину, він вийшов знову на горбок. Підійшов до однієї високої й рясної черешні і так само збив з неї чорних, як жуки, ягід. Черешні були солодкі, як цукор, і Кузьма вирішив нарвати цих. Але черешня була така груба, що Кузьма не міг її охопити, гілля було високо від землі й вилізти на неї було важко. Та Кузьма був майстер лазити на дерево. Він приставив унізу поліно і, вилізши на нього, охопив черешню руками. Підігнув угору ноги й міцно стиснув ними стовбур. Піdsунув тулуб і вхопився руками вище. Знову ногами, руками... і Кузьма швидко посувався по стовбуру вгору. Сорочка розхрісталась, халоші по закочувались і позадирана кора дряпала до крові йому груди, ноги й руки. Але Кузьма не вважав на це, а немилосердно шарпав тілом по стовбуру. Добрався до першого сучка й вхопився за нього рукою. Ще одне зусилля — і сучок був під пахвою. На хвилину Кузьма завмер, повисши на сучку й звільнивши тіло від на-

пруження. Повисів хвилину й поліз вище. Став на сучку коліном, але тверде дерево боляче тиснуло в кістку, і Кузьма знову міцно стиснув стовбур. Ще підліз. Підігнув щомога праву ногу і став нею на сучку. Підняв голову й подивився дотори. Гілля було вже над головою, але досягти його руками Кузьма ще не міг. Відпочинувши трохи, почав добиратись до нього. Вже вхопився за першу гілку. Та рука тремтіла, і піднятись на ній Кузьма не міг. Ризикуючи впасти додолу, він випустив гілку, вхопився швидко за стовбур і спустився назад до сучка. Серце голосно тьюхкало, і Кузьма знову подивився додолу. «Злізти назад на землю?» — майнула думка. Та його завзяття пхало подолати цю трудність. «Ні, я мушу вилізти!» — подумав рішуче й знову поліз. Це був драматичний епізод боротьби з перешкодою, що стояла на шляху до мети, а до того й гарп Кузьминої волі. Пару хвилин нелюдського зусилля, в якому Кузьма мало не хапався за черешню зубами, і його ліве коліно було на першій гілляці. Права рука сперлася на другу, а ліва теж досягла однієї... Трудність переможена, і задоволений Кузьма швидко забралася аж до вершка.

З черешні видно поверх лісу навколо затиту сонцем місцевість. В один бік покриті хлібами поля, що глибокою затокою вп'ялися між лісом, далі широкий луг, що простягнувся безконечною биндою з одного краю на другий, по якому де-не-де купчились високі вільхи, а ще далі — сусіднє село. В інший бік — безкрає море зеленого лісу. Від часу до часу повівав легенький вітрець, підкочував тонке віття і шелестів листям. Його шум зливався з гудінням бджіл та мух і творив своєрідну симфонію.

Кузьма насамперед дістав з торби хліб і з'їв з черешнями, а потім почав рвати в торбу.

Коли він вернувся з лісу, сонце було вже надвечір. Він перевернув ще траву в садку, а коли косарі йшли знову косити, пішов за ними.

Вернувшись, коли було вже темно. Серед подвір'я стояв віз, а біля нього лежала розкидана упряж. Кузь-

ма підібрав її, напоїв коней і зайшов до хати. Хоч в хаті було темно, він помітив, що батько сидів коло столу, прилігши на ньому, і спинився біля мисника. Батько інколи ворушився і щось мимрив.

До хати прийшла зі скіпцем Катерина і мовчки почала цідити молоко біля вікна. Осика знову замимрив, встав і, заточуючись, пішов до дверей. Кузьма притаївся, притулившись до мисника. Та батько розглядів його своїми вовчими очима, виляявся і, підійшовши до нього, почав бити в лиці.

— Ой! — вирвалось Катерині з грудей, і скіпець випав із рук.

Жах відібрав здібність мислити, і вона кинулась до Кузьми.

— За що!? За що!? — гукала крізь слези й почала закривати його руками та своїм тілом.

Але Осика брутално рвонув її ззаду і кинув на долівку. Поки вона стала, він вдарив Кузьму ще кілька разів. Кузьма не рухнувся з місця, тільки відхилив голову назад та виставляв наперед праву руку. Осика задихався і, лаючись, пішов назад до столу ...

Кузьма постояв хвилину і вийшов надвір. Відчинив помаленьку ворота, через які звичайно перескакував, і пішов у садок. «За що?» — ніби витиснута з-під води булька, вирвалось з грудей, і він упав на копичку сіна. Положивши голову на руку, довго плакав, як плаче звичайно скривджена батьком чи матір'ю дитина. І Кузьма аж дивувався, де в нього бралися ці слези... По землі котилася нічна прохолода, але він її не помічав. Вже кілька разів він переставав плакати, але дорогі, милі малюнки минулого дня, Зелених свят, нічлігів виступали перед ним, і він, всією істотою відчуваючи свою гірку долю в цьому раю, знову починав плакати...

Осика звалився на стіл і скоро почав хропіти. Катерина, плачучи, підібрала скіпця, прибрали глечика і розмелала вінком молоко на долівці, яке кіт змітив уже язиком. Подумавши, вона підійшла до жердки,

стягла свою семиріжину і вийшла з хати. Подивилась навколо і пішла в садок. На сіні біліла Кузьмина сорочка, і вона пішла до нього.

Кузьма заспокоївся вже, і тільки іноді в грудях прокочувався важкий клубок, що змушував переривисто хапати повітря. Катерина накрила його семиріжиною і, сівши біля нього на сіні, важко зажурилася...

На вулиці гомоніли хлопці з дівчатами, і один дівочий голос затягав: Ой, піду я лугом, лугом...

Ой, піду я лугом, лугом,
Там мій милий оре плугом... —

підхопили інші дівчата.

Катерина любила пісні, а ця подобалась і зворушила її особливо. Вона живо викликала в її уяві нелюбую жінку, що, в надії почути від чоловіка лагідне слово, несс йому їсти.

Він наївся і напився,
Він наївся і напився,
Сів на плюжку, зажурився... —

продовжували дівчата. Катерина поклаала руку на Кузьму й схилила голову. Кузьма відчув ураз, як гарячі краплі почали капати йому на шию. Він повернувся і, перший раз, заглянув їй в обличчя. Катерина сиділа з прихиленою головою, пригнічена важкими думками. На нижніх віях збиралися великі краплі і падали йому на лицце...

З вулиці доносились жарти, сміх, а серед цього гомону гучній голос Максима Слутюка затягнув: «Ой, у лузі та ще й при березі...» Десяток хлопчачих і дівочих голосів підхопили пісню, і вона, як і на Зелені свята, почала малювати в Кузьминій уяві луг з білими березами, кущі червоної калини і вродливого козака, якого нещасна мати пустила на світ, але не дала ні щастя, ні долі. Тільки тепер Кузьма пізнавав у цьому козакові самого себе, і його знов огорнув глибокий жаль. Він положив голову очима на руку і якось мимоволі прихилив її до Катерининих грудей. Зробив зусилля стримати слези, але вони знов вирвались на-

верх. Його почуття ніби відбилось у Катерининім серці. Вона міцно зціпила рота, стиснула віки на очах, і з них часто, ніби з намоченої губки, почали капати великі краплі. Здавалось, їх горе злилось в одне глибоке джерело, з якого текли їх слізози.

Коли Кузьма заспокоївся, на вулиці було вже тихо. Хлопці з дівчатами порозходились і нічліжані проїхали. Кузьма лежав і думав: «Годі, годі! Тільки виберу сприятливий час, зараз же втечу».

Катерина теж сиділа вже спокійна. Сіно під нею осіло, і Кузьмина голова торкалась її персів. Він відчував запах її тіла і тихі вдари серця. Що це таке? Ще ніколи в нього не було такого почуття... Йому треба було їхати на нічліг, а він не міг відняти голову від Катерининих грудей. Йому хотілось, щоб вона пригорнулась ще ближче, але вона сиділа непорушно.

Хвилини минали швидко, і Кузьма почав відчувати важку втому. Очі злипались, і він боровся з дрімотою. Але тільки розпліощував їх, як невидима сила знову змикала докупи. Непомітно він засинав... Дотик Катерининого тіла не переставав діяти, і він крізь сон відчував пругкість її персів і теплоту її тіла... Ось вона кладе руку йому на голову, гладить легенько волосся, і, Кузьма відчуває чарівну піжність її долоні. Вона нахиляє голову і торкається його голови вустами... Кузьма здригається всім тілом і прокидається. Навколо тиша, спокій, і Катерини немає. «Боже, що це таке? Чи це було справді, чи тільки чарівний сон?» Мацає кругом себе. Місце, де Катерина сиділа, ще тепле. Він кладе на ньому своє лицце і ніби знов відчуває дотик Катерининого тіла. Горне сіно обома руками до себе, тисне до грудей та вуст і жадібно вдихає його пахучість...

Від того вечора Кузьма переживав нове, невідоме ще, почуття, хоч назовні ставився до Катерини, як і досі. Вони й далі не говорили, але Катерина не здавалась йому більшіс недоброю та лихою. Навпаки, йому здавалось, що це вона про нього так думала, і хотілось зробити їй щось приємне. Але що, як? Він не знав і

сорошився. Вона часто снилась йому, все в чарівних фарбах, і образ її не сходив з уяви. Він ходив задуманий, і товариші помічали в ньому цю дивну зміну. Але Кузьма не признавався про свою пригоду навіть Андрієві. Він боровся з своїми почуттями, бо знов, що людина грішить найбільше своїми думками. А почуття його до Катерини не було почуттям сина до матері, а щось інше, сильніше, чого Кузьма не міг збегнути. Він молився і просив Бога, щоб допоміг не думати про неї, та дарма: Катерина, як примара, стояла перед очима, і йому страшенно хотілось дивитись на неї. Саме її ім'я набрало для нього особливого значення, і він уважно прислухався, коли його хтось вимовляв. «А може вона мене причарувала?» — виникало в думці, і він губився в безсилій боротьбі...

За два тижні сіножаті покосили і сіно позвозили. Тільки де-не-де стояли ще копиці запізнялого господаря. В суботу вперше виїхали на нічліг до лугу. Нові почуття, нові враження...

Звечора парило і комарі тнули коней і нічліжан. Огню не клали, бо дров не було, але не спали довго: гомоніли, співали й оповідали різні байки. Зате вранці, коли сонце почало пригрівати ранкову прохолоду, всі солодко спали. Тільки дід Хведір ходив уже з шапкою в руці біля вільшини й молився Богу. Та скоро спокій нічліжан порушили перші вдари дзвону: ба-ам! ба-ам! ба-ам!.. і старші люди почали вставати, збирати свій одяг та спішити додому, до церкви йти. Залишились біля коней тільки молодші, що довго ще спали під музику дзвонів. Та сонце припікало все дужче, і спати ставало гаряче. Хлопці встáвали, робили збитки тим, що ще спали, і скоро всі повставали. В церкві мало правитися довго, і їхати додому було ще рано.

— Хлопці, ану за черешнями до лісу! — піддав думку Бойків Кіндрат.

Хлопці почали сперечатися, кому йти, а кому ні, але через якийсь час Кузьма з кількома товаришами простиували вже межею між високими хлібами до лісу. Решта нічліжан перенеслася під вільхи, в холодок.

За якусь годину хлопці вернулись з лісу, і кожний висипав на розстелене рядно свої черешні. На рядні росла купа червоних та чорних ягід. Кіндрат пробував їх і хвалив тих, хто приніс багато й солодких. Хоч кожний знав, що поки правиться в церкві, гріх єсти, на вазі всякого гріха і солодких черешень переважили таки останні. Нічліжани посідали круг купи, задні пригнувшись на коліно й жменями брали черешні. Жартували, сміялись і жаліли, що не було хліба. Коли купа зникла, сонце пекло вже немилосердно. Коні більше не паслися, а збивались докупи, закладали один на одного голови і били хвостами, намагаючись захиститись від настирливих мух.

З церкви задзвонили на достойно, і це був знак, що служба скоро скінчиться. Нічліжани вирішили збирати коней і їхати додому, а через якийсь час витяглися вже через місток на гребельку. В'їдлива мушня накривала коней. Щоб зігнати її з морди, коні нагинали голови до ніг, міцно тупали, чхали від пилюги, що западала в ніздрі, і рвались наперед.

За гребелькою починались поля з хлібами. Між ними доріжка виходила на покритий грубим шаром пилу шлях, яким нічліжани простяглися до села.

По обіді Кузьма вийшов у садок. Ліворуч від садка, що простягся від подвір'я вгору, були грядки з городнизою, а ще лівіше, повз сусідські будинки, що висунулися вище Осичиної стодоли, ще кілька овочевих дерев і кущі агрусу та порічок.

Сонце піднялось до найвищої точки й не гріло, а пекло. Кузьма походив по садку, позаглядав на дерево і між грядками перейшов до агрусу, з якого почав обривати та їсти спілі ягоди. Потім нарвав до кишені і пішов попід стодолою. Біля стодоли була висока тична квасоля, що спліталася докупи. Тільки при самій землі було видно, що вона посаджена рідкими рядками. Порівнявшись із задніми дверима стодоли, Кузьма спинився. Подивившись навколо, він забажав забратись у цей холодок, в який ніколи не досягало соняш-

іс проміння. Він пагнувся, розгорнув квасолиня і забрався між рядки. Лігши головою до стодоли, почав їсти агрус.

Двері від подвір'я скрипнули, і до стодоли зайшов Осика. Він зробив помаленьку пару кроків і спинився. Подивився в одне запілля, в друге й пішов до задніх дверей. Вони теж скрипнули, і Осика вийшов на город. Кузьма завмер і між листям дивився на батька. Осика сів на порозі, скинув і положив біля себе кашкета. Простягнувши праву ногу, дістав з кишені капшуке з люлькою і закурив. Дим швидко обертається і позад його втікав до стодоли. Поверх квасолі сонце кидало на Осичину сріблисту голову гаряче проміння. Батько сидів, ніби завмер, з люлькою в зубах, підпершиї рукою. По обличчю було видно, що йому щось боліло, щось його турбувало, а може й мутило, бо очі враз змокріли. Але Осика наче б не помічав того, і вони самі висохли. Про що він думав, що згадав, що могло вразити його, заболіти чи зворушити? Збагнути цього Кузьма не міг. Але йому зробилося шкода прибраного батька, і коли б він зізнав, що той не копне його, як щеня від себе, він би підйшов до нього і ніжно пожалів би.

Осика сидів довго непорушно, а потім підвів голову і встав. Причинивши двері, він вийшов на стежку й пішов у поле.

Кузьма вийшов з квасолі і зайшов до стодоли. В ній тихо й темно. Тільки в шпари, що були між дошками в стінах, просочувалось світло, а ластівки, що літали вгорі, своїм цвірінням порушували тишу. Стодола ще порожня, і тільки половина одного запілля заложеня сіном. Внизу теж була купа. Кузьма переліз через дошки і ліг на ній. Вдивляючись в турботне літання ластівок, що поприліплювали гнізда під стріху, прислухаючись до гудіння мух, що виразно донесилось до вух, він почав вдумуватись в життя цих дрібненьких створінь:

«Боже мій, яке життя багате своїми тасмницями! Все має свою любов, радість, тугу... Але чому так, що

люди мають жити ще й після смерти — одні радувались у раю, а другі мучитись у пеклі, — а ось ці ластівки мають загинути раз назавжди? Адже вони теж мають своє життя, любов, турботи... Значить, мають якусь душу. То чому б вона мала бути в них гіршою, ніж, наприклад, моя? І, значить, в раю не буде ні пташок, ні звірят, а самі праведні людські душі?» Кузьма боявся признатись собі, але земний рай із своїми слов'ями, ластівками, бджолами та різними звірятами здавався йому куди кращим від небесного.

Ці думки починали вже мучити Кузьму, як надворі почулися кроки босих ніг. Скрип воріт, і в шпарах почала мигати Катеринина постать. Вона ввійшла в садок і попрямувала до поля. Кузьма схопився з сіна й почав дивитися в шпару. «Може, вона піде за татом!» — подумав і відчув жорстокий біль перших ревнощів. Але він зараз же скаменувся. Останній образ Осики встав перед очима, і Кузьма схилив перед ним голову. — «Боже, що зо мною робиться?» — промовив у розpacії й відійшов від стіни. Ставши навколошки, почав просити Бога, щоб допоміг не думати про Катерину. Але молитва ще більше підносила почуття, і якась непереможна сила вабила до шпари. Кузьма перестав молитися і ліг на сіні. Запах сіна будив з надзвичайною силою перевживання того вечора, і він не міг стримати сліз від туги й безсилля... Це перший раз він відчув так виразно своє безсилля. До цього часу він був переконаний, що може все зробити з собою, що тільки забажас, а тепер зрозумів ураз, що в світі є закони, перед якими найсильніша людська воля безсила. Це було жорстоке розчаровання... Заспокоївшись, він знову підійшов до стіни. Катерини не було видно. Кузьмине серце знову боляче стиснулось... Нараз груди з полегшенням зідхнули: ні, вона не пішла в поле. Вона ходила між грядками і вийшла з-за квасолі. Нагнувшись до однієї грядки, розгорнула городину, вирвала якесь зілля і поклала в борозні. Кузьма з жадобою вдивлявся в її обличчя, повні груди, гнучкий стан. Катерина випросталась і пішла до подвір'я. Кузьма завмер біля шпари, і серце

застукало ще сильніше. Дійшовши до стодоли, Катерина повернула праворуч і повз стодолу пройшла до аґрусу. Кузьма перейшов у друге запілля і знов припав до шпари. Тепер Катерина була біля самої стодоли, і Кузьма тремтів від її близької присутності. Вона нагнулась і піднесла гілку аґрусу. Великі жовті ягоди рясно звисали під нею. Катерина подивилась і опустила гілку. Кузьму вразило: чому вона не зірве ні однієї ягоди? Її, певно, переслідує моя злюча постава, коли вона взяла якось жменю черешень? І Кузьмі було боляче за свою дикість. Він подивився тоді на неї таким поглядом, що біdnій Катерині черешні спинились у горлі, і вона висипала решту, що були в неї у жмені, назад у макітру. А він ухопив макітру обома руками й заховав до шафи. О, як би йому хотілось тепер попросити прощення та віддячити за всю шкоду, що заподіяв їй! ..

IX

Косовиця залишилась позаду. Збіжжя ставало чим-раз жовтіше, і зерно в колосках твердшало. А Кузьма все гаявся втікати здому. Та й обставини були не дуже сприятливі тому. Куди піде без гроша в кишені? Так можна зайти хіба до Луцького, а залишатись в Луцькому він не хотів. Там і батько міг би знайти його, і це близько. А Кузьмі хотілось... там і про Катерину він може забув би.

Та ось і жнива. В четвер — «легкий день», люди почали жати жито. По три та по чотири женці вийшли з хати й густо почали класти снопи. Осика послав у поле Катерину з Кузьмою, а сам не пішов: його видно самого щось жало...

Коли Катерина з Кузьмою прийшли до свого жита, сусіди вже жали. Катерина поставила в холодку збанка з водою, положила рядно з полуднем і, взявшись в ліву

руку серп, стала перед житом. Перехрестившись і промовивши «Господи допомагай», перебрала серп у праву руку, нагнулась і швидко почала жати. Кузьма теж почав, але вирівнятися з нею не міг. Катериніні руки ходили, як у машині, й позад неї густо залишались снопи. В Кузьми боліла脊на, і він часто виправлявся — це не його робота. Катерина поглядала на нього, і Кузьмі здавалось, що вона сердилась, що він помалу жав. Ось він знову випростався і приложив до крижів руку. Катерина глянула на нього і теж випросталась:

— У вас поперек болить; відпочиньте трошки...

Кузьма опустив руку. Хвилюючись і дивлячись у стерню, відповів:

— А-а, це нічого... — і знову почав жати.

Катерина теж нагнулась, і вони жали мовчки аж до полуудня.

Коли люди сідали полууднувати, Катерина звела кілька снопів уряд, постелила в їх тіні рядно і, розложивши на нім полуудень, покликала Кузьму.

По полуудні посиділи трохи, і, не чекаючи, поки люди повстають, Катерина пішла знову жати, а за нею й Кузьма.

Сонце хилилось додолу й не так уже пекло. Кузьма враз випростався, міцно стулив ліву руку й стурбовано дивився на неї. Потім тріпнув нею додолу й кинув на сніп серп. Катерина глянула на нього. Догадуючись, що він мусів урізатись, кинула нажату жменю жита і з серпом у руці підійшла до нього. Кузьма мовчки стискав правою рукою ліву. Проміж пальців сочилася кров і капала на жовту стерню.

— Ви врізалися!? Ідіть, я вам перев'яжу! — стурбовано промовила Катерина і кинула свій серп.

Вона взяла легенько Кузьму за плечі й попровадила до купи снопів, де вони полууднували. Кузьма мовчки корився. Катерина посадовила його на снопі, дала напитися води й кваліво почала розгорнати кусок чистої шмати, що передбачливо захопила з собою. Відпоровши від неї пару пасків, вона стала біля Кузьми навколошки й він розтулив заюшену жменю. Мизинець

був глибоко розрізаний навскіс, і з рани, як з джерела, сочилася кров.

— О, Боже мій, як ви його розпанахали! — вимовила Катерина, побліднувши, й обережно почала перев'язувати рану.

Забандажувавши її, вона ніжно, як мати, витерла Кузьмі піт з чола і запитала, чи дуже болить. Кузьма тихо відповів, що ні, але зараз додав, що дуже пече. Катерина дала йому ще напитися й казала, щоб ліг в холодку. Але Кузьма, ніяковіючи, відповів, що піде жати.

— Та де ви, з такою раною! Хіба ж можна...

Її хотілось побути біля нього, та люди все жали, і її турбовало, що їх жито залишалося в стерні, і вона пішла жати.

Кузьма був зворушений. Він зсунувся з снопа, спершись на нього ліктем, і дивився, як Катерина жала. «Яка вона працьовита», — подумав. — Ні, вона добра і певно й на мене не зла», — і скилив голову. Біля снопа лежала Катеринина хустинка. Кузьма підняв її, подивився, як на якусь чарівну річ, і, нагнувшись ще нижче до стерні, жадібно притис до уст.

Катерина жала, але серце її неспокійно билося за цього юнака. Вона випросталась ураз, положила на перевесло зжату жменю, а на неї серп і пішла до Кузьми. Він почув щурхання стерні, випустив хустинку й підняв голову.

Катерина напилась води, запитала його, чи дуже болить, і побачила свою хустинку. Піднявши її, вона ще витерла Кузьмине лице, сказала, щоб не вставав, і знову пішла жати. Кузьма полежав ще якийсь час і, не зважаючи на біль, теж пішов.

Сонце хилилось надвечір, і по ниві скрізь виростали півкопи. Кузьма кинув жати і почав зносити й свої снопи докупи. В цей час прийшов Осика на поле. Побачивши, що в Кузьми забандажований палець і шматка промочена кров'ю, він підійшов до нього.

— Що, вже врізав! — сердито промовив і аж затрусилося від люті.

Кузьма мовчки стояв, схиливши голову. Осика підняв руку і, з викривленим від злости обличчям, вдарив його двічі в лицевий. Кузьма не ворухнувся.

— Голову туди треба було підложить! — ще процідив сердито Осика і, лаючись пішов складати снопи в півкопу.

Кузьма повернувся й почав знову зносити снопи, а тільки батько відійшов, подумав: «Звіром ти вродився, звіром і помреш!» Він зігнувся до снопа, але, замість підняти, притис однією рукою до землі, а другою сердито рвонув за перевесло. Воно луснуло, ніби сокирою перерубане. Це вперше Кузьмина злість до Осики виявилась з такою силою. Він дивився на розірване перевесло і сам дивувався, що так легко перервав його. Він помітив, що батько зміряв його своїм грізним поглядом, але відповів презирливою байдужністю. «Не будеш ти мене довго мучити!» — подумав, взяв з розв'язаного снопа жменю жита й почав крутити перевесло.

Коли сонце почало торкатися нижнім краєм землі, по полі скрізь стояли вже рядки струнких півкіп, а женині дожинали до круглого рахунку. Кузьма забрав біля Катерини останнього снопа, і Осика почав робити з нього шапку. Катерина залишила на перевеслі з півснопа, махнула ще кілька разів серпом і, положивши дві жмені навхрест, випросталась. Сусідські жінки давно повертали додому, і їй теж треба було спішити до корови, та вона почала ще квапливо жати траву на межі для неї. Зібралиши її в рядно, вона закинула його на плечі, взяла в руку збанок та серп і пішла межею до стежки, що йшла попід лісом навпростець до села.

Осика накрив останню півкопу й послав Кузьму до лугу за кіньми, а сам закурив люльку й мовчки дивився по ниві. Хоч на його полі стояло вже п'ять півкіп, сусіди вижали далеко вперед, і його жито залишилось вузькою смugoю в стерні.

Холодні сутінки непомітно огортали землю. Осика стояв біля півкopi, курив помаленьку люльку і, ніби зачарований вечірньою картиною, дивився по полі.

В суботу дожали до лісу, і в неділю вранці пасли вже коні між півкопами. По полуздні знов виїхали туди. Коли приїхав Кузьма з Андрієм, на полі було вже чимало пастухів. Вони зібралися біля однієї півкопи і, бавлячись, голосно гомоніли. Близче до лісу дівчата пасли гуси.

Попутавши коней, Кузьма з Андрієм підійшли до гурту. Та скоро на поле прийшов Осика, забрав у Кузьми обраті й квапливо повів коні додому.

— Куди вони поїдуть? — питали хлопці в Кузьми, але він і сам не знати нічого. Скорі він, однак, довідався, що батько мав везти хворого москаля до Берестечка. До Берестечка було добрих двадцять верст, і Осика міг вернутися тільки пізно ввечорі. Кузьма швидко почав щось міркувати й відкликав Андрія набік.

— Ти знаєш, що я надумав? — звернувся він до товариша і не чекаючи відповіді, додав: — Тільки тато виїдуть, я зараз же втечу.

— Зовсім? — здивовано запитав Андрій.

— Нуда, зовсім ...

Андрій, вражений, видно, мовчав. Тільки через хвилину знову запитав:

— Куди ж ти?

— Піду до Луцького, але ти не кажи ні кому.

— А в тебе ж палець болить ще ...

— Це нічого, він хутко загоїться. Тато приїдуть пізно, і я буду вже далеко за цей час.

— То почекай, я пропрошу когось, щоб попас мої коні, і теж піду з тобою в село.

Осичина підвода стояла вже біля старости. Осика з старостою та дядьком, який привів москаля, перекладали його на Осичин віз. Збоку стояло кілька зацікавлених жінок та дітей, і Кузьма з Андрієм теж спинилися. Коли хворого переложили, другий москаль з шаблею при боці, накрив його шинелею, сів біля Осики, і підвода рушила. З Кузьми ніби важкий тягар звалився:

— Ну, тепер гайда! — промовив він, повертаючи на середину вулиці.

- Пройшовши кілька сажнів, Андрій запитав:
- А гроші ти маєш?
 - Маю, — якось не відразу відповів Кузьма.
 - Скільки в тебе є?
 - Чотири трохи...
 - Так хіба ж це гроші! Що ти за них купиш?

Склянку води хіба вип'еш...

— То нічого, я візьму хліба з собою.

І хлопці знову йшли мовччи. Незабаром вони наблизились до Кузьминої хати.

Катерини в хаті не було. Кузьма зараз взувся в свої чоботи й почав шукати в скрині та викидати на постіль своє шмаття.

— Дві сорочки й двоє штанів та те, що на мені, вистачить, — промовив і зачинив скриню.

Підійшовши до постелі, почав заклопотано дивитись на розкидану білизну:

- Та в що я заберу її?
- Візьми велику торбу, — порадив Андрій.
- То що, буду, як жебрак, іти з торбою?
- То візьми яку пілочку.
- Ну, так, в пілочці буде краще...

І Кузьма знову почав шукати в скрині.

— Треба взяти оцю синю, вона не буде брудитися так, — говорив, розгортуючи одну синю пілочку.

Згорнувши білизну набік, розстелив її на постелі й почав складати білизну ...

Двері відчинились, і до хати ввійшла Катерина. Кузьма оглянувся, припинив на хвилинку рух рук і не міг заховати хвилювання. Та враз схаменувся й почав квапливо згортати пілочку.

— А куди ж ти хліб положиш? — запитав Андрій.

Кузьма знову спинився, дмухнув під ніс, ніби йому було душно, і відповів:

— Та я й не знаю чи брати хліба ...

— Візьми хоч півхлібини, це тобі не заважить; що ж ти будеш їсти? — говорив тихо Андрій, підійшовши до самої постелі.

Приголомщена несподіванкою, Катерина спинилась біля мисника і притулилась до шафи. Її лице помітно зблідло, і очі стурбовано дивились до постелі. Вона знала, що Кузьма мав пашпорт та збирався втікати, і серце її почало чомусь неспокійно битися...

Кузьма підійшов до столу, взяв надрізану хлібину з шухляди, відрізав від неї ще скибу, а решту забрав і почав зав'язувати з білизною.

Катерина дещо опанувала себе. Взявшись з мисника миску, наклала до неї пирогів і підійшла до постелі, на якій лежав незручно зв'язаний клуночок.

— Дайте, я вам зав'яжу, — тихо звернулась до Кузьми, що мовчки дивився не неї, і почала розв'язувати зав'язані навхрест чотири роги пілочки.

Кузьма хотів було перечити щось, але так хвилювався, що, боячись, щоб слова не зрадили його почуттів, не сказав нічого.

Розглянувши розв'язаний клуночок, Катерина промовила:

— Почекайте, я зараз... — і, не договоривши, вийшла з хати.

Кузьма чув, що вона полізла на горище, а потім пішла десь надвір, і нетерпляче чекав. Через кілька хвилин Катерина вернулась з четвертиною сала та парою великих динячих листків. Найшовши чисту торбинку, вона порізала сало на шматки, загорнула в листки і разом з хлібом та пирогами поклада в торбину, яку загорнула з білизною до пілочки. Відшпиливши на грудях шпильку, пришпилила нею верхній ріг, потягла в боки за других два і зв'язала докупи. Клуночок хоч був трошки більший, був зручніше впорядкований, і його легко можна було взяти під руку.

Зав'язавши клуночок, Катерина налила в один полумисок борщу, в другий положила пару пирогів і, поставивши на стіл, промовила:

— З'їжте трохи на дорогу.

. Та від збудження і хвилювання Кузьмі не хотілося їсти, і він відмовився.

— З'їж трохи, а то, може, не хутко будеш їсти варену страву, — порадив також Андрій, і Кузьма присів до столу.

Вкусивши пирога та съорбнувші пару разів борщу, він положив ложку.

— Ні, я не голодний, — промовив і встав.

— Підем, — тихо звернувся до Андрія, взявши свого клуночка, і вони вийшли.

В хаті зробилось тихо й сумно, ніби тільки винесли померлого. Катерина бессило присіла на лавці і ніби застигла з прихиленою головою. Їй було надзвичайно боляче за свою невдячу ролю мачухи і що він не скав їй навіть ні слова на прощання. Їй здавалось, що Кузьма втікав із дому не тільки тому, що мав злого батька, але й тому, що не мав ніяких рідних, а тільки мачуху, яку ненавидів. А вона ж ніколи не зробила і навіть не сказала йому нічого злого. Горе зріднило її до нього, і вона звикла бачити його веселу жвавість з товаришами та на вулиці і його вовкуватий погляд, коли він залишався з нею один. Тепер їй було шкода, що більше його не побачить. Шкода до сліз, що це молоде орля мусить так рано покидати рідне гніздо і перелітати далеко між чужі люди. І її серце боляче нило... Але чи мав він взагалі рідне гніздо?

— Чому ти не сказав їй навіть — «Бувайте здорові?» — промовив Андрій, коли вони вийшли з Кузьмою на загумінки. — Вона, здається, не кепська до тебе...

Кузьму душило в грудях, а Андрієві слова, що йому здається, що вона не кепська до нього, звору碌вали ще більше. Він почував, що не втримає сліз, як тільки заговорить, а тому нічого не відповів.

Загумінками, щоб ніхто не бачив, вони вийшли за село. Дорога проходила повз поле, на якому хлопці пасли коні та дівчата гуси. Побачивши, що Кузьма йшов з клуночком, хлопці догадались, що він втікає, і вибігли на дорогу.

— Ти що, вже зовсім? Куди ж ти? — почали розпитувати.

Кузьма почав ступати помаліше і разом з хлопцями наближався до лісу. Дівчата дивились на них, і Христя вигукнула:

— Дивіться, дівчата, Кузьма вже втікає! Бачите, він з клунком?

Хлопці наблизились до лісу. На правому розі стояв великий дуб, що широко розпустив гілля. Кузьма не раз відпочивав під ним, і хотілось ще раз посидіти біля нього.

— Сядьмо тут трошки, — звернувся він до хлопців і звернув з дороги. Кинув свого клуночка на траву й сів біля нього. Хлопці теж посідали.

— Дивіться, дівчата, вони посідали під лісом, — промовила Варка, що не спускала очей з дороги.

Христя глянула й промовила:

— Ходім попрощаємося з Кузьмою!

— Ходім! — вигукнула Маринка та інші дівчата, і вони побігли стернею під ліс.

— Ти що, вже втікаеш? — звернулась Христя до Кузьми, спинившись попереду дівчат.

Кузьма мовчки подивився на неї. За нього Андрій відповів:

— А вам що до того?

— О, бач який, дівчатам то й діла нема ні до чого! — відповіла Христя й сіла, підігнувши під себе ноги.

— Дуже ви потрібні комусь! — знову відізвався Андрій.

Дівчата посідали навколо Христі, штовхали одна одну і голосно речочучи, вигукували: «Та не штовхайтесь, дівчата!» Та ось і вони втихомирілись. Христя дивилася на Кузьму й почала тихо співати:

Стойть явір над водою,
В воду похилився...

І в такт пісні хитала головою.

На козака пригодонька,
Козак зажурився... —

Підхопили інші дівчата.

Кузьмине серце почало щемити, і він жадібно вп'яв-

ся очима в село. Ще ніколи не здавалось воно йому таким милим і чарівним! Думки викликали дорогі образи, що скрашували сільське горе, а перед очима живий образ села, поля, лугу... і Кузьма низько скилив голову: «Село, село, дороге мое село! Чи побачу тебе ще коли? Чи погуляю ще на твоїх вечорницях, чи виїду на нічліг на твої нивки і чи прийду в ліс за черешнями?» — звернувся він думкою до села і ще нижче скилив голову. «Прощай, село, прощай дороге, про тебе я ніколи не забуду!» — і очі налились слізами. А дівчата, як навмисне, продовжували співати:

Оріхове сіделечко
Ще й кінь вороненький,
Десь поїхав з України
Козак молоденький.
Десь поїхав в Московщину,
Та там і загинув,
Свою милу Україну
Навіки покинув...

Кузьма положив голову на руки, що лежали на колінах, і його плечі почали здригатися... Дівчата перестали співати, Варка встала і пішла за друге дерево.

Пару хвилин щиріх сліз улегували Кузьмине горе, і він встав. Всі були сумні і мовчазні. Кузьма підійшов до Христі.

— Ну, прощай, Христе! — промовив і протягнув руку.

— Прощай, Кузьмо, та не забувай про нас! Напиши, де будеш...

Кузьма так само попрощався з іншими дівчатами та хлопцями, а до Андрія підійшов і промовив:

— Ти, Андрію, проведеш мене трохи...

І знов подивився навколо.

— А де Варка?

— Вона там за деревом, — відповіла Степанина, показуючи рукою.

Кузьма пішов туди.

— Ну, прощай Варко...

Варка підняла голову й заплаканими очима подивилась на нього. Та зараз знову схилилась і, притуливши до дерева, ще дужче почала плакати. Кузьма дивився на неї. Хвилинка боротьби з нерішучістю, і він поцілував її в лиці. Та враз йому стало соромно свого вчинку, і кров спалахнула на обличчі. Мовчки він відійшов до гурту. Взявши клуночку, він ще раз сказав до всіх: «Бувайте здорові» — і вийшов з Андрієм на дорогу.

Дорога входила до лісу і йшла долиною. Хлопці йшли якийсь час мовчки, а потім Кузьма промовив:

— Андрію, я хочу тебе попросити щось...

Андрій мовчки подивився на товариша.

— Зайди до моєї мачухи й скажи, що я на неї не злий і не гніваюсь... і скажи, що я просив, щоб простила мені, що був до неї такий несправедливий... Зайдеш?

— Добре, я скажу.

— Але тільки не забудь!

— Не забуду, може, ще нині зайду...

І вони знов ішли мовчки. За якийсь час Андрій запитав:

— А де ж ти ночувати будеш?

Кузьма подумав мить і відповів:

— Залізу денебудь у півкопу та й пересплю ніч, або зариуся в листя...

— А може ще вернешся?

Кузьма завагався на хвилинку, але зараз же схаменувся, що виявляє таку слабість, і рішуче відповів:

— Ні, Андрію, вже не вернуся.

Дорога піднімалась злегенька, і через якийсь час почало просвічуватися поле. Це був корчунок. Від дороги, що йшла попід лісом, теж стояли вже півкопи, а далі — колінами то вище, то нижче — стояло невижите ще жито. На межах де-не-де були залишені поодинокі дерева й нагадували, що ще недавно це ясно освічене поле покривала зелена діброва.

Кузьма спинився перед корчунком, обернувся назад і промовив:

— Ну, Андрію, тобі треба вертатися...

Андрій подивився навколо й відповів:

— Посидимо тут трохи, на траві.

І вони зійшли з дороги. Сумні були обидва й сиділи мовчки. Кузьмі було жаль покидати все своє рідне, а Андрій втрачав найкращого товариша.

Сонце непомітно спустилось над лісом, і його тінь сягала все далі на корчуунок. Дивлячись на неї, Кузьма враз повернувся до Андрія, положив на плече руку й промовив:

— Ну, Андрію, мені треба йти...

І замовк, ніби чекаючи Андрієвої відповіді. Але товариш не обзвався, і Кузьма встав з трави. Андрій мляво підняв очі й подивився на нього.

— Прощай, Андрію, — промовив Кузьма і простягнув руку. Та Андрій не взяв її, а встав і, дивлячись Кузьмі в очі, звернувся до нього:

— Кузьмо, напишеш мені листа?

— Я більше не маю до кого писати. Може ще до дядька Тита напишу, але до тебе перше.

.. — ... і не забудь, про що обіцяв...

— Про що? — запитав Кузьма, не розуміючи, про що говорив Андрій.

— Не забудь своєї мови...

— Ніколи! — рішуче відповів Кузьма. — Я краще волю вмерти...

І хлопці знову стояли мовчки. Кузьма вдруге простягнув руку. Андрій взяв її, і товариші несміливо заглянули один одному в очі. Ім хотілось міцно обнятись і поцілуватися, але обидва соромились почати.

— Прости, Андрію, якщо скривдив тебе коли... — вже зовсім зворушенним голосом і з видимим зусиллям вимовив Кузьма.

Руки розімкнулись, і він тихими кроками пішов під лісом. В грудях тиснуло, і він ішов не оглядаючись. Але ззаду ніби хтось шарпав. Він спинився і обернувся назад. Андрій лежав ниць на траві, здригуючи плечима. Кузьму ще дужче стиснуло, і він не міг рушити з місця. Тільки через хвилину він переміг себе й

вернувся до товариша. Андрій лежав очима на руці і здригував усім тілом. Кузьма почав його ворушити:

— Андрію, що ти робиш! Встань і йди додому!..

Андрій почув Кузьмині слова, обернувся до нього і ледве промовив:

— Кузьмо, не йди, вернися додому...

— Андрію, я мушу йти... я не можу...

Перемагаючи себе, Андрій встав. Кузьма взяв його за руку і почав знову прощатися. Дивлячись в його заплакане обличчя, він обняв і поцілував товариша. Андрій так само обняв Кузьму, і вони міцно притиснули один одного...

За пару хвилин вони розстались, роблячи руками привітні знаки аж поки клин лісу, що все збільшувався між ними, не заховав одного від другого.

Дорога перед Кузьмою лежала просто попід лісом. І Коли він дивився наперед, йому здавалось, що ліс зійшовся і щільною стіною відгородив його від села на завжди.

Тінь покривала вже увесь корчуночок. Кузьма міряв дорогу своїми ногами і посувався все далі. Корчуночок залишився вже позаду, і дорогу знов замикав обіруч високий ліс. Сонце заховалося зовсім. В лісі зароджувалась вечірня тиша, і м'яка пахучість насичувала повітря. Та ось ліс з правого боку порідшав, і між деревом посвітлішало. Ще пару сот сажнів, і дорога почала спускатися. Незабаром зійшла в долину. Широке і рівне дно долини було покрите травою, і тільки зрідка стояли самітні дуби. Густий ліс піднімався там, де вінця підносились угороу. Долина служила, як видно, сіножаттю, бо на якійсь віддалі стояв стіжок сіна. «Ось і можна переночувати під ним» — подумав Кузьма і, довго не розглядаючись, повернув праворуч і пішов під лісом. Підійшовши до стіжка, він обійшов навколо нього і кинув на траву клуночок. Постоявши якийсь час, ніби спостерігаючи своє оточення, сів під стіжком. В кількох сажнях стояв великий дуб, широке гілля якого сягало аж до стіжка. В лісі тихо і смутно. Тільки час від часу проскакувала якась дич, і під ногами в

неї потріскували ломачки та шелестіло листя. Посидівши якийсь час, Кузьма обернувся навколошки до стіжка й почав смикати сіно. Під полинялим поверхом стіжка сіно зберегло всю свою пахучість, і тепер, коли Кузьма зворувшив його, воно щедро розпускало її.

Насмикавши добрий оберемок, Кузьма розстелив його й сів. Запах сіна вривається в груди, широко розпирає їх і будить якесь чарівне почуття. В кров уливається пружке піднесення. Думки підхоплюють на своїх крилах і несуть далеко в казковий світ... Час біжить швидко, непомітно міняє Кузьмин настрій, і він вертається до суворої дійсності. В уяві тихо пропливають малюнки минулого дня... Ось він викидає близину із скрині, і до хати входить вона. Він бачить її сумні очі і чує тихі слова... і чомусь знову переживає те саме хвилююче почуття... А ось він виходить у поле й наближається до лісу... Хлопці з дівчатами, пісня, туга... і Кузьма враз відчуває свою самотність під стіжком сіна. Він усвідомлює, що в його житті довершилось щось надзвичайної важі; усвідомлює, що переступив поріг з рідної хати, і перед ним відкривається широкий, невідомий світ. Він уявляє, як завтра встане, але не побачить більше свого села, а без родини, без товариша піде в цей невідомий світ, між люди... Що його чекає там, яка будучина? І в Кузьминому серці зароджується болісна дитяча туга. Як зачарований, він довго сидів непорушно під стіжком...

Комарі настирливо кусали за руки, шию, лице й розбудили з задуми. Тільки тепер Кузьма помітив, що ніч така суха та тиха, і питав, чи не перед грозою цей незвичайний спокій... Швидко, ніби пригадав собі щось, він скинув кашкета, став навколошки і, перехрестившись, почав молитися... Знову тричі перехрестився й почав моститися спати: скинув піджачка, перехрестив постіль і ліг на клуночок головою, накривши верхній бік піджачком...

Розбудив його серед ночі голосний шум лісу. Небо було темне, і з заходу насувалась чорна хмаря. Ліс,

ніби передчуваючи недобре, голосно шумів у безкрайм просторі. Хмара насувалась усе ближче, і в ній голосно клекотіло... Над землею пронеслися перші зриви буйного вітру, гнули дерево, закочували гілля і глибокими хвилями котили верховіттям... Хмару розпорола перша блискавка, і гуркіт прокотився над лісом, заглушуючи його шум. Прокотився і наче завмер... гурррр... кла-кла-кла... — відбився в щось і, ніби перекочуючись через гори та долини, прогуркотів назад. Прогуркотів і замовк. I Кузьма знову чув шум лісу. Вітер з могутньою силою наскочив на стіжок, зірвав клапти сіна й розвіяв у повітрі. Закотив на дубові гілля і гнув дуба, ніби намагався вирвати з корінням... Кузьма швидко вдягнувся і сів. Хмару раз-у-раз розрізала блискавка, ясно освічуючи навколо, і над лісом котився безперестанний гуркіт. Ось уже над самою долиною невидима сила розпорола зверху донизу хмару, сердито шарпнула двічі її полами, викинула величезних два рядна сліпучого сяйва і так само хутко стулила поли докупи. В очах темно зробилося, і тільки гуркіт було чути над головою.

З хмар спадають перші кульки великого граду, гупають об землю, підскакують, б'ють Кузьму по руках, він побачив, що під стіжком йому не заховатися. Вхопив клуночки і побіг під ліс. В хмарі загуркотіло і він почав ступати кроком. Буря підхопила його і відіпхнула на кілька кроків ліворуч. Але Кузьма притримував на голові кашкета і, нахиляючи тулууб до самої землі, натискав на хвилі шаленого вітру. Град болюче бив по руках і голові, але Кузьма добіг таки до лісу і став під першим деревом. Вітер низько нагинав його і шарпав сердито гіллям. Град мішався з дощем, періцив об листя, цокав льодом об гілля і проміж ним спадав додолу. Блискавка ясно освітила навколо, і Кузьма встиг побачити перед собою, з густим кучерявим гіллям, дуба. Вп'явся в нього очима й швидко перебіг до нього. Над головою небо затріщало з новою силою, і перед самими очима пробіг у землю сліпучо ясний ланцюг. З хмар гrimнуло двічі з могутнім при-

тиском, і здавалось, важкі уламки неба повалились долу, трощачи під собою дерево. В очах знову темно-темно зробилось, ніби Кузьму накрив хтось чорним рядном. А блискавка вже в другому боці порола хмару, і по небу котився безнастаний гуркіт. З хмари виливалися цілі потоки води з градом, а вітер підхоплював їх, мішав з віттям і періщив об землю. Град просякав листя, відбивав віття, але заплутувався в його сітках і з водою скочувався на боки. До Кузьми долітала тільки дрібненька мжичка. Але коли вітер закочував гілля, хвилі дощу вривалися до Кузьми, і він ховався за стовбуrom. Лісова земля, ніби губка, втягала потоки води, але захлиналась, і густі струмки збігали згори. По дубові, до якого Кузьма тулив спину, теж текло уже, і густі краплі спадали з листя. А гурган з громовицею не вгамовувався...

Чи це природа взялась гартувати Кузьму, чи ця ніч віщувала йому майбутнє, але ніколи ще він не відчував такого жаху. Губи не переставали шептати молитви, а коли блискавка розрізала небо, рука мимоволі підносилася угору й робила на грудях хрест. Кузьма знав, що людині, яку архангел Михаїл убиває громом, прощаються всі гріхи, і душа її йде просто до раю, але він хотів жити. Мучитися, але жити на землі!

Довго він стояв під дубом і, змучений надзвичайним напруженням, нетерпляче чекав ранку... Під ранок буря почала притихати. Дощ дрібнішав, і хмара, ніби кваплячись кудись, швидко проносилася над лісом. Блискавка переставала бігати по ній, але з обрію, куди вона втікала, ще довго доносився глухий гуркіт. Кузьма нагнувся, помацав під дубом рукою і сів на вип'ятому корені. Дощ ніби перестав, але вітер струшував воду з листя, і воно однотонно шелестіло під власними краплями. Час від часу вітер повівав дужче, і листя шуміло голосніше. Густі краплі зривалися з нього і, падаючи на землю, періщили об мертві листя. І Кузьмі здавалось, що дощ починав з новою силою. Він нервово здригався, розплющував очі і напружував чуття.

Але хвиля пробігала швидко, і ліс знову одногучно шумів, ніби заколисуючи Кузьму.

Коли на сході втікали й ховалися за обрієм останні клапті порваної хмари, а назустріч їм викочувалось золоте сонце, Кузьма вже не бачив його. Його змучене і зігнуте в клубок тіло тулилося до дуба, тиснуло до себе клуночка і міцно спало...

Коли Кузьма прокинувся, сонце було вже високо над лісом і кидало на нього своє сяйво. Від міцного сну та під впливом гарячих променів, у голові ніби чад стояв, і він не відразу пригадав, де він. А природа ніби раділа по минулій грозі: на небі ні хмаринки, вітер ніби змучився і ліг відпочити, бо навіть листя на дереві не ворушилось, пролітали пташки, гули бджоли та мухи, бігали вивірки на дереві, гули дикі голуби... Але все це не радувало Кузьму і не вливало в його жили байдюrosti. Він сидів якийсь час і ніби не помічав цієї краси. Думки відразу полинули до залишеного села, і в уяві виразно виступали малюнки його ранкового життя. Ось він бачить, як пастухи женуть корів з роси, як люди виходять та виїжджають у поле, і його мачуха теж іде, мовчки, з сумним обличчям... І Кузьмі хотілося ще хоч раз глянути на це село і на неї. Майбутнє здавалось йому в найсумніших фарбах, і туга охоплювала серце. Він раптом заціпив зуби, штурхнув обома руками свого кашкета додори і міцно вгородився пальцями в волосся. Потягнув щосили додолу і як опечений скопився на ноги. З плечей ніби важкий тягар звалився, і Кузьма почав розглядатися: на траві лежали якісь випороті з дуба посинілі паски. Кузьма підняв одного й почав розглядати. «Звідки вони?» — питав себе і незрозуміло дивився навколо себе. Як ураз помітив на дубі, що був біля стіжка, випороті жовті паси й подався до нього. Два паси спускалися від гілля і входили в землю. Кузьма підняв голову й побачив, ще вони простяглися десь аж від самого вершка. Перед кожним сучком вони звертали вбік і, оминувши його, виходили на свою лінію. Кузьма обійшов навколо дуба. З другого боку було ще два паси. «Зна-

чить, це його громом так попороло», — подумав і ще раз обійшов навколо дуба.

Паси зробили на Кузьму велике враження і поставили перед ним нову проблему, якої він ніяк не міг вирішити. До цього часу він був переконаний, що стріла арх. Михаїла може пробивати камінь, залиzo й усе інше, і що взагалі в природі не існує для неї жодної перешкоди, бо це Божа стріла. Тепер побачив, що вона не може пробити навіть твердого сучка й мусить його обминати. Чому? Кузьма не знат і мусів підшукувати корисні для святого стрільця аргументи. Він обійшов ще раз навколо дуба, пильно розглядаючи його, дивився на траві, мацав руками землю і шукав за смолою. Але її не було. «Значить, чортяка втік?» — подумав Кузьма, і радів, що й він завчасу забрався з-під стіжка.

Підгорнувши висмикане сіно, він пішов назад під ліс. Забрав свого клуночка й подався попід лісом до дороги.

В лісі лежало багато відчахнутого гілля, відбитого градом віття, стояла зламана на половині осика, по другому боці долини лежала вивернена з корінням сосна, і скрізь були сліди бурелому.

Вийшовши на дорогу, Кузьма стояв якийсь час, вагаючись, чи повернати назад додому, чи йти далі. Але гнітіючий настрій минув, і його впертість взяла верх.

На дорозі вода знесла^{*} пилогу, повимивала землю, а одним боком прорізала рівчак, в якому повипиналося голе коріння, позалишались купи хмизу та листя. Роздивившись на все, Кузьма зняв кашкета й почав молитися. Дорога підносилася на горбок, а незабаром привела Кузьму до нового корчуленку. Біля дороги стояло кілька новозбудованих хаток. Деякі були вже обмазані, а ще інші світили ще голими стінами і тільки по половині були покриті соломою, яку вітер позривав та позакочував. Біля хат були похапцем нап'яті якісь буди для худоби, а далі в таких самих будах жили люди. Біля хат і буд клопотались якісь люди, бігали босі й обірвані діти. На корчуленку витовчена градом городина та незжате збіжжя. Залишилось людям тільки те, що

було вже в півкопах. «Ось воно життя; — подумав Кузьма. — Людям було десь тісно, і вони шукали собі нового осідку. Попродали свої злідні, а тут купили лісу, корчують, оруть, сіють. А Бог їх за щось ще карає: витовк те, що такою важкою працею вони придбали. Проте вони думають якось жити й дітей своїх годувати. То, може, і я не загину», — підбадьорив себе Кузьма.

X

В дорозі Кузьма не дуже квапився. Мальовничі картини стрічних сіл та краєвиду збуджували його кров, і він то прискорював кроку, то вибирав денебудь гарне місце й сідав відпочивати, пірнаючи в свої думки.

До Луцького прийшов аж у вівторок по полудні. Не зважаючи на жнива, місто показалось Кузьмі дуже рухливим: пішоходами проходили гарно вбрани панночки і пані, офіцери, якісь урядовці, а серединою вулиць проїжджали візники, підводи, проходили москалі. І Кузьма теж ішов середину.

Місто з своїми високими цегляними будинками, великими крамницями з вікнами на всю стіну, з вимощеними каменем вулицями цікавило Кузьму, але не вливало тієї бадьорости, яку він почував при вигляді розкинутого в зелених садах села, покритого хлібами поля, гарного лугу, лісу... Його рідним оточенням було село, а в місті він відразу почув себе чужим.

Всю решту дня він провів на вулицях, вештаючись то в один, то в другий бік. Часом спинявся перед якимсь великим будинком чи склепом і довго розглядав його. Тільки коли почало смеркати і в місті засвічували електричні лампи, Кузьма пригадав, що йому треба десь ночувати. Подумавши, він рішив вибратись з міста, а там знайде і «хату» і «постіль»...

На другий день він доїв свої пироги з хлібом та салом, і перед ним постала проблема хліба. Але й тут

Кузьма шукав поради не в місті, а поза ним. Змучуючись та голодніючи на вулицях міста, він вимандровував у поле. На його щастя, збіжжя було ще не зібране, і він широко використовував його гостинність. Сідаючи денебудь біля дороги, коло якої стояла ще не зжата пшениця, він нагинав її повне колосся, розтирав на долоні і, здмухавши половину, висипав зерно в рот. Прісна пшениця не дуже задовольняла голодний шлунок, і коли Кузьма з'їдав її багато, йому хотілось чогось кислого, і він шукав за дикими овочами: яблука, грушки, глід, ожина, терен та інші дикі ягоди, які Кузьма знаходив при дорогах та в полі, творили його «меню». Та кислі яблука швидко набивали оскуму, а дикі грушки спинялися у горлі й викликали ікавку. Організм виснажувався все більше, голод ставав постійним, і Кузьму опановував гніточий настрій. Може, голод був би примусив його вернутись в село, та, на щастя, він спіткав на вулиці хлопця з свого села, який допоміг йому знайти тимчасову працю та притулок на ніч. Кузьма працював так щось з пару тижнів: то крутив колесо в друкарні, то робив у жида-пекаря, то рубав дрова по ресторанах. І хоч йому платили всього по 50 копійок на день, для Кузьми це були вже великі гроші, бо годувався він самим чорним хлібом, а решту грошей дбайливо ховав.

Все було б гаразд, та туга мучила все дужче, і Кузьма ходив, як непрітомний, а ночами довго не міг заснути... Пробуджував його з задуми гучний гудок патротяту на станції. Цей звук заворожував Кузьму й наче манив до себе, кажучи: «Іди сюди, я завезу тебе далеко-далеко, де ти й про своє село забудеш!» І Кузьма піддавався цьому нашпітуванню. Вечорами він виходив на двірець і придивлявся, як люди метушилися, як брали квитки, виходили до рейок, як потяги приходили та відходили... і Кузьмі страшенно хотілось теж їхати. Куди? Він ще не зінав, але найбільше приваблювали його Київ, Одеса та Москва, і Кузьма розглядав mapu на стіні. До Москви було, очевидчаки, найдалі, а тому він все більше спиняв на ній свій вибір. Та подорож до

Москви мала коштувати дорого, і Кузьма був примушений працювати ще якийсь час у Луцьку.

Одного ранку він зайшов з клуночком до свого односельчанина. Сава — так називався той — був немало здивований, довідавшись про Кузьмін намір. Він почав був відраджувати Кузьму, та скоро побачив, що це марна праця, і дав кілька порад на дорогу. Кузьма попрощався й пішов просто на двірець. Потяг мав саме відходити на Ківірці. Кузьма взяв нашвидку квиток четвертої кляси і разом з людьми вийшов до потягу. Скоро задзвонили втретє, і паротяг голосно заревів. Міцно дмухаючи в свої ніздри і роблячи чимале зусилля тягнути за собою довгий ряд вагонів, він рушив з місця. Його швидкість потрошку збільшувалась, і скоро він залишив станцію. Кузьма стояв із своїм клуночком і з якимсь незрозумілим почуттям, в якому спліталися і радість, і сум, дивився у вікно.

Його подорож відбулась не дуже зле, тільки довготривала. Потяг довго стояв на великих станціях, довелось пересідати кілька разів з одного потягу на інший і довго чекати на сполучення.

На п'ятий день вранці потяг наблизався до Москви і був повнісінький. Були люди й чисто одягнені і в чоботях, але найбільше брудних, в личаках. Всі, хтось спав та лежав, уставали з полиць і лагодились залишити потяг. Кузьма теж був напоготові. Але йому нікак не вірилось, що це вже та Москва, про яку він читав у книжках, з «царем-колоколом» і з великою гарматою.

Та ось потяг минув останню станцію перед Москвою, і всі подорожні стояли вже з своїми скриньками та мішками на проходах і з притаєним хвилюванням поглядали у вікна. Потяг все частіше пробігав різні розгалуження й міцно цокотів колесами. Залізнична колія усе розширювалась і входила між будинки. Ще кілька хвилин, і потяг спинився. Всі тиснулися з вагонів, і Кузьма намагався вибратись теж не останнім.

На станції було повно людей. Одні спішли до потягів, інші від них, стояв гомін, неначе в Горохові на.

лірмарку. Кузьма насили упіхався на вулицю. Тут його очам відкрився цілком новий світ: величезні будинки, чисті вулиці, сила крамниць і надзвичайний рух. Коло двірця весь час під'їжджали та від'їжджали візники, авта. Недалеко спинявся трамвай, з якого висідала людська юрба. Кузьма дивився на це все й не знат, куди йти. Він швидко помітив, що Москва була для нього ще чужіша, ніж Луцьке. Там він бачив усе таки своїх людей, жидів, до яких був призвичаєний, і часто чув свою мову. Тутечки ж і люди, і одяг, і мова — все було чуже, чудне і незрозуміле. Реальна Москва виявилася зовсім іншою, ніж та, якою її Кузьма уявляв, читаючи про неї в книжках.

Він відійшов трохи й спинився, оглянувся на двірець і, щоб не загубити до нього дороги, все вертівся поблизу. Походивши якийсь час по майдану та близькими вулицями, вернувся на двірець. Відпочив трохи на лавці між людьми і знову вийшов, знову вертався. І так до самого веора. Коли почало смеркати, не знат, де мав переночувати, і знову прийшов на двірець. Там, між людьми, й переспав ніч.

На другий день знов ходив тими самими вулицями, тільки відходив уже трохи далі. Як і де він мав знайти службу, не знат. Покищо в нього було ще копійок п'ятнадцять грошей, і він, коли дуже стомлювався та голоднів, купував фунт чорного хліба і з'їдав, ходячи вулицями, а ночував кожної ночі на двірці. Та на четверту ніч його запримітив уже один жандарм і почав допитувати, куди він іде. Кузьма не вмів брехати, і жандарм вигнав його з двірця. Кузьма вийшов у місто і довго йшов ясно освіченими вулицями, не знаючи куди. З обох боків усе тягнулися високі будинки, і Кузьмі здавалось, що це місто не мало кінця. Та ось вулиця повернула праворуч, і за рогом Кузьма побачив заїжджий двір, в якому було повно підвід. В помешканні, що було від вулиці, були відчинені вікна й двері і світився каганець, а вся підлога була виложена сплячими людьми. Кузьма постояв хвилину, роздивився і, не бачачи нікого не сплячого, зайшов до середини. Хоч вік-

на й двері були відчинені, в помешканні стояла задуха й сморід від людських тіл. Переступаючи через сплячих, Кузьма насліду знайшов собі маленьке місце, в яке втиснувся клинком, і скоро теж заснув. Прокинувся, коли вставали інші люди. Було ще дуже рано, але підводи виїжджали вже з двору. Кузьма вийшов за ними. Ніхто його нічого не питав, і він був радий, що переночував задурно. Як потрапити назад до того двірця, Кузьма не зновав і весь час вештався вулицями, вже без страху заблудити. Стомлюючись, сідав денебудь на лавці на бульварі і там відпочивав. Грошей залишилось у нього всього пару копійок, і, бажаючи затримати їх як можна довше, він ходив уже зовсім голодний і знеможений. Перед вечором він примирився з думкою залишитись без гроша і купив півфунта хліба. З'ївши його, Кузьма став перед сумною перспективою... Коли осмеркало, знов не зновав, де переночувати, і все бродив вулицями. Було вже пізно, коли він прийшов до якогось дерев'яного складу, і в нього виникла думка зратуватись туди. Та огорожа із сторчевих дощок була висока, і перелізти через неї було не легко. Походивши попід нею, Кузьма примудрився таки видряпатись на її хребет і переліз на другий бік. Там знайшов між дошками місце і, хоч було зимно вночі, пролежав до ранку. Та коли почало розвиднятися, його помітив сторож і вигнав. Голодний і стомлений, він знову почав волочитися.

Була саме неділя, і він зайшов до однієї церкви. В ній було повно людей і горіли сотні свічок. Хоч Кузьма був дуже пригнічений, церковний настрій піdnis його дух. Спів хору, тихе потріскування свічок, запах воску пригадали Кузьмі радісні хвилини, які він переживав під час великих свят у рідному селі, і він гірко шкодував тепер, що покинув його. Йому здавалось, що коли б він знайшов грошей, яких вистачило б на дорогу, сів би на потяг і повернувся додому. І йому хотілось молитись. Пропхавшись наперед, він став біля стіни навколошки і довго, щиро та гаряче молився. «Господи, — шептав він, — Ти все бачиш і знаєш! Допоможи

мені в моєму горі. Зроби так, щоб я забув про своє село і заглуши в мені голод. Коли ж ні, пошли мені щастя, щоб я знайшов кілька копійок на пару фунтів хліба, і я ніколи не забуду Твоєї ласки!»

Молитва зворушила Кузьмине почуття і вселила певність, що Бог почув її. Він був так пройнятий своєю вірою, що, виходячи з церкви, дивився, чи не побачить де благаного дару. Під церквою він побачив, як кілька жінок роздавали якісь обірвані і брудні голоті зварену з родзинками рижову кашу. Голота п'ялася одне перед одного і жменями хапали кашу з тарілок. Кузьмине обличчя засяло надією, що й йому вдастся вхопити хоч жменю цієї загадкової їжі, бо рижку він не тільки не єв іще ніколи, але й не бачив. Йому здавалось, що це і є, власне, та манна, яку Бог послав йому, і рот почала заливати слина. Він швидко втиснувся між голоту і теж нап'явся до однієї тарілки. Та жінка, що тримала її, зміряла його суворим поглядом і, не вважаючи його, видно, за нещасного, сердитим рухом відштовхнула Кузьмину руку. Червоніючи від образи й сорому, він пішов розчарований від церкви. Цілий день волочився голодний, як вовчена. Його голод не те, що не вгамовувався, а навпаки, ще більше загострювався. У вікнах розкішних ресторанів він бачив, як якісь баґачі їли смачні страви та пили напої. В склепах та крамницях було повно різних ласощів: купи булок та колачів, цілі жердки ковбас, сала, шинок, сирів, вудженої риби й багато іншої всячини. Їх запах та уявне відчуття смаку, немилосердно переслідували Кузьму і не давали спокою. Щоб уникнути спокуси, він пішов на бульвар і сів на лавці. Та не встиг посидіти й кілька хвилин, як біля нього сів молодий парубок. Він зараз дістав із кишені помаранча й почав обдирати шкіру. Запах помаранча, здавалось, і не мав іншої мети, як тільки дратувати Кузьму. Йому хотілось скочити на парубка і вирвати з рук це дивне яблуко. Він дивився, як парубок їв, і думав, що, може, він і йому дасть скибку, та марні були його сподіяння. Парубок з'їв помаранчу, не дивлячись навіть на Кузьму, і дістав з кише-

ні другого. Кузьма не в силі був мучити себе далі, встав і пішов знову вештатися. Перед вечором він був такий змучений вже, що навіть ходити не мав більше сили і більше сидів на лавах. Йому вже хотілось тільки лягти денебудь і спокійно заснути. Та питання, де він мав ночувати, як і кожного дня, було не вирішене.

Цілий вечір він провів у парку, переходячи з лавки на лавку, і так на одній із них і пролежав до ранку.

В понеділок вранці знову почав свою мандрівку. В одному місці натрапив на виставлені на вулицю різні цеберки та скриньки із сміттям. В одній із цеберок побачив кусок зацвілого й присипаного попелом хліба. Хутко, наче боячись, щоб хто інший не взяв, Кузьма підібрав його і, як собака з кісткою, подався на бульвар. Там обдумував попіл і проглинув, ніби бозна яку ласощ. Запивши водою з кранту, Кузьма дещо повеселішив.

По полуздні він натрапив на величезну будівлю. Багато робітників працювало біля неї, а між ними чимало молодих хлопців, хоч, видимо, старших від Кузьми. З одного боку були вже вимуровані високі стіни, коло яких стояло риштування, що по ньому робітники носили цеглу та розмішаний цемент. Вгорі мулярі клали стіни ще вище. З другого боку вибрали й вивозили тачками з широкої площа землю. Молоді хлопці підхоплювали тачки спереду залізними гачками й помогали вивозити з ями.

Кузьма підійшов до самої роботи й довго з захопленням спостерігав за працею. Один наглядач, помітивши, що він з клуночком і так довго стоїть, запитав, чи він не шука за працею, бува. Кузьма підтвердив це, і наглядач запитав, чи не хотів би він працювати на цій будівлі. Кузьма був готовий прийняти яку завгодно роботу і, звичайно, згодився. Наглядач ще раз зміряв його поглядом і сказав чекати, поки робітники закінчать, доручивши його одному бородатому дядькові, що возвив тачку. Задоволений Кузьма сів на купі землі й терпляче чекав, побоюючись тільки, щоб наглядач не роздумав.

Коли робітники верталися з роботи, Кузьма теж пішов з ними. Їх приміщення було за містом, і йти до нього було досить далеко. Пройшовши добрий кавалок незаселеного поля, вони прийшли до невеличкої оселі, дерев'яні хати якої, будовані «в замок», були не обмазані й стояли віддаля одна від одної. Перша хата з краю була їх приміщенням. Це була велика, в середині також не обмазана, хата. Посередині стояло пара довгих столів, а вздовж чорних стін простягалися широкі й голі нари. Цей вигляд робив на Кузьму досить прикре враження, та він був задоволений, що мав якусь працю.

Не встиг він роздивитися, як його обступили робітники, і навіть куховарки повиходили з кухні й дивились, як на дивного звірка. Кузьма стояв посередині й не знав, що робити. Та швидко почали ставити на столи миски із щами, і робітники сідали їсти. Бородатий опікун покликав і посадовив Кузьму коло себе і займався ним з батьківською увагою. «Щі» — неначе український капусняк, тільки не заправлені нічим, були добре масні, і Кузьма оплітав їх, як не знати які ласощі. Після ців подали добре намащену гречану кашу. Робітники, видно, теж були виголоднілі і їли не з меншим смаком. Це сприяло Кузьмі, бо він не потребував соромитись із своїм голодом і наївся по горло.

Після вечері йому показали місце на нарах, і він швидко заснув, як забитий.

На другий день він пішов на роботу і ще з одним хлопцем просівав і мішав з цементом пісок. Та, не зважаючи на втому, наступної ночі він не міг спати так добре, як першої. Його немилосердно кусало щось, неначе кропивою пекло, і Кузьма шкрябався, як на коросту. Нарешті він узяв сірники, що лежали на вікні, і засвітив. Стіна в головах була цілком обліплена якимисьrudими й плескатими комахами, що хутко втікали й ховалися в шпари та пази. Кузьма ще ніколи не бачив такого і аж злякався. Він розбудив Мітю, що спав біля нього, і показав на стіну. Мітя підняв голову, подивився і, сердито лаючись, знову ліг. «Хахол, кло-

пов не видал никогда!» — пробурмотів він, обертаючись спиною до Кузьми, і скоро знову заснув. Кузьма зліз із нар і ліг на підлозі. Та «клапи» знайшли його й там, і він мав немало клопоту з ними кожної ночі.

Потрошку Кузьма привикав до роботи, та оточення було занадто непривітне. Всі ставились до нього, як до дурника, і не називали навіть на ім'я, а тільки «хахленком». Молоді хлопці все більше допікали йому своїми насмішками й прозивали хахленком, мазницею, «припаяною баштою», суконним язиком. Скільки Кузьма не намагався говорити до них по-людські і знайти між ними товариша, хлопці відповідали презирством і лайкою. Кузьму надзвичайно гнітило таке пониження, і туга за рідним селом стискала все дужче.

В неділю працювали всі до полудня, і за цю працю підрядчик виплачував зараз же по полудні. На початку Кузьму гнітила така зневага свята, та він мусів робити, як усі інші, і скоро призвичаївся.

По одержанні грошей одні пили горілку гуртом, інші чай з бубликами, а ще інші йшли до міста. Тільки один здоровий чорнявий мужчина, Стьопа, відрізнявся від цього загалу й ніколи не пив горілки. Після роботи він лежав у своєму кутку або виходив у поле і завжди читав якісь книжки та газети. Говорив він мало, але інші говорили про нього, що це був якийсь соціяліст і революціонер, що не любив царя й не вірував у Бога. За це Кузьма дивився на нього, як на якогось страшного чоловіка.

Сам Кузьма в неділю почував себе ще самотнішим, як у будні, і страшенно тужив. Щоб розігнати тугу, він теж почав виходити в місто. Одного разу забрив якось аж до Кремля і довго роздивлявся там на «Царя-коло-кола», гармату та інші знаменитості. Однієї ж неділі потрапив випадково на двірець, де висів, приіхавши до Москви. Потім кожної неділі його тягнуло туди.

На четвертий тиждень в суботу, коли прийшли з роботи, Кузьма дістав відповідь від Андрія на свого листа. Хутко, не вечерявши навіть, він вийшов з ним у поле, що лежало облогом, ліг у бур'яні і з надзвичай-

ним напруженням почав читати. І Кузьмі здавалось, що до нього прибув не клаптик паперу, а щось живе, близьке, що не тільки принесло вістку з рідного села, але розуміє також його почуття, його тугу, співчуває йому... і він довго плакав над листом.

На другий день, в неділю, по полуздні в казармі була така сама картина, як і кожної неділі. Кілька мужчин і хлопців сиділи біля столу й пили горілку. Між ними був і Мітя, що спав коло Кузьми і завжди робив йому збитки, а також Мітин «дядя» Гриша. Стъопа лежав на нарах у своєму кутку і читав газети. Кузьма був під враженням Андрієвого листа і ще перечитував його, лежачи на нарах. Мітя, що виходив надвір, спинився біля нього, вертаючись, і почав шарпати за ноги.

Кузьма сердився, але мовчки відсував ноги. Він перестав читати, але, бажаючи позбутись Міті, тримав листа перед почевонілим обличчям і не відвертав від нього очей. Та Мітя нагнувся і вихопив листа.

— Ей, Вася, смотри, хахленок письмо получил! — гукнув він, прямуючи до стола й заглядаючи до листа.

Кузьма скочив із нар, нагнав його й хотів відібрести листа. Та Мітя відвертався до нього спиною і намагався читати, глупливо викривляючи слова. Кузьма машинально вхопив його за комір сорочки, і він неї побіліали ґудзики. Мітя випустив з рук листа, круто обернувся і вдарив Кузьму в лицце. Та хоч він був старший на два роки від Кузьми, цей не злякався, а скочив до нього, вхопив обома руками за шию, і кинув на нари. Притримуючи лівою рукою за горлянку, правим кулаком почав товкти в піку. Мітя голосно закричав. Його дядько швидко встав від столу й підійшов до Кузьми. Вхопивши його ззаду за волосся, відірвав від Міті. Кузьма скаменувся і зляканими очима дивився на здорового дъдька з рідкою бородою. Гриша розмахнувся і вдарив два рази Кузьму в лицце. Кузьма стояв, не ворушачись, і Мітя теж вдарив його двічі.

— Дай йому, Мітя! — гукало п'яне товариство від столу.

Стъопа ратром піднявся з нар і рішучим кроком підійшов до Гриші, що намірявся ще вдарити Кузьму. Він мовчки вхопив його за руку і міцно скрутив її. Гриша повернув назад голову. Побачивши Стъопу, він відразу охолонув. Стъопа випустив його руку й презирливо промовив:

— Негідники, як вам не соромно напасти на хлопчину й бити так! Він же нікого не зачіпає, а вони завжди чіпляються до нього...

— А тобі що, хахлів шкода? — відповів Гриша, поглядаючи скоса на Стъопу.

— Хахли такі самі люди, як ми, а може й кращі...

На галас увійшли знадвору пара мужчин і хлопців, а з кухні повиходили куховарки. Всі були видимо обурені Гришиним та Мітьковим вчинками, особливо жінки, й гнівливо докоряли.

Бачачи вороже відношення до нього майже всіх присутніх, Гриша вилаявся вульгарною лайкою і відійшов до столу, а за ним пішов і Мітя. Стъопа подивився зневажливо їм услід і теж пішов помаленьку до свого місця. Гриша не переставав ворохобитись ще й біля столу й молов різні дурниці. Проходячи повз нього, Стъопа зупинився на хвилину і подивився вже з іронічною усмішкою. Гриша не переставав ворохобитись. Стъопа знову набрав поважного вигляду й звернувся до товариства:

— І я вас дуже прошу — не зачіпайте більше хлопця. Я думаю, що ви таки люди й розумієте, що я кажу.

Гриша піднявся на ноги і, киваючи пальцем, відповів:

— Ти, брат, не дуже задавайся, бо ми знаємо, чим ти дихаєш..

Ці слова зробили, видимо, на Стъопу зрозуміле враження. Та, не показуючи виду, він відповів:

— Це твое діло, і тобі ніхто не боронить побігти на поліцію... може навіть тридцять срібняків отримаеш...

Відійшов у свій куток і, лігши на нарах, знову взявся до читання.

Кузьма теж відійшов, ліг ниць на своєму місці і не перестававтихо плакати... До самого вечора він не виходив нікуди і справді, як сирота, лежав на нарах, пригнічений важкими думками. Почуття кривди боляче відбивалося, але найбільше враження зробив на нього Стъопа своїм вчинком. Кузьма ніяк не міг зрозуміти, що цей страшний революціонер, що і в Бога не вірував, міг мати таке добре серце. І від того часу відчув до нього глибоку прихильність. Та Гришина погроза, хоч і в п'яному стані, вплинула на Стъопу: кілька днів по тому він узяв розрахунок і зник. Його відхід ще більше пригнітив Кузьму, і важкий тягар саломності та туги душив його з кожним днем усе дужче.

Була неділя пізньої осени. Небо було хмарне, і вітер, шугаючи московськими бульварами, обривав з дерева останнє жовте листя. Вже майже три місяці жив Кузьма в Москві, а вона все така ж чужа і непривітна. Скрізь він сам і не має з ким поділитися своїм горем. Чому? А тому, що він хахол, не вміє говорити «по-людськи» і що всі такі, як він, йолопи і дурні. І Кузьму, як і кожної неділі, потягло на двірець. Вже з півгодини він ходив по ньому й уважно придивлявся до людей, що приїжджали та від'їдждали. Та ось прийшов новий потяг, і в двері посунула юрба подорожніх. Два молодих хлопці поставили скриньки на підлозі, і один пішов кудись, а другий походжав біля них, вартуючи. Придивляючись до нього, Кузьма засяяв від радості: це ж Іван Будяк, хлопець із його села, сусіда, що років три тому виїхав десь до Калуги. Кузьма підійшов до нього й не міг сковати свого захоплення. Рідною мовою звернувся до нього й простягнув руку. Та Іван зустрів його з надзвичайною холодністю і привітався, видимо, без жодного задоволення. Скоріше навпаки. Кузьму здивував такий холод, але він, наче не помічаючи, почав розпитувати, куди Іван іде, де перебуває, що робить. Але Іван відповідав дуже скupo, все російською мовою, поглядаючи вбік. І, замість розпи-

тувати про своє село, про батька з матір'ю, про братів і сестер, про товаришів, запитав Кузьму:

- Ти давно уже здесь?
- Три місяці...
- И еще говорить не научился, как нужно?

Кузьма почевонів і не знав, що казати.

— Ну, мне некогда — промовив Іван, з видимою по-гордою, забрав скриньки і, не подавши Кузьмі руки, пішов назустріч своєму товарищеві.

Кузьма зрозумів, що Іван посоромився говорити з ним, бо він розмовляв рідною мовою, і боявся, щоб товариш не довідався, що й він хахол; зрозумів, що бути людиною тут — треба відчуратися батька-матері, братів, товаришів і всього, що було колись рідне і дороге. І зрозумів також, що поки й він не буде говорити й робити, як Іван, він буде завжди самотній, яким усі будуть гидувати. І зустріч з Іваном була для Кузьми вирішальною. Його обіцянка ніколи не цуратися своєї мови захиталася. Він гаряче любив усе рідне, але його любов не мала коріння й не мала на що спертися. О, коли б він знав історію свого рідного краю, славне минуле свого народу, який мав колись свою державу, своїх князів, гетьманів і повагу інших народів; коли б він знав про славних Богунів, П'єребийносів, Залізняків, Гонт і тисячі інших відомих і невідомих героїв- лицарів, про славну Січ Запорозьку; коли б знав вартість своєї мови, пісні, він би ніколи не відчурався від цього і не заміняв би на чуже. В свідомості він знайшов би необхідну силу й гарп для щоденного опору. А так він починав думати, що все його рідне справді таке гідке й нікчемне, що з ним треба ховатися... І з важким гнітом на душі Кузьма пішов з залізничного двірця.

Він ішов переповненими вулицями і, мов таврований злодій, ховав очі та квапився, ніби за ним хто гнався. Кілька разів він натикався на перехожих, які кидали йому вслід лайкою та образливими словами, і був

радий, коли опинився на своїх нарах. Він ліг, не ве-черявши, і довго не міг заснути. Гнітючі думки прони-зували мозок і мордували душу. Вони пригадали йому і його розмову з дядьком, що підвозив його з Дружкopolia, і його запевнення товаришам, що ніколи не від-циурастеться своєї мови, і як Андрій просив про це, коли вони прощалися... І Кузьма переживав страшну бо-ротьбу і муку. Та життя і зустріч з Іваном переконува-ли, що він помилявся; переконували, що раз усі, хто вийшов із села, відрікаються своєї мови й роду, то, пев-но, інакше не може бути. Він теж, коли не хоче бути вічним відлюдком, мусить робити, як усі інші. Він же не гірший від Івана та інших, і може також навчитись російської мови. В школі ж він був найздібніший, з ним рахувалися всі й хотіли товарищувати, навіть старші від нього, він боров усіх, і його боялися. То й тут він може бути таким, тільки треба навчитися доб-ре говорити «по-людському» й ніколи не признавати-ся, що він хахол. І Кузьма жалів, що він народився на Волині, а не в Московській, Тульській чи іншій губер-нії, де люди змалку вчаться говорити людською мовою.

Змучений докраю, Кузьма, нарешті, міцно заснув. Сон скріпив його сили, і на ранок вагання зникли. Те-пер в нього було тільки одне бажання: найскорше нав-читись говорити як слід.

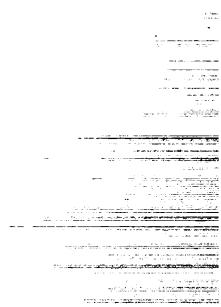
Від того часу його менше гнітило оточення. Всію си-лою він взявся студіювати російську мову і перейма-ти звичаї. Навіть коли з нього сміявся хтось, як він ви-вертав якесь слово, він більше не сердився, а тільки соромливо червонів. Таке слово встригало цвяшком у його мозок і примушувало дбати, щоб на другий раз йо-го вимовити як слід. Купуючи маловартісні книжечки, Кузьма збагачував з них свої мовні засоби і вже через кілька місяців, коли б він зустрів когось із свого села, зробив би йому таку науку, яку сам дістав від Івана. Гнітило його ще тільки прізвище, що ніяк не надава-лось на російське. Йому страшенно подобались прізви-ща товаришів по роботі: Соловйов, Морозов, Андронов,

і він увесь час придумував, як би й своє змінити на таке.

Коли він відходив від першого підрядчика і дістав на руки пашпорт, довго розглядав напис свого прізвища та придумував, як би його змінити. «Що якби виправити «а» на «о» і додати в кінці «в» з твердим знаком? Було б «Осіков». Але й це не так гарно. І Кузьма знову заклопотано розглядав. Ага, знайшов. Треба виправити ще «к» на «п», і тоді буде справжнє російське прізвище — Осіпов. Захоплений своїм винахідом, Кузьма нетерпляче приступив до виконання. Він бачив, як учитель в школі підшкрябував бритвою і виправляв помилки в прошеніях до екзамену, і добре нагострив свого «циганка». Його гострим кінчиком дбайливо підшкрябав потрібні літери, виправив як слід і додав «в» з твердим знаком. Підроблення було так майстерно зроблено, що годі було пізнати. Осоружнє прізвище, що зраджувало на кожному кроці, нарешті, зникло, а разом з ним Кузьма порвав усякий зв'язок з минулім. Тепер він Осіпов, і ніхто не може закинути, що він хахлацького походження. Правда, коли поступав на нову роботу і здавав пашпорта на поліцію, він побоювався, щоб не пізнали підроблення. Та ніхто не звернув жодної уваги, і Кузьма скоро призвичаївся до нової назви.

БЛУДНИЙ СИН

Роман у двох частинах

ЧАСТИНА ДРУГА

XI

Надворі знову була осінь. Пожовкле листя осипалося з дерев і встеляло московські бульвари. В одному з трактирів, біля самого Курського двірця, при столі з порожніми вже чайниками й горням, сидів молодий парубок і ніби чекав на когось. Інші три, з загорілими на сонці обличчями і з валіzkами в руках, вийшли з двірця і, весело розмовляючи та сміючись, теж подались до того самого трактиру. Один із них, гарний руський в чемерці парубок, Гриша, був середнього росту. Другий, чорнявий і довгоносий, Яша, був досить високий і сухорявлений, а третій був ще вищий. Це був темноруський, широколечий і повногрудий хлопець, вся постать якого сяяла молодим здоров'ям і красою. Він був одягнений так само, як Яша, в шкіряну куртку, темносірі штани і взутій в гарні ляковані чоботи. Кащека мав темносинього кольору з таким самим козирком і з сплетеним з чорного шовку пасочком. І ніхто не пізнав би в цьому чудовому атлеті того хлопчину, що чотири роки тому приіхав уперше на цей двірець. Ні в його одязі, ні в бездоганній російській вимові, ні в досконалих московських звичках не було найменшої ознаки українського походження. І коли б його хто називав тепер хахлом, він одразу побив би йому пiku, бо про тих презренних хахлів і чути більше не хотів. Він все зробив, щоб заховати й загладити всі сліди свого роду й минулого. Та по його виразливих очах і обличчю, його злегка прихиленому наперед тулубі та інших своєрідних українських рисах досвідчений знавець расових справ швидко пізнав би, з якого краю походив хлопець.

За чотири роки Кузьма виріс і розвинувся, пізнав добре Москву, навчився пити гаразд горілку і завжди

знаходив собі приятелів і друзів. Його незвичайна сила дозволила виконувати найважчі роботи, і він завжди заробляв подвійний, а то й потрійний заробіток. Це дозволяло йому щедро сипати грішми й ще більше пригадувати товаришів та дівчат. Про своє село та колишніх товаришів Кузьма давно перестав думати і вже більше трьох з половиною років не писав ні до кого і не одержував листів. Тільки Катерина не виходила з пам'яті і не раз, з'являючись в уяві чи в сні, змушувала глибоко задуматись.

Працював Кузьма на різних роботах у Москві та її передмістях, а цього літа виїжджав на будівлю фабрики до Серпухова. Тепер ця робота скінчилась, і він з товаришами повертається до Москви, немов до рідного села.

Вони підійшли до столу поруч з незнайомим парубком, і, не встиг Кузьма поставити валізи, як вже голосько гукнув до буфету, щоб подали випити й закусити, розстібнув куртку і, жартуючи, сів на крісло.

За кілька хвилин прислужник приніс замовлене. Кузьма вилив горілку в склянки, поставив порожню пляшку на стіл і підніс свою склянку.

Його товариші теж піднесли склянки й стукнули до Кузьминої. Кузьма перехилив її в рот і одним духом спорожнив до dna. Його обличчя не тільки не скривилося, але й не виявило взагалі жодного реагування, з чого було видно, що він не мало випив уже на своєму, хоч і не довгому ще, віку. Його товариші теж випили й почали займати. Кузьма ж і не закусував, а підняв порожню пляшку й знову гукнув: «Ще одну!» І прислужник приніс другого півштофа.

Незнайомий дивився на це товариство, і не важко було помітити, що воно йому імпонувало. Кузьма помітив це й звернувся:

— Що, земляче, присядеш, може?

Мішка, так називався незнайомий, не дав себе назовляти, і Кузьма гукнув, щоб подали ще одну склянку.

На столі з'являлась пляшка за пляшкою, а хлопці спорожняли їх. Вони то один, то другий або і всі разом виймали грощі й один наперед одного намагалися платити. Але найчастіше платив Кузьма, пишаючись грубою пачкою грошей.

Мішка швидко призвичаївся до товариства і пив та жартував, неначе вони від роду вкупі жили. З розмови виявилось, що він їхав у Донбас і чекав на потяг. Кузьма, що не раз чув уже про шахти, почав розпитувати про них, а Мішка, що був уже напідпитку, радо говорив, пересипаючи оповідання ще й різними вигадками. Його розповідь відразу захопила хлопців, особливо Кузьму. І, коли Мішка замовк на хвилину, він звернувся до товаришів:

— Мені хотілось би попробувати ще в шахтах!
— Цікаво побачити б, як то працюють під землею!
— відповів Яша.
— А що нас жінки чи діти тримають! Мішка знає дорогу, то може й нас запровадити, — промовив також Гриша.

— Про це, хлопці, нема чого журитися; зо мною приїхали б, як додому, — зауважив Мішка.

— Що ти на це, Яшо? — запитав Кузьма, захоплюючись, видимо, все більше цією думкою.

— Я, брате, на все згідний; сподобається — будемо працювати, а не сподобається — назад приїдемо, — відповів Яша.

І, довго не роздумуючи, хлопці вирішили їхати з Мішкою, але перед тим погуляти ще ніч у Москві.

Цілу ніч вони їздили з шинка в шинок і з одного веселого будинку до другого. Цілу ніч пили, гуляли, бешкетували і так і спали в однім спокусливім притуліщі аж до полудня. Прокинувшись, похмелелися, нарекли їсти й пити на дорогу й поїхали на двірець. По дорозі вступили до трактирю, в якому стрілися вчора, ще випили, забрали свої валізки, а через пару годин поспішний Москва—Симферопіль віз їх уже на південь.

Це була не така подорож, як чотири роки тому до Москви. Тоді він подорожував вагоном четвертої кля-

си, який ледве посувався, і годувався самим чорним хлібом, в якому теж відмовляв собі. Тепер же він їхав третьою класою, і його потяг мчав з надзвичайною швидкістю. В його кишені були гроші, і він міг купити собі, що душа тільки забажала. Така подорож є справжньою приємністю і насолодою.

Хлопці сиділи біля вікна і, весело розмовляючи, пили горілку, зайдаючи ковбасою. На великих станціях вискачували з потягу, купували помаранчі, виноград та інші ласощі й знову безтурботно пили.

Надворі вже стемніло, і в вагонах позасвічували електрику. Вже кілька годин потяг летів, а паротяг не виявляв найменшої втоми. Тільки голосно ревів іноді в темноті і гнав далі. Москва залишилась далеко позаду, і потяг прорізав повітря воронізького та курсько-го чорнозему. І раптом Кузьма почув навколо давно забуту рідчу мову... Дійсно, яка гідка, в порівнянні з російською, мова! Не даремно прозвали собачою, подумав він і не міг стриматися, щоб не посміятися з товаришами з якогось хахла чи хахлушки. Хахлам не вперше було чути таке глузування, і вони відповідали зневажливо-мовчазними поглядами.

На другий день коло полудня хлопці були вже в Катеринославі. В Синельниковому пересели на інший потяг, потім так само в Ясиноватій і до країни чорного золота на станцію Юзівку приїхали аж на третій день вранці. Вони найняли на станції візника й поїхали на рудню Ветка. Мішка працював на цій копальні і взявся полагодити всі справи як з роботою, так і з помешканням.

Місцевість мала голий і своєрідний вигляд. Навколо було видно шпичасті сірі гори, що стирчали, ніби єгипетські піраміди, і деякі мали сажнів по двадцять п'ять, а то й більше вгору: це були насипи каміння, що його вивозять кожного дня з шахт.

Рудня Ветка мала кілька шахт, між якими була велика робітнича оселя, що складалася з однакових цегляних будинків. Робітники з кожної шахти заселювали найближчу частину оселі. Але гуртувалися також

відповідно свого походження: росіяни, з одного боку, українці — з другого.

Оселя, як і вся місцевість, являла дикий і прикий вигляд. Всі вулиці, що лежали вздовж і впоперек простими лініями, були цілком голі і навіть загородець траплявся рідко. Кузьма пригноблено дивився, і його думки мимоволі зверталися до Москви з її великими будинками, чистими й гарно вимощеними вулицями та площами, чудовими парками та передмістями, як Ходинка, Сокольники, Воробйові гори... і здавалось, що він тут ніколи не привичайтися.

Це був час, коли робітники заїздили під землю на дванадцять годин. Робота була переважно підрядна й виснажлива. Після праці був час тільки наїтися та поспати. Зимою, коли чоловік робив зранку, цілий тиждень не бачив світла, бо коли заїздив, було ще темно, а коли виїздив, була вже ніч. Лазень на шахтах не було, і всі робітники поверталися до житла брудні й чорні. Дома вмивали обличчя, голови, ший, ноги й перебиралися в іншу білизну та одяг. Тулуб же залишався брудним цілими місяцями. Робочого одягу теж ніхто не прав, і від нього несло смородом поту і бруду. Взувались до праці всі робітники в «чуні». Нагляду за безпекою в шахтах майже не було. Про якусь професійну організацію, як і в цілій Росії, не було жодного поняття, і коли шахтарі заробляли більше, ніж інші робітники, то виключно тому, що на шахтах завжди бракувало людей. Життя і звичаї шахтарів, як і все оточення, теж були дикі й некультурні: пиятика, гра в карти та бйка були улюбленою розвагою молоді. Кожний парубок і півпарубок носив у кишені ножа або інший засіб до бйки, і ні одне свято не обходилося, щоб когось не порізали, а то й на смерть не забили. Честь і шану мав тільки той, хто був сильний і відважний і нікому не сходив з дороги. На шахтах було багато молодих хлопців, але порівнюючи мало дівчат, що було причиною частих бйок між дико егоїстичними самцями, особливо коли була гарна дівчина. На роботі шахтарі теж не виявляли більшої культурності. І коли, на-

приклад, приходив якийсь новак, йому ніколи не показували, як що треба робити, а любили посміятися та поклпти.

Кузьма з товаришами мав усі підстави злитися з цією дикою масою.

Візник привіз їх до вказаного Мішкою будинку. Вістка, що Мішка приїхав, швидко облетіла сусідні житла, і знайомі поприходили побачитись. Певна річ, що зараз послали за горілкою, і почались розпитування. Мішка, звичайно, цікавився в першу чергу не роботою, а іншими справами: розпитував про дівчат, як «струція» гуляє, які гармоністи та інше. Довідавшись, що молодий чернігівський хахол Бриндза, з своєю ватагою верховодить на цілій рудні, він зауважив:

— І ви піддаєтесь хахлам?

— Поживеш, пізнаеш... — відповів, сміючись, парубок Вася.

— Вася вже не раз втікав від нього, що аж кальоші погубив, — зауважив жартівливо господар житла Мося Козлов.

Вася так само весело прийняв цей жарт і, сміючись, відповів:

— Піди ти, брате, то не тільки кальоші погубиш, але й без черевиків вернешся!

— Нічого, Васю, почекай, ми покажемо тому Бриндзі, що може й він черевики погубити. Мені здається, що з такими хлопцями, як мої товариші, не страшно буде й на Бриндзу насочити, — зауважив Мішка.

Кузьма слухав, і його вже збирала охота стрінутись з тим хахлом і показати йому, як москвичі б'ються. Та він не любив хвалитися й мовчки усміхався. Мішка глянув на нього й промовив:

— Як ти думаєш, Кузю?

— Побачимо, — коротко відповів Кузьма. Та в голос мимохіть вкрадлась ingleton, що притягла увагу присутніх.

Перед шостою годиною пішли з Козловим та іншими хлопцями, що йшли на зміну, на восьмий номер за роботою. Це була цілком нова капітальна шахта, роз-

будована й устаткована останніми технічними уdosконаленнями, і на ній часто можна було бачити цікавих відвідувачів.

Зміна ще не виїздила, і видача вугілля йшла повною ходою. Хлопці були захоплені надзвичайним рухом надшахтного устаткування. Серед помосту була широчезна квадратова діра-паща, що стрімко йшла в землю. Під помостом вона була ще ширша й округла. До неї звисало багато грубезних сталевих лінв, що, простягаючись, зникали в темряві. Вісім із них, що висіли по краях, були скручені з грубих прутів і помазані мазюкою. Це були провідники, за які трималися коші, пробігаючи довжину пащі. Інших дві, на яких висіли коші, були з тонкого дроту.

Коші виринали по черзі з пащі й раптом зупинялися дном на рівні з рейками, що підходили з двох боків. Стерновий натискав на ручку, що стирчала збоку, і два повніх візки викочувались з коша, а на їх місце, випиХаючи їх, викочувались порожні. Великий молоток, що був збоку пащі, вдаряв по залізній плиті (це був сигнал з-під землі, де проводилась така сама операція з другим кошем, тільки навпаки: викочували порожній впихали повні). Стерновий подавав сигнал машиністові, і кіш опускався до рейок дном верхньої клітки. Цей самий рух — і з клітки так само викочувались та викочувались візки. Знову сигнали, і кіш зникав у чорній безодні, залишаючи позад себе глухий гомін та линву, що з незвичайною швидкістю летіла вниз. Та не встиг гомін стихнути, як у пащі з'являвся другий кіш, що летів угору...

Це безперестанне шугання кошів у нутро землі, цей інтригуючий гомін у пащі, це глухе гупання молотка, що звучав, ніби голос із другого світу, робило враження на незвичну людину чогось таємничого і загадкового.

Через якийсь час гудок прогудів шість годин, і коші почали виходити не з візками, а повні брудних і чорних, як мурини, робітників. Шахтарі швидко виходили з кошів, і за їх криком та галасом не було чути нічого...

На другий день хлопці залагодили всі справи з прийняттям і разом із своїми новими товаришами пішли на ніч до роботи.

Коли вони прийшли на шахту, там було вже повно робітників і стояв такий самий галас, як і вчора. За дономогою Козлова хлопці швидко залагодили останні формальності і взяли з магазину по лопаті, а з лямповні по шахтарській лямпі. Коли прогудів гудок і зміна почала заїздити, вони з Козловим стали до верхньої клітки коша, а з ними ще чоловік двадцять. Стерновий опустив штабу, що загороджувала їх, і подав сигнал. Кіш піднявся й робітники заповнювали нижню клітку. Ті ж, що стояли навколо, почали гукати до машиніста:

— С ветерком! С ветерком!.. Новенькие!..

Машиніст стояв біля машини, тримаючи в руках ворушило, і, здавалось, не звертав уваги. Проте, на його обличчі можна було помітити приховану усмішку.

Коли й нижня клітка була повна, стерновий так само загородив її й подав сигнал. Машиніст звичним рухом потягнув за одне ворушило, натиснув на друге, і кіш раптом пішов униз. Новакам перетяло дух, підперло все нутро під груди, і вони не могли ні вдихнути, ні видихнути повітря... Скоро машиніст натиснув на гальму, і раптове стримування шаленого лету викликало враження, ніби кіш летів уже вгору. Та скоро він стукнув у щось і спинився. Задоволені шахтарі, жартуючи, виходили з коша й випихали новаків, що повними грудьми вдихали повітря. Але одного, переляканого й зблідлого, мусіли відразу відправити назад нагору.

Роздивившись, хлопці ніяк не йняли віри, що вони вже двісті сажнів під землею. Перед ними було широке й високе, вибілене й освічене електрикою підземелля, що ніби величезні сіни простягалося від паці. Посередині стояло два безконечно довгих ряди віzkів з вугіллям, а між ними й з боків були ще просторі проходи.

Козлов покликав хлопців за собою й перейшов з ними на другий бік паці, де стояли порожні віzkи. Над ними, як і над повними, простягалася дротяна линва,

яка, видно, під час видачі підтягала повні та відтягала порожні. Далі підземелля не було освічене і являло собою вибитий в твердому камені тунель.

Спочатку робітники йшли разом, але скоро проходи почали розгалужуватись, і люди розходились на всі боки. З Козловим залишились тільки хлопці та ще кілька робітників. Через якийсь час і наше товариство повернуло до вузького проходу без рейок, що спускався вниз. Земля тут, видно, сильно тиснула, і багато рам, що підпирали прохід, було втиснуто та поламано. І хоч хлопці добре згиналися, інколи хтось таки тріснувся головою в округлий верхняк, що аж на долівку сідав. За якийсь час вийшли знову не рівну дорогу з рейками, з одного боку яких текла рівчаком вода. Тут повернули ліворуч, потім знову вниз, праворуч. Повітря ставало все душніше й відбивало якимось запахом.

Коли за якоїсь півгодини прийшли до своєї роботи, з хлопців котився вже піт. Високий прохід з рейками кінчався, і далі визирала, ніби з-під припічку, чорна діра стіп три заввишки. Тут духота була вже, як на печі, і Козлов з товаришами відразу почали роздягатися, залишаючи на собі тільки штани та чуні, і казали хлопцям роздягатися так само. Козлов попередив та-кож хлопців про обережність з лямпами, щоб не погасити. Кузьму з одним парубком, Пет'кою, залишили на проході насипати та відпихати візки, а інші всі полізли «під припічок». Яші з Гришею було страшно залязти в цю пастку, але бачачи, що інші не звертали жодної уваги на те, що висіло над ними, теж полізли мовчки. Лямпи слабенько освітили діру, і Кузьма з цікавости заглянув до неї. Це була широка, плескувата й похила на один бік порожнечा, що залишилась після вибраного покладу, у ній стояло багато тонких стовпців-підпор. Позаду вона була засипана дрібним камінням, а наперед лежав низенькою стіною нерушений поклад вугілля. Голі робітники, що мовчки плазували в дірі з лямпами в зубах, дуже мало були подібні на людей, а виглядали скорше на якихось дивних тварин з іншої

плянти. Кузьма ще довго б дивився на цю картину, та Петъка покликав його за візками йти.

Забійники попідпovзали до стіни, розсілиль на деякій віддалі один від одного, оглянули забій, постукали кайлами до стелі, в стіну й почали рубати вугілля. Яша з Гришею та ще пара хлопців викидали лопатами до проходу. Скоро їх голі тіла були залиті потом, що заливав також очі і, спливаючи по тілі, промочував штани.

Коли Петъка з Кузьмою вернулися з візками, на проході лежала вже велика купа вугілля. А хлопці все викидали, і в дірі, за пилуюю, ледве було видно лямпи. Працювали від візка, і треба було зробити біля сорока штук, щоб заробити по два рублі з половиною.

Петъка показав Кузьмі, як причіплювати нумери до візка, і залишив насипати, а сам взявся підпихати повні й доставляти порожні.

Скоро Кузьма теж був облитий потом, на який осідав чорний порох, що заліплював ніс, горло і западав у груди. Він насипав уже десятий візок, відіпхнув за кобицю й почав ставити на рейки порожнього. В цю хвилю й Петъка вернувся. Візок, що його ставив Кузьма, зачепився колесом за рейку, і Кузьма не відразу міг його поставити. Для Петъки, що був не дуже присмного характеру, це була нагода поглузувати, і він пробромуотів:

— Великий ти, дурню, а не можеш поставити й порожнього візка!

Кузьма, що давно відвик від глуму, аж зубами заскрготів. Раптом кинув свого візка, що стояв на рейках тільки двома колесами, і обернувся до «напарника»:

— Що ти сказав!?

Петъка показав пальцем на візок і відповів, як до свого підвладного:

— Он там дивись та став на рейки, а то з тобою й по два рублі не вигониш!

— Ти, свиня... — процідив Кузьма крізь зуби й заїхав Петці в пику.

Петъка почав спинатися, але Кузьма вхопив його обома руками за шию, потряс, як молодою яблунею, і вкинув догори ногами до візка. Петъка вертівся спиною на дні й ніяк не міг підвести, а Кузьма поставив на швидку других двоє коліс на рейки і з усієї сили розігнав візка до забою. Візок, як стріла, помчав і перекинувся, злетівши в кінці з рейок.

Коли Кузьма підійшов до нього, піднесені вгору двоє коліс ще гуркотіли, обертаючись в повітрі. Петъка, ні живий, ні мертвий, вилазив з візка. Кузьма відіпхнув його набік і квапливо почав ставити візка на рейки. Петъка ж мовчки дивився на свій обдряпаний до крові бік. Кузьма не звертав на нього уваги, а швидко почав насипати вугілля.

Через якийсь час Кузьма насипав обидва візки, а Петъка ще не вернувся з порожнім. Кузьма пішов йому назустріч. Петъка ходив навколо повного візка, що злетів з рейок, лаявся на чім світ стойти і всіма способами намагався поставити його. Та візок рішуче відмовлявся слухати його, і Петъка казав Кузьмі важити його з одного боку вниз, а сам, з другого боку, лагодився піднімати. Кузьма відіпхнув його набік і вхопив візка за буфери. Поставивши двоє коліс на рейки, він зайшов з другого боку. Та вся вага тепер скилилася на цей бік, і колеса повзували, що аж буфери лежали на землі. Треба було мати Геркулесову силу, щоб одному голими руками підняти в такій позиції візка і сорок пудів вугілля. Та Кузьма не переставав ще сердитись, і йому лежало на серці ще раз показати себе Петці. Він вхопив за кільце, що було для спинання візків докупи, вперся плечем у візок і нап'явся. Візок плавко піднісся і став на рейки. Петъка не вірив своїм очам.

— Ти вмієш глузувати, але сам поставити візка на рейки ти не тямиш! — зневажливо й гордовито кинув йому Кузьма й швидко попхав візка до схилу.

Петъка, дивлячись йому вслід, вилаявся сам до себе від здивування й пішов за другим повним.

Через якийсь час забійники й ті, що викидали вугілля, вилізли на прохід їсти. Їх тіла були чорні й бли-

щали від поту. Новачки давно випили свій чай і їли хліб з салом насухо. Всі були голодні і їли мовчки. Тільки через якийсь час Козлов звернувся до Петьки:

— Ну, як, Петя, напарник твій встигає?

Петька дожував і проковтнув хліб, що був у роті, й надутим голосом відповів:

— З тим, брате, будь обережний. Це не чоловік, а кінь...

Забійники уважно подивились на Кузьму, що спокійно кусав хліб, а на тілі в нього, ніби на виливанцеві, випиналися пружкі м'язи. Знаючи прикрай Петин характер, вони догадувались, що він мусів дістати вже належну науку, коли говорить так, і мовчки усміхалися. Петька, задоволений, що Кузьма мовчав, з захопленням почав оповідати, як він підняв повного візка, не згадуючи, звичайно, про конфлікт. Коли він замовк, Козлов запитав Кузьму:

— Ну, як, Кузя, робота тобі подобається?

— Робота нічого, тільки лопату треба більшу... й пити дуже хочеться.

Забійники засміялися, що для нього треба більшої лопати, а Козлов відповів:

— Нічого, Кузя, сьогодні перетерпите якось, а завтра візьмемо в штайгера по банці на воду. На ось, допий з товаришами мій чай.

Кузьма взяв пляшку, промочив у горлі й передав Яші, який допив з Гришею.

По їжі знов узялись до роботи. Кузьма насипав уже тридцять візків. У роті й горлі давно висохло так, що й піт більше не виступав. Та він мовчав і все кидав до візків вугілля... Яша теж викидав, але все повільніше і, нарешті, положив лопату й ліг на спину. Полежав хвилину й знову підвісся:

— Ни, я більше не можу! Я вмираю, так хочу пити. Я піду нап'юся з того рівчака, біля якого ми проходили, — промовив змученим голосом.

Козлов зупинився на хвилину й звернувся до нього:

— Ти що, збожеволів? Ти сконаеш, як нап'єшся її. Це не вода, а отрута.

— Мені однаково... Я більше не можу... В мені все засохло...

— Я теж хочу, — промовив Гриша, положивши й свою лопату.

— Я піду шукати води, — з рішучістю промовив Яша й намірився вилазити з забою.

Козлов бачив, що він дійшов до межі терпіння, і знов звернувся до нього:

— Слухай, Яшо, коли йдеш, не пий цієї з рівчака. На розминці в корінній мусить бути бочка з водою до пиття. Візьми пару пляшок, принесеш і товаришам, коли є. Ти підеш цим штреком аж до схилу, яким повернеш угору й минеш ще три штреки. Четвертий, яким коногони їздять, це й буде корінна. Нею повернеш праворуч, і коли прийдеш до першої розминки, дивись за бочкою...

Яша виліз на штрек. Кузьма бачив, що він був, як із хреста знятий, і запитав, чи він не хворий.

— Ні, Кузю, я не хворий, але працювати тут не буду. Я волію покінчти самогубством... Це не робота, а пекло.

Кузьмі було сумно за товариша, і він почав його підбадьорювати:

— Нічого, Яшо, сьогодні перемучимось якось, а завтра запитаємо для тебе іншої роботи, а коли ні, поїдемо назад до Москви.

Яша нічого не відповів, але товаришове співчуття приемно вразило. Він узяв з собою дві пляшки й пішов за вказівками Козлова. З чверть години він ішов, поки, нерешті, знайшов бочку. На його нещастя, вона була порожня. Але недалеко від неї текла вода зверху з каменя. Під ним була прив'язана бляха, по якій вода стікала набік. Яша націдив її до пляшки, всадив шийку в рот і жадібно почав ковтати жовтувате течиво. Та вода була така терпка та солона, що Яша з розpacем відірвав пляшку від рота. В грудях пекло, як огнем, а в роті ще дужче почало сохнугти. Яша хотів вертатись без води, але подумав і націдив у пляшки.

Коли вернувся до своєї роботи, яку ледве знайшов, Кузьма насыпав уже сорок один візок. Пити страшенно хотілось. Він зараз кинув лопату й запитав Яшу, чи знайшов бочку. Яша відповів, що в ній немає води і що він націдив тієї, що тече з каменя. «На, попробуй, як хочеш, але пити її не можна» — додав він. Побачивши воду, Кузьма аж затрясся, і рука сама простяглася до пляшки. Та ба, наслідок був такий самий, як і в Яші, і він теж мусів відірвати пляшку від рота.

Нічна праця була ще важча, ніж денна, і при кінці «упряжки» всі були так стомлені, що кожний рух вимагав усе більшого зусилля, кожна лопата важила безмірно, і кожна хвилина тяглась безконечно. Та бажання заробити й не бути гіршими від іншої зміни, гнало ще до більшої змори.

Коли Кузьма насыпав сорок шість віzkів, забійники почали підбивати останні стовпці, де вибрали вугілля. Закріпивши, вони повілазили на прохід і почали одягатися. Хлопці викидали решту вугілля, а Кузьма насыпав останній візок. Козлов запитав, скільки він насыпав, і з його голосу було чути, що в нього теж висохло в горлі, бо говорив, ніби охрип. Довідавшись, що Кузьма насыпав сорок вісім віzkів, він висловив задоволення. Помовчавши хвілинку, він сказав, що вони заробили сьогодні по три рублі й двадцять копійок, і додав, що це перший раз один вагонщик насыпав тут стільки віzkів. Кузьма, хоч теж добре змучився й понабивав на долонях пухирі, був задоволений.

Всі були змучені, але Яша з Гришею були так змордовані, що ледве рухалися. І коли, нарешті, остання купа вугілля зникла, вони почували себе неначе звільненими від важкої кари. Але це ще не був кінець: ще залишалась довга дорога до паці, добру половину якої треба було йти вгору, низькими проходами. Кілька разів вони мусіли відпочивати, поки, нарешті, добрались до коша, а вийшли, коли заїхала вже друга зміна.

Через кілька днів вони однак звикли, а Кузьма насыпав і відпихав віzки, ніби граючись. Всі, що працю-

вали з ним, розповідали про його силу та здібність, і його популярність росла від першого дня.

Одного разу, коли він залишився якось сам з господинею, вона запитала, чи він бачив уже дівчину, що мешкала навпроти.

— Цю чорняву, що заходить до нашої сусідки?

— Так.

— Це гарна дівчина.

— Вона вже кілька разів розпитувала мене про тебе...

— А то що її так цікавить про мене?

— Та, видно, ти їй вже добре впав у око, бо питала, чи ти жонатий, чи не маєш нареченої і чи не дістаєш листів від дівчат.

— А вона що, не має ще хлопця?

— О, є багато, що залищаються до неї, але вона, здається, ще нікого не вибрала. Тут є один вже старий парубок, Буров, що робить на штолльні, він дуже залиявся до неї. Федя Циганков і Касіян Назаров теж. Циганков з Буровим навіть билися вже за неї. Бережись, а то й тебе можуть порізати.

Кузьма засміявся:

— Я не боюся, тітко.

— О, бережись, бо Циганков уже не одного порізав. Буров теж міцний хлопець і, крім Бриндзи, нікого не боїться, — оповідала господиня.

Сімнадцятирічна Нюра була справді дуже гарна дівчина. Її повне біле обличчя, чорні брови й волосся, гарні й веселі тернового кольору очі, високий стан, повні груди не раз викликали вже бійку серед парубоцтва. Та Нюра знала собі вартість і останнього вибору ще не зробила.

XII

Наближалася виплата. У Козлова, крім Кузьми з товаришами й Васі, був ще один столовник, Ванька Прохоров, який мало працював, а тільки грав у карти. Робив усього пару днів на місяць, аби копальня мала з чого стягнути за помешкання та доставку води й вугілля. У виплату він позичав у когось пару рублів і йшов грati. І завжди вигравав. Часом сотню, а часом і більше. Та на Ветці його знали вже всі й не хотіли грati з ним, а щоб іти на інші копальні, він мусів мати когось певного з собою, бо, хоч він і сам був хлопець міцний, часом в нього відбирали гроші назад та ще й набивали.

Ванька мав справжній хист до карт. Коли він брав колоду в свої руки, й починав «різати», карти, ніби живі й вимуштровані, кожна тиснулась на своє місце. Тасуючи їх, бачачи в чужих руках чи на столі, Ванька ніби реєстрував у пам'яті їх порядок, і досить було йому побачити одну карту, як він знов уже, в кого яка є і які мають виходити. Досить було також, щоб карта побувала один раз в його руках, як він знаходив у ній десяток прикмет, цілком не помітних для звичайного ока. Там же, де не вистачало всіх цих якостей, йому приходили ще на допомогу спрітність і чутливість його пальців та спокій.

Наслухавши про Кузьмину силу та вдачу, Ванька намовляв його йти в получку з ним грati. Власне й не грati, а тільки бути при ньому на всякий випадок. Він навіть обіцяв добре заплатити, коли виграє. Кузьма було цікаво подивитися, як Ванька «працює», і він погодився.

Нарешті надійшла субота виплати. В цей день мало-хто працював. Діставши гроші, всі йшли до Юзівки купувати щось та погуляти, а ті, що залишалися на рудні, починали пити, грati в карти тощо.

Хоч новаки дістали покищо мало грошей, бо півмісячний заробіток залишався при копальні, Кузьма мав гроші ще з Москви і теж добре випив з товарист-

вом. І він показав, що москвичі вміють пити незгірш шахтарів.

Коли стало вечоріти, Ванька сказав, що вони підуть на дев'ятий номер і запитав, чи Кузьма має «п'оришко». Кузьма зінав уже, що це значить на шахтарсько-му жаргоні, і відповів, що не має.

— Вася, дай йому одно п'оришко, — звернувся Ванька до товариша.

Васька дістав з кишені своєї тужурки, що висіла на стіні, великого складаного ножа й подав Кузьмі. Кузьма розімкнув його, подивився на чисте й довге лезо й хотів повернути Васі, та подумав, що його можуть порахувати за боягуза, знову зімкнув і заховав до кишені.

Коли вони вийшли з Ванькою на вулицю, на рудні вже вешталисіь банди підпитої шахтарні, що під музичку гармонії вигукували «Шахтьор пашенкі не пашет» та «Страдання». Не звертаючи уваги, хлопці повернули ліворуч і скоро вийшли в поле. Пройшовши пару гонів, Ванька запитав:

— Кузя, в тебе є гроші?

— Є.

— Скільки в тебе є?

— Рублів сорок ...

— Дай їх мені. Вони, може, мені й не потрібні будуть, але грачі часом не хочуть прийняти до гри, поки їм грошей не покажеш, а в мене є всього три рублі.

Кузьма дістав з кишені гаманця, вибрав з нього паперові гроші й передав товаришеві. Цей недбало зім'яв їх і всунув до кишені. Це показувало, що гроші так само легко відходили від нього, як і приходили.

— Коли я виграю, Кузя, і може грачі зчинять бучу, то не соромся сунути комусь пером у бік, бо тут тільки тим і відпекаєшся, — промовив Ванька, заховавши гроші.

— О, може й без того обійтесь ...

— Дивись, бо коли ти не писнеш, то тебе писнуть.

— Ну, це буде видно ...

Розмовляючи, хлопці прийшли на Дев'ятий.

— Зайдем сюди, — промовив Ванька, показуючи на крайню хату, — тут є багато таких, що тільки й працюють на карти.

Він сміливо повернув до дверей і ввійшов з Кузьмою до хати. Це було просторе, брудне й погано освічене житло. Вздовж однієї стіни простягалися нари, на яких лежали брудні сінники, а на них позакочувані, такі ж брудні, укривала: відразу було видно, що це артільний барак. Посередині стояв довгий стіл, з обох боків якого сиділи молоді шахтарі й грали в очко. Ззаду стояли цікаві, що з захопленням стежили за грою. Ванька з Кузьмою теж стали біля них.

Гра була досить поважна: грали ті, що краще розуміли засади очка і що обіграли вже малодосвідних та тих, що взагалі грали «на щастя».

Через якийсь час «вилетів» один парубок з широким і гарним, наче вилитим із брондзи, обличчям та недбайливо розтріпаним брунатним волоссям, що звисало, ніби горохвиння, на лоб. Називали його всі Мішкою, або Падалкою. Говорив Мішка українською мовою і смішив усіх дотепними жартами та гумором. Програвши останні рублі, він не намагався грati без грошей, а обернувшись й з вигуком: «Пустіть мене, пустіть!» — розіпхнув тих, що стояли за спиною, і, як кінь, пробігся по житлу.

— Що, Мішка, програвся вже? — звернулась до нього жінка, що поралась біля плити.

— Нехай беруть чорти гроші, ми собі заробимо! — відповів Мішка голосом, ніби говорив з зімкнутими зубами.

Ванька хотів сісти на його місце, та його зайняв інший глядач, що сидів уже на стільці. Кузьма постояв ще трохи біля столу й відійшов у куток та сів на нарах. І ніхто не звертав на нього уваги. Тільки Мішка підійшов був і звернувся по-українськи:

— Що, земляче, не граєш?

Кузьмі подобався цей парубок своєю простотою та веселою вдачею, але його українська мова примушувала Кузьму ставитись з застереженням, і він відповів з ненатуральною гордістю:

— Нет, не играю!

Бачачи таку неприязнь, Мішка більше не говорив, а, відійшовши, ліг на своєму сіннику й накрився з головою укривалом.

Скоро й другий грач програвся. Настоявши, щоб нікому не дали його карти, він пішов десь за грішми. В таких випадках грач надіється позичити, але це не завжди вдається, бо кожний знає, що коли грач увійде в газард, то й останню сорочку може програти.

Ванька швидко сів на його місце й попросив карту.

— Ні, ні, чужих не приймаємо! — відповів один високий, років тридцяти, грач, із смаглявим і побитим віспою обличчям в чорній, розхристаній сорочці, що сидів з другого боку столу й з-під лоба поглядав на Ваньку.

— Та що ти... твою мать, думаєш грошей не маю? — промовив Ванька, витягаючи з кишені пачку грошей і хляпнувши ними в стіл.

Грачі мовчки зирнули.

— Грошей, брат, хоч завались! — задоволено додав Ванька, бачачи, що пачка зробила свій вплив.

— Та ми тебе знаємо вже! — знову забурмотіла чорна сорочка, що якраз взялась банкувати.

— Та дай йому вже, нехай пограє, — промовив другий грач з вусами, що сидів ліворуч у шапці і що, видно, злакомився вже на Ванчині гроші.

Інші грачі мовчали, і банковий подав Ванці карту.

Ванька пару разів програв по кільки рублів, пару разів виграв по незначній сумі і, навіть коли прийшла черга банкувати, не тасував як слід карт, і його банк був швидко збитий. У нього були гроші, і він мав можливість захототи грачів і вмовити до себе довір'я. Тільки коли банк прийшов утрете, він потасував карти за всіми шахрайськими правилами, «всунув» кожному грачеві туза або десятку й положив на стіл три рублі.

Вусатий, що сидів у нього під рукою, тяпнув по них своєю картою, що значило «на всі» й Ванька подав йому другу карту. Вусатий пом'яв карти в руках, подумав і попросив ще одну. На цей раз прийшла дев'ят-

ка й був перебор. Вусатий відкинув набік карти й положив на банк гроші.

На черзі був молодий безвусий грач в кепці й рудій оксамитовій тужурці. Він теж ударив на всі й дістав до свого туза короля, а потім вісімку: в банку було дванадцять рублів.

Третім грачем була чорна сорочка. Вона ставилась до Ваньки з недовір'ям і хотила бити тільки на п'ять рублів, але інші грачі та глядачі підмовили бити на всі. Дістав, як і інші, «клина» між двох великих карт і, сердито лаючись та нарікаючи на тих, що підмовили, поклав на стіл дванадцять рублів.

Четвертий грач, теж вусатий, рудобілявий, що грав увесь час мовчки, подумав. Але цього ніхто вже не на-мовляв, і він вдарив на п'ять рублів. Взявши одну карту, він показав, щоб банковий набрав собі. Ванька навмисне набрав перебор. Рудий вложив свої дві карти між переграні, щоб ніхто не бачив скільки він мав очків, і забрав п'ять рублів. Ванька зібрав докупи карти, знов потасував і дав рудому здійняти. Та цей узяв карти в свої руки, сам перетасував добре, а тоді повернув назад Ванці. Цей знову пустив кільки разів одну половину колоди в другу... Чорна сорочка запротестувала: вона заперечувала банковому право тасувати карти наново, коли їх хтось перетасував йому. Ванька ж, навпаки, доводив, що банковий таке право має. Інші грачі, що теж вірили в свої шахрайські здібності, не важились підтримувати бунтівничу чорну сорочку (хоч дивились на Ваньку скоса), бо це могло обернутися проти них самих... і чорна сорочка спасувала. Ванька дав знову рудому здійняти.

Всі грачі знов дістали добре карти, і кожному здавалось, що банк буде його. В банку було дев'ятнадцять рублів, і, щоб мати круглий рахунок, Ванька кинув на стіл ще рубля.

Перший вусатий знову зробив знак на всі.

— Гроші на кон, — промовив Ванька.

Вусатий дістав з кишені жмут паперових грошей, відрахував, кинув на стіл двадцять рублів і сам потяг-

нув карту. Положивши її на першу, що лежала на столі догори спиною, взяв їх до рук і помаленьку почав відсувати одна з другої. Подумавши хвилину, він узяв ще одну й так само, не дивлячись, положив на перші. Взявші їх у руки, він раптово смикнув нову карту догори, дмухнувши одночасно на неї (щоб здути зайві очки). Та дмухнув видно за сильно. Очків було не досить і брати було небезпечно.

— Набери собі — промовив він нарешті.

Ванька перекинув догори лицем свою вісімку. До неї прийшла шістка, а потім король...

Вусатий кинув зі злости своїми картами і всі побачили, що в нього було тільки п'ятнадцять очок.

Молодий грач в кепці мав туза й міркував: одна краля, шістка, король і хвилька тільки що вийшли — тепер мусить іти велика карта. Риск був великий, але він виграв уже рублів тридцять і рішив бити на всі. Мовчки він дістав з кишені пачку зім'ятих банкот і тремтічими руками відрахував і положив на купу сорок рублів. Нерви всіх глядачів напружились і тремтіли, як і в грача, що ризикував сорока рублями.

Ванька положив на стіл колоду і перевірив гроші. Парубок зняв одну карту, положив на першу й потягнув по столі до себе. Затуливши їх обома руками, почав помаленьку заглядати. Його лице ще більше напружилося і почервоніло: до свого туза він дістав сімку й вісімнадцять очків не давали жодної гарантії. Брати ж ще одну карту, було очевидним програшем, і парубок напружено думав. Після деякого вагання сказав, щоб Ванька набрав собі.

Ванька перекинув свою сімку, кинув на неї одну краяло, потім шістку... Для парубка блиснула маленька надія: коли б Ванька спинився на цих очках, він би виграв, а коли потягне ще одну карту, може набрати перебір. Ванька ніби вагався. Парубок, якому аж в голові шуміло, і всі присутні напружені чекали. Ванька, нарешті, рішучим рухом потягнув ще одну карту. Це була хвилька.

— Забирай гроші, коли маєш більше вісімнадцяти очків, — промовив.

Хлопець піднявся зі злости на ноги, вилаявся на чім світ стоїть і, хляпнувши зо всієї сили картами в стіл, додав: «Очко в очко набрав... його мать!»

Черга була грача в чорній сорочці. Він подумав і вдарив на десять рублів. Ванька дав йому виграти, і він теж лаявся, що не бив на більше.

В банку було сімдесят рублів, і Ванці залишалось побити останню руку.

Рудий напружену думав: він мав десятку, остання рука, але не мав грошей покрити банк. Та й банковий був дуже небезпечний, і він вирішив бити теж на десять рублів.

— Покажи мені свою карту! — звернувся до нього перший вусатий.

Рудий посунув її по столі. Вусатий подивився й промовив:

— Я тримаю двадцять рублів.

Він виложив гроші й сам почав набирати карти. До десятки прийшла друга десятка, і вусатий був задоволений. Та, щоб не показувати, що мав великі очки, вдавав ніби вагається. Він посунув обидві карти до рудого й запитав:

— Як ти скажеш?

Рудий подивився, зробив запитуючу міну і, повертуючи назад карти, промовив: «Роби, як сам знаєш».

Всі нетерпляче чекали. Тільки Ванька був незвичайно спокійний і певний: він знов скільки вони мали очків, знов їх всю «політику», як і те, що мав їх уже в своїх руках.

— Набери собі, — промовив, нарешті, вусатий.

Ванька мав дев'ятку й потягнув до неї кралю, потім вісімку й загорнув гроши.

Вусатий гримнув зі злости в стіл кулаком, до якого притискав великим пальцем свої карти, й сердито вигукнув:

— Що ти скажеш... його мать! Двадцять очків побив!

І, зібравши докупи карти, почав розглядати, потім потасував і став банкувати.

Вже кілька годин Ванька грав, і було по півночі. Кузьма кілька разів підходив до столу, знов відходив у свій куток і марудився на нарах. Молодий грач в кепці вже теж програвся, але сидів на своєму місці і, як інші, слідив за грою. Ванька то вигравав, то програвав потроху, але помалу всі гроші переходили до нього.

Під ранок чорна сорочка теж вилетів йrudий ледве тримався. Перший вусатий хоч грав іще, але програвав, і Ванька бачив, що тут більше нічого було робити. Однаке ще банкував. В банку було двадцять рублів, і вусатий хотів бити на всі. «Гроші на кон!» вимагав Ванька. Вусань сердився й сперечався, але Ванька не поступався. Вусатий поклав карту на стіл, сказав, щоб не зачіпали її й побіг за грішми. Через кілька хвилин він вернувся з парою нових шеврових черевиків, які ставив за десять рублів, але хотів бити по банкові: Ванька твердо стояв на своєму й давав бити тільки на десять рублів. Вусань вдарив і програв черевики. Рудий бив тільки на три рублі, і Ванька дав карту. Він теж програв, але не поставив грошей. Ванька зібрал банк з черевиками й не хотів більше грати. Вусатий доводив, що він не зробив «стуку» й мусить ще банкувати. Ванька ж, навпаки, доводив, що стук був, і встав від столу. Вусань теж встав і все сперечався. Інші теж повставали й оточили Ваньку. Цей бачив, до чого йшло, і стурбовано поглядав на Кузьму, що сидячи куняв на нарах, питаючи себе, в якій пригоді може стати йому цей сплюх. Він дав товариству п'ять рублів на горілку, але рішуче відмовився грати.

— То ти... твою матір, обіграв нас усіх і тепер відмовляєшся грати! — закричав вусатий, виймаючи з кишені ножа.

Та не встиг він і доторкнутися до нього лівою рукою, щоб розімкнути, як Кузьма, що тільки вдавав сплячого, мов тигр, скочив до нього й зі всього розмаху затопив у вухо. Вусань захитався й повалився додолу. Та інші грачі зо всіх боків кинулись на Кузьму.

Цей вхопив перших двох, що попали під руки, стукнув докути, і вони теж мов поприлипали до підлоги. Чорна сорочка вхопила пляшку, що стояла на столі, і зо всієї сили пустила Кузьмі в голову. Та Кузьма спритно пригнувся, і пляшка розлетілась на стіні. Мішка, мов вуж, висунув голову з-під укривала, мовчки подивився, що робилося, і голосно вигукнув: «Бий свій свого, щоб чужий і духу боявся!» і знову накрився з головою. Кузьма ж перекинув стіл і вхопив за горлянку чорну сорочку. Цей мотав руками й хотів так само вхопити Кузьму, та руки були закороткі. Кузьма стукнув ним об стовпець, що був у нього за плечима, і чорна сорочка зсунулась по ньому додолу. Інші, що були на ногах, пробували ще нападати, та кожний дістав такого смалюха, що мало хто на ногах утримався.

Ванька, що дивився спочатку, ніби очманілій, кинувся помагати Кузьмі, та було пізно: майже всі противники лежали вже на підлозі, а хто не лежав — утік або заховався в куток.

— Ну, тепер гайда! — промовив Кузьма.

Ванька підібрав виграні черевики й подався в двері, а Кузьма нагнувся ще до вусатого, що лежав усе не воруваючись, підібрав його ножа і вийшов за Ванькою.

Відійшовши від рудні, Ванька голосно засміявся й промовив:

— Ну, ти, брат, я не думав, що так умієш битися!
Тобі й справді не потрібно ножа!

— А я собі взяв у вусатого...

— Ти й ножа забрав у нього!?

— Він собі другого купить.

Ванька, задоволено сміючись, розглядав при місячному сяйві ножа.

Весело розмовляючи та сміючись, хлопці наблизились до Ветки. Місяць заховався за хмару, і рудня була покрита темрявою ночі, серед якої вона, здавалось, мирно відпочивала. Але робота під землею ніколи цілком не припиняється. Не зважаючи на виплату, пара підйомних машин то на одній, то на другій шахті голосно шугала в грубі рури, що стирчали високо над

землею, покриваючи могутнім гуком усю околицю. Ко-
ли величезні колеса і вся важка машинерія сильно
розганялися, а коші в паші розминалися, шугання па-
ри, що досягло найшвидшого темпу, раптом припиня-
лося, і серед нічної тиші було чути, як туркотіли, ша-
лено обертаючись, величезні шківи, по яких пробіга-
ли крицеві линви. Та все це дуже звичне шахтарським
вухам, і наші хлопці не звертали на нього уваги.

На рудні в деяких житлах світилося: ще й там гра-
ли в карти або пили. В Козлова після вchorашньої ви-
пивки всі міцно спали. Ванька з Кузьмою засвітили
лямпу і, голосно гомонячи, всіх побудили. Ванька по-
чав витягати із всіх кишень і викладати на стіл зім'яті
гроші. Він повернув Кузьмі сорок рублів і почав раху-
вати решту: було біля сто тридцять п'яти рублів папе-
ровими й біля двадцяти рублів срібними. Він дав Кузь-
мі ще двадцять рублів, заплатив 25 рублів господині
за два місяці за утримання, викинув десять рублів на
випивку, а решту заховав до кишені.

Через якийсь час стіл був заставлений пляшками з горілкою та пивом і лежала купа нарізаної ковбаси. Всі, хто був у хаті, крім господині та малого хлопця Мішки, сиділи біля столу й пили та закусювали. Шах-
тарів не треба припрошуувати, і товариство швидко спо-
рожняло пляшки. Козлов знову мусів брати кошіль і
йти за новою провізією.

На ранок і сусіди почали заходити. Ванька частував усіх і оповідав, як він обіграв цілий барак і як потім Кузьма поклав усіх на підлогу. Кузьма був задово-
лений і веселий, але говорив про свій вчинок мало і з скромністю. Між присутніми була й Нюрина мати, мо-
лода ще й весела молодиця. Її видно теж сподобався Кузьма, бо вона весь час намагалась жартувати з ним.

Згодом прийшла й Нюра, ніби за матір'ю. Вона бу-
ла без шалі, а на ногах без панчіх, мала тільки легень-
кі хатні пантофлі. Її розкішне волосся було гарно роз-
ділене й хвилясто загорнуте назад. Рябенька синьо-сі-
рими переливчастими кліточками блузка й синя спід-
ниця, що сягала тільки до литок, були гарно припасо-

вані й виділяли всі її бездоганні форми. Здавалось, більше нічого й не треба було, щоб непереможно привабити парубоцькі очі. Та й чи тільки парубоцькі?

Нюра зупинилася на дверях із кухні й покликала матір. Та тільки вона увійшла, як хлопці зараз притихли і всю увагу звернули на неї. Ванька був з нею найбільш за панібрата й зараз підійшов з чаркою горілки.

— Знаєш, Нюро, я був уночі на дев'ятому номері й виграв багато грошей. Але якби не Кузя, з мене певно були б випустили кишкі. Випий, Нюро, за мое здоров'я.

Нюра зробила поважний вигляд, рішуче відмовилась і знов покликала матір.

— Та йди, я зараз прийду...

— Ні, я сама не піду.

— То візьми собі якого хлопця, — відповіла жартівливо матір.

Нюра замовкла й мрійними очима поглядала до столу. Хлопці один за одним підходили до неї і вмовляли випити. Та Нюра трималася з повагою й не хотіла взяти навіть чарку до рук. Кузьма теж підійшов до хлопців. Привітавшись з Нюрою, він став між Ванькою й Ваською, обнявши їх ззаду руками. Він був у синій сатиновій з тоненькими білими пасочками сорочці й підперезаний теж синім шнурком, китиці якого звисали з лівого боку. Його висока атлетична постать гостро виділялася й не губила своєї ваби навіть побіч такої красуні, як Нюра.

Тільки він підійшов, Нюрине обличчя зараз змінилося, ніби впали соняшні промені. А коли, вітаючись, їх очі стрілися, всі помітили, якими почуттями вони дихали. Це викликало ледве приховану заздрість у хлопців. Лише Ванька міг добре заховати її і, бачачи, що Нюра зовсім розм'якла біля Кузьми, знову звернувся до неї:

— Та випий же, Нюро, хоч трошки...

— Ні, Ваню, я не можу; ти знаєш, що я не п'ю, — відповіла Нюра вже зовсім іншим голосом.

— Ну, хоч півчарочки, Нюро, — звернувся також Кузьма і взяв у Ваньки чарку.

— Та випий же, Нюро, не змушуй так просити, — промовила також мати.

Козлов і всі інші теж почали вмовляти, і Нюра бачила, що відмовлятися далі неможливо.

— Тільки півчарочки, Нюро, — знову промовив Кузьма і взяв Нюру за руку.

Нюра податливо корилась і взяла чарку.

— Ааа! — вимовили всі разом.

Нюра надпила трошки й хотіла повернути Кузьмі чарку, та всі хлопці запротестували.

— Чарку, чарку мусиш випити! — настоював Ванька.

— Ні, Ваню, з мене досить...

Але на домагання всіх вона випила ще трошки й повернула Кузьмі чарку.

— Ну, ходи ж, мамо! — знову звернулась до матері.

— Та йди, я зараз прийду; ти ж циці не хочеш?

— Як тобі не соромно говорити таке! — відповіла Нюра, зніяковівши.

— Ну, а чого ж тобі так захотілось мами?

Нюра постояла мовчки хвилину і, ніби сердячись, вийшла. В дійсності ж пішла додому рада й задоволена: в Кузьминих очах вона бачила підставу для своїх надій...

— От, Кузю, славна дівчина для тебе! — промовив забійник Об'єдков.

— Гарний зять був би, — відповіла Нюрина мати.

— Ось бачиш, і мати вже годиться...

Кузьма мовчки всміхнувся, уникаючи відвертої відповіді. Він думав у цю хвилину не тільки про Нюру, але й про Катерину...

— Він, певно, вже має якусь, або Нюра не подобається йому, — знов промовила мати, бажаючи викликати Кузьму на розмову.

— Ні, тітко, ваша Нюра дуже гарна дівчина й не може не подобатись...

— То захід до нас, ми живемо ось через вулицю,
— додала жартівливим тоном мати.

— Та ми вже зайдемо, — відповів за Кузьму Ванька й знову почав наливати горілку.

Біля десятої години ранку хлопці вирішили йти гуртом до Юзівки.

До неї, ніби до Горохова на ярмарок, тяглися звідусіль шахтарі. Тільки тут ішли всі пішки і не провадили й не несли нічого на продаж: тут всі йшли купувати та забавитись.

На передмістях Юзівки, замість жидів, що в Горохові скуповували все, орудували різні шахрай та ошуканці. Ось і на дорозі, куди Кузьма йшов з товаришами, один шахрай розкидав на розкладному столику три карти й голосно вигукував: «Червона виграє, чорна програє! Налітай, хто хоче легко заробити!» Перед ними стояла купа цікавих, і хлопці теж спинилися.

Шахрай положив на стілець десять рублів і розкинув, не кваплячись, карти, навмисне показуючи їх юрбі:

— Налітай, хто хоче виграти десять рублів!

Один здоровий мужчина, років тридцяти, підійшов до столика, теж положив десятку й підняв карту. Це була червона, і шахрай віддав йому двадцять рублів.

Кузьма бачив таких дурисвітів у Москві на Сухарівці й відразу пізnav, що чоловік, який виграв, був шахраєвим спільником, але ті, що прибували на шахти з сіл, наївно вірили, що й справді так легко виграти, і попадали в цю пастку.

Шахрай знову дістав з кишені на цей раз тридцять рублів і кинув картами.

— Налітай, хто хоче виграти тридцять рублів! —
гукнув, але закашлявся й відвернувся. Чоловік, який виграв десятку, швидко піdnіс і показав усім червону карту й заломив у ній один ріг.

Викашлявшись, шахрай обернувся до столика. Ніби не помічаючи заломаного рога, зібраав карти й знову спритно розкинув. Заломаний ріг так само стирчав догори. Чоловік, що заломав його, заметувшися, ніби

шукаючи за грішми. Та один молодий парубок, що аж затрясся від жадоби виграти тридцять рублів, випередив його. Він швидко підійшов до столика, виложив свою тридцятку й підняв карту з заломаним рогом. Юрба аж ахнула від здивування: це була чорна карта. Штука вдалась, і шахрай загорнув гроші. Парубок почевонів і від розпуки мало не плакав, а шахрай знову розкидав карти й давав виграти своїм спільникам. Потім знов положив тридцять рудлів, надіючись ще когось зловити.

— Ти знаєш, де лежить червона карта? — запитав Кузьма у Ваньки.

— Від нас, із лівого краю...

Кузьма сунув руку за грішми й хотів приступити до столика, та Ванька його затримав:

— Бережись, бо їх ціла ватага, і вони не дадуть грошей, хоч і виграєш...

Кузьма, не відповідаючи, миттю опинився біля шахрая. Він відрахував і кинув на стіл тридцять рублів, перекинув червону карту й загорнув гроші. Шахрай не мав навіть часу зміркувати, що мав робити. Та його спільнники не дрімали. Не встиг Кузьма повернутись, як здоровий бандит зо всієї сили стусонув його обома руками в бік. Другий швидко підставив ногу, сподіваючись звалити Кузьму, поки заховає гроші. Та вони помилились. Збити Кузьму з ніг було не так легко. Зробивши акробатичний скок, він спритно обернувся й з повного розгону сунув кулаком у ніс тому, що трутлив його. Бандит, як скошений, перекинувся назад, обливачись кров'ю. Другий дістав так само... Але решта банди скажено кинулась на Кузьму, думаючи вже менше про гроші, ніж про свій бандитський гонор та помсту. Та Кузьма, як буревій, обертався між ними, орудуючи руками, ногами й перекидаючи бандитів через себе. Його товариші, як і юрба, що все зростала, були здивовані його відвагою та спрітністю і не вважали навіть потрібним втрутатися. Тільки вигуками підбадьорювали Кузьму та нагадували, що він не сам. Не минуло й пари хвилин, як вся банда була розгромлена

і, хто міг, кинувся навтіача, залишаючи на полі бою зім'яний столик та свої кашкети. Хлопці кинулись до Кузьми, вітаючи його та виявляючи захоплення. Він підняв свого кашкета, оббив порох, і товариство, голосно жартуючи й сміючись, рушило далі. Зе ними рушила й задоволена юрба, жваво обговорюючи подію.

— Ти їх не дуже поколотив, Кузю? — говорив сміючись Ванька.

— О, ні. За що їх дуже колотити, вони хлопці не кепські; за тридцять рублів вистачить з них, — відповів Кузьма, скромно усміхаючись.

— А чи маєш ти їх? — запитав Вася.

Кузьма вийняв з кишені жмут зім'ятих банкnot і, показуючи, промовив:

— Гроші, брат у мене!

В Юзівці Кузьма купив собі руду оксамитову тужурку, яку на шахтах носили всі хлопці, сині дігональові штани й черевики з кальошами. Товариші теж накупили дечого й пішли по різних винних льохах поливати. Цілий день і цілу ніч вони волочились, пили, гуляли й не в однім місці зчинили бучу та бійку, так що й накуплене розгубили. Кузьма скрізь показував свою вдачу і його товариші були горді, що не боялися з ним нікого. Тільки в понеділок над вечір, коли майже у всіх кишені були порожні, повернули на рудню. Дома ще випили й спали, де хто впав. У вівторок похмелилися й пішли на ніч до роботи.

XIII

Було під пилипівку. Між Кузьмою та Нюрою зав'язалось справжнє кохання, і вже не один раз він обіймав її, притискаючи повні груди до своїх грудей і солідно цілуючи. Нюра відповідала такими ж поцілунками.

Про Нюрину матір ми вже знаємо, а батько був теж лагідний і привітний, і Кузьма став звичайним і своїм у його хаті.

На роботі повзводжню (штрек) вже пробили й вибрали лави з ніжками. Кузьма давно працював забійником, і його, як «Кузю Москвича», знала вже ціла рудня. Хоч стеля в лавах була не дуже міцна, вугілля було м'яке, і товариство добре заробляло. Коли було нарубано багато вугілля і вагонщики не встигали підбирати, Кузьма завжди вилазив на штрек допомагати..

Вибрали вже три поля, що були по тридцять сажнів довжини й по п'ять ширини, а в четвертому вибрали лаву й вибрали ніжку, що була сажнів на десять угору. Широка площа вираного покладу була тепер порожня. Стовпці-підпори повганяло в долівку, і вони майже всі були поламані. Долівка під їх тиском сильно потріскалась і піддулась, ніби хвилі на воді. Для безпеки, на межі між порожнечею й новим забоем складали дерев'яні «клітки».

Ніжку вибрали вже сажнів вісім від штрека. Стеля сильно тиснула на стовпці та клітки, і вони весь час полускували. Та шахтарям до цього не звикати, і втікають вони з забою аж поки почне раптом тріщати.

Рано забійники попідбивали нові стовпці на місце поламаних, закріпили добре біля забою й почали працювати. Вугілля було цілком роздущене, і тільки забійник торкався до нього зубком, як воно починало лущати й само валилося. Яша з Гришею зо всієї сили кидали до бляшаного жолоба, яким воно зсувалось до штрека. Та вагонщики не встигали підбирати, і жолоб був повний. Вже й біля забою все завалено.

Кузьма виліз на штрек і, як машина, почав наси-
пти візки. Петъка з Васъкою ледве встигали відпиха-
ти. Жолоб був швидко випорожнений. Вже й купа
зникла, і хлопці підбирали коло забою. Кузьма наси-
пав візок і попхав до схилу, бо ні один з вагонщиків
ще не вернувся.

Стеля в забої раптом ніби заворушилась, і стовпці,
що весь час потріскували, нараз почали сильно лус-
кати.

— Втікайте! — вигукнув Козлов і вскочив до по-
рожнього жолоба. Всі інші теж кинулись, хто кудою
міг, униз.

Козлов з'їхав жолобом на штрек, став за рогом і
тривожно дивився до забою. В ньому, як сірники, трі-
щало дерево й валилось каміння. Та Гриша вже теж
виліз, Стьопа й Антін так само, Об'єдков теж був уже
біля штрека, та грубий кусок каменю відколовся над
ним і впав на голову. Бідний Об'єдков і не ойкнув, а
разом з каменем упав обличчям додолу. Козлов кинув-
ся до нього, вхопив під пахви й відволік за ріг, де по-
ложив горілиць. З носа і рота текла кров. Об'єдков за-
храпів іще й був неживий. А з забою доносився роз-
пачливий крик 'Яші: «Вирятуйте мене! Вирятуйте!..
Кузя, вирятуй мене!» Але Кузьма ще не вернувся з
візком. Всі з жахом дивились до забою, і ніхто не від-
важувався вернутися туди, здавалось, на певну смерть,
бо стеля натискала все дужче й кожної хвилини могла
осісти. Та ось Кузьма біжить з візком...

— Гов! — вигукнув Антін, махаючи лямпою.

Кузьма раптом затримав візка, протиснувся побіч
нього й побачив забитого Об'єдкова.

— А Яша там залишився! — з розпухою в голосі
промовив Козлов.

— Яша там!? — перепитав Кузьма, оглядаючи всіх,
і зараз рвонувся до забою.

— Кузьма! — вигукнув Козлов і зловив його за
руку.

Та Яшин голос ляцав іще в його вухах. Він схилив
додолу голову й випустив Кузьмину руку.

В забої не переставало тріщати й «капати». Але в Кузьминих очах непереможна рішучість. Не кажучи ні слова, він хутко поліз попід стіною, де було менше небезпеки. Яшина лямпа погасла, і Кузьма не бачив, де він лежав, але почув його стогін і пробирається на нього. Навколо валилось каміння. Але Кузьма, як безстрашний демон, обертався серед смертельної небезпеки, присвічуючи лямпою. Нарешті він побачив товариша. Яша лежав ниць, головою до штрека, а на його ногах лежала велика брила важкого каменю. Кузьма встромив крючок лямпи в зуби і з великим зусиллям звалив камінь. Вхопивши Яшу під пахви й прикриваючи своїм тулубом, пробирається до штрека. Його капка залишилась під камінням, лямпа погасла, але Кузьма з Яшою вибрався на штрек.

В забої ламало й вивертало останні стовпці. Нараз все з притиском затріщало, і стеля важко осіла. Кузьма, зранений і заощений, мав якраз тільки час відтягнути Яшу за ріг. Його зараз почали вкладати до візка й помітили, що ліва нога була перебита і рани були по всьому тілі. Гриша з Петъкою понакидали нашвидку одяг і провадили візок до схилу. Антін теж пішов з ними, а інші вложили до другого візка Об'єдкова.

Коли його припровадили до схилу, хлопці з Яшою були ще там. Було біля одинадцятої години, і транспортувати жертви було не легко. На всіх рейках був несамовитий рух повних і порожніх візків, і всі розминки були завантажені. Скрізь доводилось робити дорогу та чекати.

Коли допровадили візки до паці, було вже по польудні. Візок з Яшою зараз же вставили до коша й вивезли вгору, а Об'єдкова було наказано затримати внизу, поки начальство збереться. З Яшою виїхав також Кузьма та ще дехто. Кузьма був уже видимо ослаблений від великої втрати крові, і на його обличчі відбивалась утома та біль. Його з Яшою негайно відпровадили до лічниці, де обмили й кожному зробили належну операцію. Кузьмі позашивали та поперев'язували рані й залишили в лічниці. Яші теж поперев'язували

менші рани й загіпсували ногу. Він все ще не приходив до притомності, і лікарі не були певні за його стан.

Вістка про нещасливий випадок швидко розійшлася на рудні, і багато шахтарів, що працювали вночі, починали приходити на шахту. Біля третьої години почали готовуватись вивозити Об'єдкова. Видача повних візків була перервана, і очі всіх звернулися до паці. Сигнальний молоток почав нарешті виразно й рідко бити по плиті. Присутні мовчки рахували вдари. Молоток пробив дванадцять разів, і кіш, що був на поверхні, почав плавко опускатися. Другий, до якого поставили візок з Об'єдковим, так само повільно, ніби похоронна процесія, піднімався дотори. Присутні познімали шапки і з сумом посхилили голови. Це була остання подорож нещасного Об'єдкова. Серед присутніх була також одна жінка з трьома дітьми. Коді молоток простукав дванадцять разів і коші рушили, її очі налилися слізами, і вона міцно заціпила уста. Старша дівчинка років дванадцяти теж почала плакати, а двоє маленьких з жахом дивились до паці й тулились до матері. Це була вдова бідолашного Об'єдкова.

Через кілька днів на рудні мало хто думав про нещасливий випадок. Об'єдкова поховали на рудничому цвинтарі, Кузьма повернувся на своє помешкання, а Яшине здоров'я теж почало поправлятися. Це був не перший і не останній випадок. Бувають і куди більші. У всіх був ще свіжий у пам'яті страшний вибух газів на Риковській шахті, від якого загинуло 260 чоловік. Та це не стримує людину забиратися щодня у нутро землі.

Кузьма ходив на перев'язку до лічниці й кожного дня відвідував Яшу, приносячи цигарок, яблук, помаранчів та інших ласощів. Коли ж через два тижні він пішов до роботи, доручив цю справу Нюрі. Скоро Яша відчув до неї нестримний потяг і був сумний, коли, замість неї, приходив Кузьма.

Коли Кузьма знову почав працювати і вийшов уранці нагору, його чекав на шахті артільник і коротко повідомив, що має з ним щось важливе поговорити, і

просив зайти по полуздні до нього на помешкання. Ця розмова немало заінтригувала Кузьму, і він довго не міг заснути. Біля четвертої години він зайшов до артільника. Цей був уже дома і попросив Кузьму сісти.

— Знаєш, Кузю, я маю для тебе добру роботу, — відразу почав артільник про справу.

— Добру роботу!?

— Так, Кузю. Я говорив учора з директором, і він загадав мені пробивати схил далі. Але там багато води, і треба, щоб прохід ішов наперед. От я й думаю дати тобі в ньому роботу. Ти хлопець здібний і заробиш там ще краще, ніж у лавах. Правда, там твердіше вугілля і буде трохи мокро. Але на це не звертай уваги. Завтра поставимо помпу, і води багато не буде. Вибирати будемо так завширшки, аби мати місце на камінь з бурки. Витягати повні візки треба буде самому ручним коловоротом...

— А скільки від візка буде? — перебив Кузьма.

— А скільки ти думаєш?

— Я не знаю, але думаю, що більше, ніж було в штреку...

— Ну, певна річ. Раніш там працювали по вісімдесят копійок від візка, але тепер буде далі їх витягати, і директор набавив трохи — буде по рублю.

Пропозиція зацікавила Кузьму. Він думав: «Який би там твердий вугіль не був, а три-четири візки я нарubaю». Вода ж його не страшила, і він згодився.

— Ну, то завтра нарихтуємо все й посадимо на ніч Козлова або Антона, а ти почнеш у четвер зранку, — додав артільник, і на цім розмова скінчилася.

Задоволений Кузьма повернувся на помешкання й розповів про розмову товаришам. Але Козлов відразу сказав, що туди не піде, бо вугілля там дуже тверде й багато води. Він відраджував також Кузьму. Та Кузьма був переконаний, що сам заробить краще, і ні тверде вугілля, ні вода, ні інше не могло його залякати. Він рішив попробувати щастя.

У четвер рано він зустрів на шахті Антона, що почав працювати в прохолоді. Він був увесь мокрий, ви-

димо, дуже змучений і кулився від холоду. Він підтверджив Кузьмі, що вугілля дуже тверде, і радив узяти більше зубків. Води, казав, теж є багато, бо не вистачає повітря для помпи.

Антонове оповідання та жалюгідний вигляд дещо пригнобили Кузьму. Мовчки він пішов до магазину і взяв три додаткові зубки. Першим кощем він заіхав додолу й хвилини через двадцять був біля своєї роботи.

У проході було багато води, і Кузьма негайно пустив у рух помпу. Праця ще не почалась, і повітря було достатком. Повним рухом помпа почала тиснути воду в рури, в яких аж ляскalo. Тим часом Кузьма спустив одного візка й приготував другого. Через якісь півгодини вода була випомпovanа, і Кузьма почав працювати.

Вугілля було дійсно не м'яке. Зверху була присуха, а внизу повно ковчогану. Але Кузьмина живонга аж свистала в руках, і тверда стіна подавалась. Перший візок був швидко насищаний, за ним другий, третій... Для помпи не вистачало більше повітря, і Кузьма сидів по пояс у воді. Та він не звертав на це уваги, а немилосердно гатив зубком у стіну. Коли позатуплював усі зубки, в нього було вже сім візків. Було тільки по четвертій годині, але Кузьма рішив, що на сьогодні вистачить.

Хоч він теж зморився, понабивав і пороздушував на долонях пухирі, проте був незвичайно задоволений. Його вже збирала навіть охота похвалитися якнайскоріше товаришам, бо задоволення його було не стільки матеріяльного порядку, скільки морального. Закріпивши як слід забій, він пішов до паці. В п'ять годин він був уже на помешканні. Роздягшись і скинувшись на кухні чуні, він зайшов у мокрих і обліплених болотом штанах до хати. Козлов з хлопцями, що саме сіли вечеряті, звернули до нього очі. Мішка з Гришою і Яшено дивились поважно, а Козлов, Ванька і Васька з усмішкою. Цей останній не витерпів навіть, щоб не пожартувати:

— Ну, як, Кузя, робота не порошна?

— Нічого, перша упряжка пройшла добре...
— А скільки зубків побив? — запитав Козлов.
— Шість, — відповів Кузьма і, щоб замаскувати своє задоволення, показав товаришам долоні.

— А скільки візків подав? — допитувався Козлов.

Це був запит, якого Кузьма нетерпляче чекав. Почуваючи, що відповісти на нього, не виявляючи своєї душі, було неможливо, відповів тільки після короткої павзи. Та, не зважаючи на своє зусилля, він не міг приховати зрадливої усмішки.

На хвилину всі примовкли, бо, хоч прийняли Кузьмину відповідь за жарт, знали, що від нього можна всього сподіватися. Мовчанку перервав Козлов, що знову запитав:

— Ні, без жартів, Кузю?

Хвилююча мить минула, і Кузьма певніше на цей раз відповів:

— Я ж вам кажу, що сім.

— Ну це неправда, — промовив Козлов, дивлячись на Кузьму, ніби чекав підтвердження свого сумніву.

— Коли не вірите, то як хочете, а я вам кажу, що заробив сім рублів, — знову відповів Кузьма і, закуривши цигарку, пішов на кухню вмиватися.

Йому хотілось, щоб товарищі ще допитувались, і кортіло таки запевнити, що він заробив сім рублів. Але тільки Мішка з Гришою та Яшою співчували йому і були навіть горді. Всі ж інші заздрили, що цей новак так швидко пішов угору, і більше не розпитували. Самому ж починати знов було якось ніяково.

Коли товариство йшло на роботу, Кузьма теж пішов з ними на шахту довідатись, чи всі візки його вийшли. Там уже всі знали, що він заробив сім рублів, і кожний прийняв і судив цю небувалу на Ветці подію по-своему.

— Я не знаю, — казав Антін, — як він міг подати там сім візків. Я подав чотири і мусів працювати, як кінь, до самої зміни, а він сам і в п'ять годин виїхав. Ні, тут щось не так... Нехай но я подивлюся, що він з забою зробив, а то я за нього працювати не буду!

Та дарма він інерувався. Кузьма і забій залишив у порядку, і закріпив як слід, і йому нічого було закинути.

На другий день вся рудня знала, що Кузя Москвич заробив сім рублів і о четвертій годині (говорили вже, що о четвертій) виїхав нагору. Але Кузьмі на другий день боліли долоні, і він зробив тільки шість візків, зате на третій — знов сім, і це в нього увійшло в норму: шість-сім візків на упряжку і в п'ять-шість годин бути нагорі. Антін подавав завжди по три по чотири візки, а його знали всі як доброго забійника. Коли ж він або Кузьма не виходили до роботи, ніхто на їх місці не зробив більше трьох візків.

Незабаром Кузьма зробився легендарним героєм цілої рудні, і легенди про нього ширілись і на інших копальнях. Бувало, що в його руках ламалась живонга чи зубок, але в оповіданнях говорили, що живонга ніколи не витримус в нього більше одного дня.

XIV

Наблизалися Різдвяні свята. На Ветці всі вважали зустріч між Кузьмою та Бриндзою неминучою, і їх прихильники немало сперечалися, хто з них переможе. Бриндзина репутація була велика, особливо серед українців, які сліпо вірили в його перемогу. Це був парубок теж двадцяти років, вище середнього росту, гладкий, з повним смуглявим лицем, чорним волоссям і чорнобронзовими очима. Він був дужий, як ведмідь, і так само, як Кузьма, підносив за кільця повні візки. Казали навіть, що він підносив кожною рукою по візкові. В бійці він був відважний і твердий, як бугай, і ще не натрапив на того, хто б його переміг. Але він працював на легшій роботі і заробляв усього півтора рубля, тоді як Кузьма був феноменом і заробляв незвичайні для простого шахтаря гроші. А гроші, як відомо,

мають чарівний вплив. Тим більше, що Кузьма не скунався і при кожній нагоді частував усіх. За короткий час він прибавив таку симпатію та популярність, якої ніхто ще не мав. Кожний шахтар, особливо забійник, знат, яку потрібно було мати силу й витривалість, щоб виробити те, що виробляв Кузьма. Він був також гарніший на вроду й моторніший, і, хоч на його тілі не було й маленького шматка товщу, все воно було обшите грубим сукном пружких, як криця, м'язів. Коли Бриндза був бугай, Кузьма був справжній лев. Крім того, Бриндза був хахол, а Кузьма «москвич». Оскільки ж на Ветці було більше росіян, то нічого й казати, що Кузьма був справжнім ідолом.

Нарешті надійшло Різдво. Виплату зробили, як і завжди, за два дні до свят, і Кузьма дістав добрий жмут грошей. Коли він відходив від каси, всі дивились з заздрістю й робили жартівливі зауваження. Кузьма задоволено всміхався й відповідав такими ж жартами.

Напередодні Різдва вже мало хто працював. Всі йшли до Юзівки робити покуп на свято. Кузьма з товаришами теж пішли, і, хоч не обійшлося без випивки та гуляння, вони того ж дня вернулись на рудню. Кузьма, крім деяких покупок собі та гостинця для Нюри, накупив також всячини для Яші.

На Різдво його товариство мало за що погуляти, бо ванька виграв купу грошей. На перший день біля полуночі вони були вже добре напідпитку. Та все ж таки рішили гуртом відвідати Яшу. Яша був надзвичайно зворушений цією приязнню й почував себе особливо нещасним, що в таке свято не міг погуляти з товаришами. Його настрій відбився й на хлопцях. Тільки дотепні жарти Ваньки та Васьки розважили трохи сум. Розпрощавшись з товарищем, хлопці повернулися на копальню і знов почали пити. Якийсь час всі були під враженням відвідин, і дехто навіть розплакався, згадуючи нещасного товариша. Та цей настрій тривав не довго — на копальні була не та атмосфера, і про Яшу скоро забули. Незабаром хлопцям довелось спіткатися

з ватагою Циганкова та Бурова, що точили зуби на Кузьму за Нюору.

Підбурені насмішками старих шахтарів, кожний з них попробував наскочити на Кузьму. Кузьма прийняв обидвох з належною честю й Циганкову банду, що перша налетіла, розтрощив у пух і прах, і вона боялась більше навіть показатися на вулицю. Буров теж не загаявся попробувати свого щастя і біля четвертої години присунув з усією своєю ватагою перед хату Ксендзова, де забавлявся Кузьма з товаришами.

Присутність Бурова в цій ділянці відразу заінтригувала всіх. Знаючи, що без бійки не обійтесья, цікаві почали виходити на вулицю. Буровці вигукували «Страданія» та провокаційні куплети, а гармоніст підгравав. Буров залишив ватагу на вулиці, а сам подався до хати на розвідку. Побачивши, що Кузьма з товариством там, він зараз вернувся. Факт, що Кузьма був у Нюори, ще більше збурив його кров і кинув у сказ. Він хотів покликати ватагу за собою, та Кузьма не чекав на нього. Він зараз вхопив ручку від обушка на кухні і роздягнений вискочив на вулицю. Малий на зріст Іллюшка, мов щеня, тримався біля нього, а решта хлопців теж не загаялась вийти.

Тільки Кузьма показався, Буров зараз розімкнув свого ножа і, як Тур на Енея, кинувся на нього. Та не встиг наблизитись, як уже полетів, скошений ударом ручки під вухом. Іллюшка, як кіт, скочив до нього, вихопив йому з руки ножа і кілька разів ударив його. Кузьма ж кинувся до банди. За пару хвилин вона кинулась уроцтіч, і Кузьмині хлопці пустились навзdogін. На місці бійки залишився тільки Буров, що стікав кров'ю, пара товаришів і гармонія, як здобич. Кузьма одягнувся в тужурку й з усім товариством, гармонією і співом пройшовся вулицями. Тепер він почував себе ніби господарем копальні, бо Бриндза, хоч іще орудував у своїй ділянці, проте слухно уникав з ним зустрічі. Кузьма ж, навпаки, горів бажанням якнайскорше спіткатися з ним. Цієї нагоди, як побачимо, чекати довго не довелося.

Увечорі Кузьма з товаришами знову забавлявся в Нюри, де зібрались також її товаришки. Андрюшка грав на гармонії, і забава була в повному русі. Та хлопець Козлова прибіг до хати й повідомив, що бриндзовці побили Кольку Макеєва та Альошку Бакалова з восьмого номера, що забрили якось на четвертий. Ця вістка впала ніби іскра на порох, і Кузьма люто гримнув кулаком по столу. «Хахлацькі пики, я їм покажу!» — просичав, нашвидку вдягнувся й пустився в двері. Нюра затримала його й просила не йти. Її батько теж вмовляв заспокоїтись, але Ванька, Гриша, Іллюшка та всі інші теж повставали й з гуком виявляли хіть іти з Кузьмою. Здавалось, ніяка сила не могла їх втримати. Вони вийшли на вулицю, і Кузьма голосно затягнув «Страданія», Андрюшка широко розтягнув гармонію, і ватага з гуком і співом рушила до четвертого нумера. Скорі вся околиця знала, що Кузьма пішов «зустрічати» Бриндузу.

До четвертого номера було недалеко, і хлопці швидко прийшли по брудному снігові до хати, де забавлялась Бриндзина ватага. В хаті теж грав гармоніст і було багато дівчат. Кузьма, довго не думаючи, відчинив двері іувів свою банду. Хлопці спинились на дверях в кухні, а Кузьма увійшов на середину хати, голосно гукаючи: «Бриндза! Де Бриндза? Бриндзу сюди!... вашу матер!» Але Бриндзи в хаті не було. «Бриндзу, Бриндзу сюди! Дайош Бриндзу!...» — гукали також Кузьмині хлопці й поводились, ніби господарі.

Присутні були заскочені несподіванкою. Наступило певне замішання, і гармоніст перестав грati.

— Грай, Андрюшко! — гукнув Кузьма.

І Андрюшка радо й гордо розтягнув свою гармонію, а Кузьма, вигинаючись, почав вигукувати «Ох, руднік Веточку я прославлю!...» Це була зневага, якої Бриндза не міг подарувати. І не встиг Кузьма закінчити куплет, як один бриндзовець піднявся і з усієї сили впоров його по голові ззаду гумовою палицею. Інші хажли теж посплигували, і міх Андрюшиної гармонії

був розпоротий надвое. Але перший, що вдарив Кузьму, лежав уже на долівці. За ним полетів другий, третій... В хаті зчинився крик і піск дівчат, що рвались і ви-бігали надвір. А тим часом Кузьма повертається, як лютий лев... Та на кухні з'явився сам Бриндза, і між ним та Кузьминими хлопцями зчинилася завзята бійка. Кузьма ж повертається в хаті вже сам. Він розігнався на кухню, та Бриндза був уже в хаті. Він спинився на хвилину біля дверей і грізним поглядом чорних очей глянув на Кузьму, що теж зупинився проти нього.

— Аа!... твою маті! Попався ти мені! — процидив Бриндза, блискаючи очима і, як лютий бугай, кинувся з ножем на противника.

Маленьке замішання Кузьми було б для нього фатальним. Та він не злякався, а підняв ногу й зо всієї сили копнув Бриндузу підошвою в живіт. Бриндза поточився й сів на долівці. Кузьма вмить опинився біля нього. Як кліщами він вхопив його праву руку обома руками, міцно зігнув і Бриндза випустив ножа. Кузьма вхопив його й замірився... Та враз подумав, що це буде дуже легка перемога й жодної слави йому не принесе. «Ні, я мушу перемогти його силою!» — подумав і швидко зложив і впхнув до кишені ножа. Тим часом Бриндза був уже на ногах...

Кузьмині хлопці, що були виперті з кухні, почали пертись всією силою назад і знову зчепились з бриндовцями. Кузьма ж скочив до Бринди, вхопив лівою рукою за груди, а правою, щосили, затопив у ніс. Але Бриндза теж умудрився сунути Кузьмі, і обидва посідали на долівку. Та легший і спритніший, Кузьма зараз піднявся і, тільки Бриндза почав підводитись, затопив йому в ухо. Бриндза захитався, але таки встав і знов кинувся на противника.

Вони вовтузились і кидалися один на одного, як дікі звірі, то пускаючи в рух кулаки, то намагаючись зламати один одного силою. Бриндза був гарячіший і все нападав, тоді як Кузьма більше боронився, але з не-звичайною певністю. Проте вже по кількох хвилинах

одчайдушної борні Бриндза спотів, і його рух видимо почав гальмуватися, тоді як Кузьма був цілком свіжий і верткий, як в'юн. Коли ж Бриндза добре змordувався, Кузьма рухався, як розбурханий вулькан. В одній сутичці йому ніби шал ударив у голову. Він раптом згріб Бриндузу лівою рукою за груди, а правою за пояс і підніс над собою. Зробивши широкий крок, він зо всієї сили пустив ним у вікно. Бриндза, разом з шибками і рамами, полетів у загородець і впав головою вниз, напираючи всію вагою на свої в'язи. Хоч він і піднявся, не міг уже повернути голови, і бійка з Кузьмою кінчилася без нього. Але його хлопці порались, як справжні чорти, і, хоч Кузьмині теж билися геройчно, вони були, хто підрізаний, а хто з розбитою головою чи носом, знов виперти на вулицю й мусіли втікати.

Коли Кузьма викинув Бриндузу, на кухні були самі хахли й готовались кинутись на нього. Та Кузьма почував якусь надлюдську силу. Як лев, він повернувся по хаті, засукуючи рукави й голосно гукаючи: «Налітай ще хто... вашу матъ!» І, дивлячись на нього, ніхто не відважувався переступити порогу. Кузьма затиснув кулаки й скочив до дверей. Та вони враз зачинились, і кілька дужих плечей підперли їх. Кузьма відскочив назад і з розгону ударив у них боком. Двері розлетілись, і він врізався в живу масу противників. Ті завзято кинулись на нього зо всіх боків. Але як трава хилиться і падає перед косарем, так і вони мусіли схилятися під напором роз'яреного лева.

Впоравшись з ними, Кузьма вибіг з хати. Та зо всіх боків збеглися вже Бриндзині прихильники, озброєні живонгами, обушками та хто чим. І тільки Кузьма показався, на нього зараз посыпався град каміння та пляшок. Він скочив назад до хати й зачинив двері. Тепер лев був у клітці, оточений озвірілими до безтями мисливцями. Кузьма погасив лямпу, що якимсь чудом світилась ще, і швидко розвалив у печі ріг. Підбираючи грудок цегли, щосили пускав ними в юрбу. Юрба розступалася, але ще більше скаженіла, і Кузьма зрозу-

мів, що вибралася з хати неможливо. Замислившись на хвилину, він скочив на край плити й напер головою й руками в стелю. В'язи аж закрехтіли, але стеля піднеслась, висипаючи на Кузьму купу порохні та глини. Він сплигнув додолу й знову пустив кілька кавалків у вікно... Стрибнув знову на плиту, зробив діру в стелі й піднявся на горище. Всі люди були перед помешканням, де Кузьма був запертий, і ніхто нечув, коли він переходив на другий бік будинку. Проламавши покрівлю, він виліз на дах сплигнув на другу вулицю. По другий бік юрба не переставала галасувати та кидати камінням.

Околиця сьомого і восьмого номерів була вся на ногах. Кузьмині хлопці, що поприбігали за ющені, оповідали, що Кузьма певно зарізаний, бо вони бачили, як Бриндза кинувся на нього з ножем. Ця вістка, як блискавка, облетіла околицю і всіх підняла на ноги: хлопці й дівчата, чоловіки й жінки, діти й старі, всі озброювались хто чим міг, і вибігали на вулицю. Скоро роздратована юрба, ніби посполите рушення, вигукуючи погрози та лайки, лагодилася рушити на четвертий номер. І хто його знає, яка різанина могла б вчинитися, коли б Кузьма не з'явився перед цією розпаленою маєю: не вперше виступати шахті проти шахти і навіть копальні проти копальні. Збуджені поклонники кинулись до свого ідола, почали обнімати, цілувати, і Кузьма мав з ними ще більше клопоту, ніж з Бриндзою. Коли ж довідались про всю подію, пиятика, співи та танці не припинялися до самого ранку.

На ранок вся рудня знала, що Кузьма «скрутів в'язи» Бриндзі, і всі вітали переможця як справжнього героя. Спосіб же, яким Кузьма вибрався з облоги, переконав навіть тих, що заперечували його силу. Його слава пішла ще вище вгору, і ніхто більше не наважувався стати йому поперек дороги. Не зважаючи на те, що Ванька мав розбиту голову й ніс, Мішка підбиті очі, а Гриша з Андрушево були «підрізані», як і сам Кузьма не обійшовся без кількох ран та ґуль, це їм

не перешкоджalo ходити вздовж і поперек рудні, вигукуючи пісень. Тільки Васька був так порізаний, що лежав у копальнянній лічниці. Але й його рані не були небезпечні для життя, і він був теж задоволений наслідком бійки, бо самі Бриндзині в'язи покривали всю шкоду з прибутком.

По святах знову почались понурі будні. І ті, що вчора бились і різались, знову полізли разом глибоко під землю ризикувати життям і важкою працею заробляти насущний. В наслідок бійки Буров помер на другий день в копальнянній лічниці, Іллюшку забрали до в'язниці, а для Кузьми настали дні, як для розбещенеї дитини. Дівчата й молоді молодиці аж билися за нього, шахтарі були горді, що працювали з ним на одній шахті, на одній рудні, і були раді перемовитись з ним хоч кількома словами. Битись на Ветці він не мав більше з ким і шукав цих пригод на інших копальнях, у близьких селах і навіть у самій Юзівці. В шахті його брали все до спеціальних робіт, і він завжди заробляв добре гроши. Але разом з тим він опускався все нижче на дно життєвого моря...

Зима минула швидко, і почалась весна з соняшними й теплими днями. Знову зазеленів лісок, що був недалеко в ярку. В свято він аж кишів молоддю з гармоніями, співом, і там не раз зчинялася бійка між «струцією». Великден був уславлений бійкою між Веткою й Пастуховською руднею, в якій Кузьма з Бриндзою змагались плече-в-плече. І скрізь, де вони з'являлися, лава пастуховців заломлювалась. Проте й пастуховці мали добрих задирак, які іншими місцями незгірш напирали на Ветку. Ця бійка була особливо запекла й тяглась кілька годин, поки не приїхали козаки з Юзівки та не розігнали.

В кінці квітня відбувся суд над Іллюшкою (за порізання Бурова) і його засудили на півтори року в'язниці. В цьому ж місяці вийшов Яша з лічниці. Він дуже змінився і став сумним і задуманим. Правда, він зробився калікою на все життя, бо зламана нога була ко-

ротша й не згиналася в коліні. Кузьма думав, що в тім і полягала Яшина журба, і робив усе, щоб розважити товариша. Та скоро побачив, що причиною Яшиної зміни було не тільки його каліцтво, але й кохання до Нюри, що зародилося під час її відвідин до лічниці. Вона була така ввічлива і мила, що бідний Яша думав, наче їй вона мала до нього таке саме почуття. Тепер побачив, що помилявся. Її коханням був Кузьма, і це мутило й гнітило Яшу. Та Кузьма мав до нього таку глибоку приязнь, що, здавалось, готовий був відступити навіть Нюру. Одного разу він почав був навіть говорити їй, щоб уділяла більше уваги Яші. Та Нюра розгнівалась і дорікала, що Кузьма її не любить більше. Скорі однак трапився випадок, який примусив Кузьму перейти на іншу копальню. Ця подія та зв'язані з нею обставини, стали причиною надзвичайних змін в Кузьминому житті.

XV

Була половина травня. В неділю на Зелені свята штайгер Василь Никифорович Власов, зять і права рука директора восьмого номера, справляв майвку. Крім штайгерів і вищих урядовців з Ветки, була «сметанка» й з інших рудень. Пили розважалися і, звичайно, хвалилися хто чим міг. Зайшла розмова також про шахтарів, і один штайгер зауважив, що вони дуже терплячі й відважні. Василь Никифорович голосно розсміявся й відповів:

— Що терплячі, то правда, але що відважні — то я не вірю! — І почав хвалитися, як він побив не одного робітника в шахті, і жоден не відважився відповісти.

— А «москвича» ви вже били? — запитав штайгер Микита Борисович Грищенко.

— Ні, того ще не бив, але наб'ю так само, як інших, і нічого він мені не зробить! — відповів зухвало Власов.

Микита Борисович, що знав особисто Кузьму й дуже цікавився його вдачею, рішуче заперечив:

— Я можу з вами закластися на двадцять п'ять рублів, що не наб'єте!

Така категоричність зачепила Власова за живе, і він заклався з Грищенком, що при першій зустрічі з Кузьмою в шахті наб'є його.

Власов був майже такий високий, як Кузьма, мав біля тридцяти років і був досить гладкий рудий мужчина. Він був справжнім жахом робітників, і не обходилося майже дня, щоб не побив когось. У того забій був погано закріплений, у того каміння знаходив у вугіллях, у того візок був неповний; завжди знаходив зачіпку.

Після короткої перерви Кузьма знову працював у проході. У вівторок почав зранку й доробив до полуночі. Води, як звичайно, було багато, і помпа весь час діяла. Розкосини із схилу й проходу були злучені, і в полуночі робітники із схилу поприходили до Кузьми подивитись та побалакати. Кузьма сидів збоку на камені з накинутою на плечі тужуркою й доїдав хліб. Товариші посадили навпроти й завели жартівливу балачку. Кузьма спинив помпу, щоб не сопіла під вухами, і вода почала швидко прибувати.

Вгорі показалась постать. По лямпі було видно, що це хтось з начальства. Це був Власов. Він мовчки спустився аж до забою й почав розглядати. Попробував, чи стовпці добре підбиті й сердито запитав, чому помпа не діє. Кузьма спокійно відповів, що спинив, бо не було чути, що товариші говорили.

— Що товариші говорили! — злісно перекривив Власов. — Сюди не до розмови ходять, а до роботи! Розумієш? — І накинувся на робітників із схилу, чому не на своїй роботі. Ті нічого не відповідали, і Власов почав нишпорити у вугіллі, що лежало на купі. Знайшовши кілька грудок ковчогану, почав придиратися:

— А це що? Чому не відкидаєш в засип?

— Та це ж ковчоган. Хто ж вибирає ковчоган у шахті, для того копочонки є...

— Я тобі кажу, що треба відкидати в засип! Розумієш? — кричав штайгер, штурхаючи Кузьму в груди кийком.

Робітники із схилу з зацікавленням стежили, що з того вийде.

— Що це за мода штурхати в груди? — промовив Кузьма, вирвав кийка й шпурнув до забою.

— Ти паскудо така! — просичав Власов і копнув Кузьму чоботом у бік.

Кузьма, як опарений, схопився і зо всієї сили затопив йому у вухо. Штайгер поточився, але затримався й кинувся до Кузьми. Та Кузьма сам скочив до нього, вхопив за горло і разом зі штайгером полетів до забою. Пovalивши Власова в воду, притиснув колінум у живіт. Руками душив за шию й товк потилицею в долівку, гукаючи:

— Я тебе навчу битися... твою мать!

Бачачи, що не жарти, Власов голосно закричав:

— Братці вирятуйте!

— А, вирятуйте! Я тебе вирятую, свиняча піко! — гукав Кузьма й не випускав штайгера.

Власова ніхто не жалів, але робітники із схилу боїлись, щоб Кузьма не зробив чогось гіршого та щоб не довелось відповідати. Вони підбігли й почали вмовляти Кузьму, щоб випустив штайгера. Та Кузьма міцно тримав його в руках і тиснув у воду. Нарешті товаришам вдалось відірвати Кузьму, і Власов піднявся. Важко дихаючи, він ще почав погрожувати.

— Тобі ще мало? — вигукнув Кузьма, як яструб, знову скочив на нього, вхопив за горло й так придушив до каменя, що Власов і язика висунув. Тільки рішуче втручання робітників вирятувало його.

— Він мені буде грозити ще, гидота така! Я тобі так погрожу, що й дітям закажеш, тварино негідна! — лаявся Кузьма і, піднявши свою тужурку, пустив у рух помпу.

Власов мовчки почав шукати свою лямпу та кашкета. Але не міг знайти в темноті і, благаючи, просив

робітників допомогти. Ці познаходили його речі, але пістони в лямпі були замочені й не засвічувалися.

— Дай мені свою лямпу, — звернувся Власов до одного робітника і, не чекаючи відповіді, потягнув лямпу до себе.

— Та я не буду мати з чим працювати, — відповів робітник, що більше не лякався Власова.

— Я тобі заплачу за упряжку, — відповів штайгер і знову потягнув за лямпу.

Робітник випустив її. Власов залишив йому свою й додав, щоб зайшов до нього до бюра в шість годин. Сковзаючись у повних води чоботях, він пішов угору.

Тільки він відійшов, як всі робітники кинулись до Кузьми й гучно виявляли своє задоволення.

Коли Кузьма прийшов до коша, там уже всі знали про подію й гаряче вітали його. Та скоро всі були замучені, бо й книжка Кузьмина і гроші були вже готові, і, тільки він виїхав, його зараз розрахували й викинули з роботи.

Так скінчились Кузьмині дні на Ветці. Та хоч тут було багато такого, до чого він звик, він був справжній пролетар, і переходити з роботи на роботу йому не звикати. З його силою та вдачею він скрізь міг заробити добрі гроші. Він жалів тільки, що Яша не міг йому товаришити. Але Гриша зараз же вирішив іти з ним.

Увечорі Кузьма з товаришами був у Ксендзових, куди заходило чимало шахтарів, дівчат та молодиць, Кузьма частував усіх горілкою, і всі почували жаль, що він покидав їх. Але найсумніша була Нюра.

На другий день Кузьма з Гришею пішли в бік Щиглівки. Погода була чудова, і при погляді на зелені низви, що, ніби чарівні килими, покривали поля, охоплювала нехіть заходити на сірі й брудні шахти. Та хлопці все таки відвідали пару, розпитали про роботу та заробіток і знову вийшли в поле. Пройшовши кусень вузькою доріжкою, що йшла між густою пшеницею, вони полягали збоку на траві.

За якийсь час на доріжці показалось поодаль кілька чоловіків з клунками, що йшли, видно, від станції Щиглівки. Скоро вони наблизились до хлопців. Їх було шість: два старших, а чотири молодих, але всі були здорові, як дуби. Разом з клунками вони несли також свої обушки або живонги. По мові було чути, що хахли. Зрівнявшись з хлопцями, один із старших, спиняючись, запитав:

— Що, хлопці, теж за роботою шукасте?

Кузьма не мав найменшого бажання вступати з ними в розмову, і відповів Гриша.

Інші хахли почали ступати помаліше й прислухатись, що говорив Піндюра (так називався старший чоловік) з Гришею.

— Ми теж шукаємо і йдемо на Миколаївські шахти, — говорив Піндюра.

— Там, кажуть, є на «мишоловках» робота, і ніби то можна добре заробити. Коли бажаєте, ходіть з нами, візьмемо яку роботу разом.

— Що, підемо, Кузю? — запитав Гриша.

Кузьмі хоч не дуже подобалось іти з хахлами, проте робота, про яку оповідав Піндюра, його цікавила, і він згодився. Наші товариши повставали й пішли з Піндюрою за іншими.

— Ви що, забійники чи вагонщики? — почав розпитувати Піндюра.

— Мій товариш забійник, а я вагонщик, — відповів Гриша.

— Ну, це нічого, ти теж можеш навчитися на забійника. Та ѿ вагонщиків потрібно скрізь... А до ви! працювали дотепер?

Гриша розповів.

— А що на Встці теж погано заробляють?

— О, заробляють різно. Два рублі, два з половиною. а три то рідко хто. Ось мій товариш, — і Гриша з усмішкою подивився на Кузьму, — то заробляє шість і сім рублів. Але він працював у воді, і з ним ніхто не може зрівнятися...

Хахли, що йшли тепер разом, хоч бачили, що Кузьма був хлопець гарний, проте ніхто не вірив Гришиним словам, бо з досвіду знали, що росіяни вміють багато хвалитися. Самі вони, де не працювали, з ними ніхто, крім татарів, не міг зірвнятися. Тому були певні, що й Кузьму заткнуть за пояс. Але Пиндюра був хахол хитрий і все розпитував, ніби вірив. Він був за артильника іще більше, ніж інші, був зацікавлений, щоб Кузьма з Гришею поступили з ними. Коли ж на Пиндюорин запит, чому вони покинули на Ветці, Гриша оповів про Кузьмину пригоду з штайгером і, захоплений, почав оповідати й про інші його пригоди, хахли прийняли його вже за балакуна та пустомелю. Пиндюра промовив тільки з усмішкою:

— То це другий Кузьма Москвич!

— Це ж він і с, — коротко відповів Гриша.

Ця відповідь остаточно переконала хахлів, що це один з численних диваків, які, захоплюючись славою невідомого ім Кузі Москвича, привласнювали й собі це ім'я. Бувало й таке, що інші наділяли ним якогось хлопця, і таким чином майже кожна копальня та шахта мали свого Кузю Москвича. Ця думка тим більше здавалася правдивою, що сам Кузьма ставився цілком байдуже до Гришиного оповідання.

З дальшої розмови виявилося, що всі хахли були з Харківщини, тільки Пиндюра з Полтавщини. Але вони віддавна працювали вкупі й були ніби одна родина. Розмовляючи, товариство наблизилося до Миколаївських шахт.

Це була зовсім мала копальня, що простяглась від Кальміусу вгору. Головна шахта, що теж була невелика, лежала внизу, а на горі було пара «мишоловок». Вигляд рудні був ще дикіший, ніж Ветки, і вона здавалася ніби якась африканська оселя. Було тут усього з чотири десятки великих дерев'яних хат, що були вибілені згадвору і в середині і простягалися рівними рядами знизу вгору. Широкий між рядами простір був цілком голий і непривітний. Навіть гнилий Кальміус

з своїми зеленими вербами не міг закрасити цю прику картину.

Наше товариство підійшло до однієї «мишоловки». Це була штоленья. Вся шахта мала нагорі тільки примітивне риштування з великим сторчовим барабаном, що обертається одним конем. На барабані була закладена дротяна линва, кінці якої спускали порожні та витягали повні візки. Біля мансежу лежала купа вугілля.

Після ветковського восьмого номера ця «мишоловка» здавалась Кузьмі дитячою іграшкою. Але що його це обходить, йому аби гроши заробити.

Товариство залишилось біля шахти, а Піндюра пішов до підрядчика. Він скоро вернувся з двома лямпами й приніс добру вістку: робота є, житло також, і можна відразу приступати до роботи, без жодного прийняття та формальностей. Робота — один штрек, що вже пробитий. Залишається «різати» печі з просіками та вибирати лави з ніжками. Поклад півсажненний, а ціна — дев'ять рублів від квадратового сажня. В лавах та ніжках буде так, як в нижньому штреку — по вісімдесят копійок від візка. Газу немає. Працюють з відкритими лямпами, і можна курити. Умови всім подобались, і товариство рішило оглянути роботу.

Був саме полудень, і видача припинилася. Хахли засвітили лямпи й гуртом пішли схилом униз. За сорок п'ять сажнів ліворуч був перший штрек. Від схилу він був завішений просмоленим рядном для регулювання вентиляції. За рядном товариство зупинилось, доки очі звикнуть до темноти, а потім пішло далі.

Поки робітники полууднували, наше товариство оглянуло шахту: вона була суха, повітря непогане й камінь угорі, «як дзвін». Вугілля, видимо, було теж нем'яке, але хлопці міркували, що по аршинові, на сажень ширини, можна вибрати. А заробити кожного дня по три рублі було не так зле. Отже, однозгідно вирішили взяти роботу й повернулись нагору.

Під'ївиши з хахлами на призначенному їм помешканні, Кузьма з Гришою пішли на Ветку за речами. Коли на другий день перед вечором вони вернулися, хахли

змайстрували вже стіл, пару стільців і нари, а Петро привіз свою жінку, що мала готовити їсти, та необхідне начиння. До роботи рішили йти на другий день зранку і ввечорі, від нічого робити, почали співати. Голоси в хахлів були чудові, і їх пісні, мимоволі, викликали в Кузьми спогад про рідне село. Та він дбайливо заховав свої почуття. Зате Гриша, що, може, вперше чув ці пісні, був глибоко вражений. Коли ж хахли пропівали «Зібралися всі бурлаки до рідної хати», він обернувся до Кузьми й зворущеного промовив: «Аж дивно, Кузю, як вони гарно співають!» Для Кузьми це була несподіванка. Він гадав, що пісні ці, крім глумливої усмішки, не викличуть нічого й що їх взагалі можна співати тільки в своєму селі, а перед чужинцями треба ховатися з ними, і внутрішньо переживав якийсь сором. Все ж таки він почував, що це рідні пісні. А Гриша був зачарований. І це був момент, в який Кузьма зрозумів красу рідної пісні.

На другий день, поснідавши, всі разом пішли до роботи. Кожний зайняв собі одну кобицю, і щиро взялись зарубувати печі. Тільки Кузьма не спішив, а поміг наперед зарубати Гриші, а потім почав свою. Вугілля було не м'яке, і Гриша спіткав усі труднощі пристосування до нового фаху. Кузьма кілька разів навідувався до нього й давав поради.

Перед полуднем Піндюра обійшов спочатку своїх хахлів і знайшов їх задоволеними: кожний зробив підбійку на доброго аршина, а дехто й верх почав відбивати. Всі цікавились, що зробив Кузьма — цей грізний забійник. Разом пішли до нього.

Кузьма, що спотів, як і всі інші, відкидав на штрек вугілля. Дивлячись на велику купу, всі були здивовані, передбачаючи неприємну несподіванку. Коли ж побачили, що Кузьма вже вибрав лівим кутом і серединою більше півсажня, ніяково дивились і не знали, що говорити. (Така людська натура: ні для кого не є прискіпністю бачити когось здібнішого за себе). Кузьма взяв живонгу й спритно почав кресати в стіну. Вугілля

під його вдарами відколювалось ніби легше, ніж в інших печах, але кожний бачив, що справа не в вугіллі...

— Ну, підемо, Кузьмо, їсти, ти вже нівроку заробив собі на полудень, — промовив, нарешті, Пиндюра.

Кузьма положив **набік** живонгу, уважно оглянув забій і виліз на штрек. Пиндюра покликав Гришу, і всі посідали біля Хвединої печі на вугіллі. Через якийсь час хлопці трохи очумались від свого здивування й почали жартувати, чи не помога бува Кузьмі той старець, легенди про якого знову кожний шахтар; нібито часом з'являється до якогось забійника таємничий дідок і, взявшись в нього обушка чи живонгу, швидко вирубує масу вугілля. Але Гриша зауважив, що він скористався такою допомогою. Хоч не старець — то Кузьма допоміг йому зарубати піч, та додав, що без його допомоги він певно не дав би ради. Це визнання ще більше вразило хахлів: «Як, він вибрав собі півсажня ще й товаришеві допоміг?» І кожний справді подумав, чи не користується Кузьма якоюсь таємничиою допомогою. Це тим більше спадало на правду, що вся Кузьмина поведінка здавалась підозрілою: говорив мало і ставився цілком байдуже до лестивих відгуків. Зате Гришка був вдоволений за нього, ніби вважав його здібності напів своїми, і, звичайно, не проминув нагоди, щоб не оповісти дещо з Кузьминих пригод.

По полудні Кузьма швидко закінчив роботу, закріпив і пішов до Гриши. Хоч Гриша теж вибрав серединою аршин, кутки були «запущені». Кузьма взяв його живонгу, хутко вирівняв забій і поміг закріпити. Всі інші теж вибрали по аршинові, і в п'ять годин гуртом вилізли нагору.

Роботою товариство було задоволене. Всі, крім Кузьми, вирубували щодня по аршинові. Гриша швидко пристосувався до фаху забійника, а коли не встигав закінчувати разом з іншими, Кузьма допомагав йому. Сам же Кузьма вибирав по півсажня майже до полудні, а до третьої години вирубував по два аршини. Коли ж іноді не виходив до роботи, то на другий день, щоб нагнати втрачене, доганяв і до сажня. Так що й

він не мав підстав бути незадоволеним, бо міг в сухому заробити ще краще, ніж на Ветці. Але життя на цій рудні здавалось йому нудним. Тут купчились переважно ті, що шукали власне заробити грошей, а буйна молодь, до якої звик Кузьма, гуртувалась переважно на великих копальнях. Що ж до хахлів, то вони провадили життя зовсім відмінно: вони не пиячили, любили виходити після роботи в поле і часто співали гуртом своїх пісень. Але найцікавішим із них був білявий Хведя, що дуже нагадував Кузьмі московського Стъопу. Він мав при собі повну скриньку якихось хахлацьких книжок та газет, які все читав, і здавався поважним і задуманим. Хоч він був наймолодший, мав серед хахлів вплив і авторитет, і вони всі називали себе українцями. Це слово інтригувало Кузьму, але він не наважувався розпитувати, що воно значить. Нічого казати, що Кузьма почував себе куди краще на Ветці й кожного дня після праці ходив туди. Часом і Гриша товаришив йому, але більше залишався з хахлами. Він скоро подружив з ними, захоплювався піснями й переймав мову. Він читав навіть Хведені книжки, якими видно дуже цікавився.

— Ти їх розумієш? — запитав його раз Кузьма.

— Не все як слід, але розумію. Це дуже цікаві книжки. Виходить, що хахли мали колись свою державу й козаків, звичай й характер яких мені дуже подобається.

Це здивувало Кузьму, і він узяв від Гриші книжку. Подивився й повернув.

— Не розумію...

Кузьма, звик читати по-російськи, і було якось дивно бачити книжки «мужицькою» мовою. Та головне він боявся, щоб не виявити свого хахлацького походження.

XVI

Яшина любов до Нюри досягла божевілля. Він ще не працював і цілими днями просиджував у Ксендзових, а коли вечорами приходив Кузьма, переживав страшну муку ревнощів. Він дуже запив, опустився й дивився на Кузьму як на свого ворога.

Кузьма вже пару тижнів працював на Миколаївській рудні. В суботу скінчив працю раніш звичайного і, викупавшись у Кальміусі, пішов на Ветку. Погода була чудова, і він пішов з товаришами в лісок, де була й Нюра з дівчатами. Яша був дома, і, коли Кузьма вернувся з ліска, він застав його в Ксендзових. Яша зараз піднявся й вийшов мовчки з хати. Кузьма вибіг навздогін, затримав і вмовляв вернутись. Та Яша гнівливо шарпався й не хотів навіть говорити, тільки кинув зпересердя:

— Йди, йди, вона тебе чекає! Ти гарний, здоровий, а я каліка — мені нічого там робить! — вирвався й пішов. Кузьма понуро подивився йому вслід і, пригноблений, вернувся до хати. Ніколи він не відчував так Яшиного нещастя, як у цю хвилину.

— Яша зовсім розгнівався на мене, — промовив він, сідаючи.

— Він зовсім збожеволів! — нервово відповіла Нюра. — Цілими днями тільки й чіпляється, щоб ішла заміж за нього!

— Ах, перестань, Нюро, попрікати! Хіба ти не бачиш, який він нещасний? — промовив Кузьма й замовк.

Настрій був зіпсований, і розмова більше не клалась.

Яша ж мучився, мов ранений звір. Успіхи та слава його супротивника, як огнем, пекли серце й до шалу збуджували ревнощі. Йому хотілось плакати, кричати, вити по-звірячому, і він ніяк не міг заспокоїти свого болю. Він то входив до свого помешкання, то виходив надвір, сідав, лягав, рвав на собі волосся. Щоб заглушити його, він вийняв з кишені ножа, розімкнув і, ліг-

ши на постелі, наставив кінцем у груди. Він підніс уже праву руку, щоб вдарити в колодочку, та враз скаменувся й заховав назад ножа

Коли Кузьма вертався, було вже пізно. Ніч була місячна і ясна, і він дійшов на край рудні. Поле дихало нічною прохолодою, і Кузьма був радий наповнити нею груди. Та не встиг він минути хлівця, що був ліворуч за останньою хатою, як із-за нього вискочив хтось, і Кузьма відчув наглий удар в спину. Хруск жил і ніж, що сидів по ручку в тілі, перерубав дихання. Кузьма раптом рвонувся наперед і обернувся: перед ним стояв Яша із скривленим ножем в руці й намірився ще вдарити. Та, знаючи Кузьмину вдачу він був певний що той зараз кинеться на нього й жодного рятунку не буде. Але Кузьма був мов громом уражений і тільки тихо вимовив: «Яшо! Ти!» Яша кинув ножа і, шкутильгаючи, щосили побіг геть. Кузьма стояв як остоялій, і тихо шептав: «Яша... він... в спину...» і майже несвідомо пішов у поле... Сорочка змокріла від крові, але Кузьма переживав такий душевний біль, який заглушував фізичний. Його проста, відверта і щира натура ніяк не могла збагнути, щоб Яша, якого вінуважав за найкращого товариша, за брата, якому зробив стільки добра і не жалів життя, щоб вирятувати від смерті, був здібний на таке. Його чоло змокріло, і він упав ниць на траву. З уяви не зникав Яша із скривленим ножем, і Кузьма уразливо дорікав йому. Кілька разів він ще падав на землю, поки нарешті прийшов на свосі помешкання.

В хаті всі спали і Кузьма, не роздягаючись, ліг на своє місце. Але заснути довго не міг. В уяві все виникав Яша із скривленим ножем, і Кузьмині вуста тихо дорікали йому...

В неділю рано повставали всі пізно, і коли Текля (Петрова жінка) насмажила на сковороді картоплі з салом, всі були вже добре голодні й чекали біля столу. Тільки Кузьма лежав на нарах і міцно спав. Текля підійшла до нього й почала будити, та Кузьма не прокидався.

— Мабуть, добре випив учора, — промовив Пиндюра, дивлячись до постелі.

Текля не переставала ворушити Кузьму. Він нарешті повернувся і застогнав. Тепер він почував біль у всьому тілі й ніяк не міг підвестись. Але від міцного сну не відразу пригадав учорашню подію.

— Ой! — вигукнула нараз Текля й з переляку піднесла перед обличчя руку.

Всі здивовано повернули до неї очі.

— Кров! — з жахом вимовила Текля
Пиндюра з Хведею та Гришею підійшли до неї. На Кузьмі й на нарах були дійсно великі плями крові .

— Що з тобою, Кузьмо? — запитав Пиндюра, але Кузьма не відповідав.

Інші хлопці теж підійшли.

— Що з тобою, Кузю, — запитав Гриша, взявши Кузьму за плече .

— Мене Яша порізав, — тихо відповів Кузьма.

— Яша!? — здивовано перепитав Гриша. — Де він тебе порізав?

— У спину.

Товариши попробували підвести Кузьму, та це спричиняло йому великий біль, і вони рішили покликати фельдшера. Фельдшер жив на рудні, і Петро швидко приводив його. З Кузьми зняли тужурку й скривлену сорочку, що прилипала до тіла. Рана була якраз побіч шраму, що залишився від рані, яку він дістав, рятуючи Яшу.

— Він був уже раз порізаний, — промовив фельдшер, дивлячись на великий шрам.

— Ні, це була рана, яку він дістав, вирятовуючи з небезпеки того, що порізав його тепер, — відповів Гриша.

Фельдшер почав робити операцію й запитав, коли це трапилось.

— Та, певно, як вертався з Ветки, але ми не чули, коли він прийшов, — відповів Пиндюра.

— І ти так лежав аж до цього часу? — звернувся фельдшер до Кузьми, заглядаючи йому в обличчя. Але Кузьма нічого не відповів.

Вичистивши й забинтувавши рану, фельдшер зібрал свій прилад до теки й звернувся до Пиндюри, що ввесь час намагався помагати йому:

— Мусите вважати, щоб горілки йому ніхто не давав і щоб не вставав з постелі, бо рана досить небезпечна. Ніж був усаджений на добру п'ядь, і він втратив багато крові.

Давши це наставлення й сказавши, що навідається на другий день, фельдшер пішов. Хлопці почали снідати, а Кузьма швидко знов міцно заснув.

Кілька днів він нічого не їв і все спав. Але крицеве здоров'я перемогло небезпеку. Та ця пригода глибоко вплинула на його душевний стан. Він до непізнання став сумний, задуманий і відчував, що в душі постала якась гнітюча порожнечка; почув самотність, не дивлячись, що до нього кожного дня приходили товарищи з Ветки, Нюра з батьком і матір'ю та чимало інших відвідувачів. Ніщо не могло його розважити. Фельдшер казав, що до роботи зможе піти тільки через пару місяців, забороняв покищо вставати з постелі, і Кузьма не мало марудився цілими днями.

Одного дня, коли не було нікого в хаті, він, щоб убити нудьгу, почав розглядати Хведині книжки. В «Історії України» М. Аркаса було багацько малюнків, і це зацікавило Кузьму. Переглянувши всі образки, він почав читати початок:

«Кожний чоловік повинен знати історію свого рідного краю, свого народу. Багато віків наші діди-прадіди поливали потом і кров'ю ту землю, де ми живемо, наставляли груди та голови клали, та своїм унукам-правнукам кращої долі добували. А чи знають ті внучки свою бувальщину, чи відають усі про славні діла предків своїх? Чи знають вони доладу навіть те, хто вони такі:

«Чиї сини, яких батьків?»

«Чи кожний напам'ять скаже:

«За що ж боролись ми з ляхами,
За що ми різались з ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра?»

«Навряд! А тим часом не повинно того бути».

Ці слова поцілили Кузьму в саме серце, і ніби якийсь таємний голос запитав:

«І ти, хто ти такий? Ти змінив прізвище, відцурався своєю мови і роду, і все ж таки ношиш в собі тягар, заховусш таємницю і почуваеш, що ти не такий руський, як руські. Хто ж ти?» І Кузьмі здавалось, що якийсь свідок його тасмниці стояв біля нього й презирливо хитав головою. Мимохіт Кузьма опустив очі й не наважувався підняти. Тільки через якийсь час почав читати далі.

«І от, читаючи свою історію, побачимо, що ми не вчораши — що більше 1000 літ наш народ був не останній між сусідами; що мав він навіть свою державу колись та своїх князів, а пізніше — за козаччини та гетьманів — мав силу не меншу, як Польща, Москва та Татари; побачимо, що українська культура давніше стояла на високій височині, і з неї повними жменями черпала для себе Московщина; почуємо про кращих діячів наших та про те, як вони задля рідного народу працювали, — навчимося більше шанувати свою ми-нувшину, любити свій край, свій народ та може деяку науку й для себе матимем, як нам у світі жити та до чого прямувати».

Кузьмина цікавість перейшла в жадобу. Йому хотілось в цю мить знайти відповіді на всі ці питання і збагнути таємницю; відхилити завісу і глянути в віки минулого. Що це за Україна, що за українці? Чому Хведя з товаришами з такою гордістю називають себе цим іменем і не соромляться говорити й співати по-своєму?....

Тисячі таких питань ураз постали перед Кузьмою й не давали спокою. Він чув колись у своїх піснях про якусь Україну, і йому завжди здавалось, що це далека казкова країна. А тут сказано, що українці заселюють

Волинську, Київську, Полтавську, Харківську та інші губернії. Значить, там, де живуть хахли, це Україна, а українці — це ті самі хахли. Значить, і він українець? І Кузьма жадібно припав до книжки.

Хлопці вже прийшли з роботи, а він ніяк не міг відірватися від читання й ледве знайшов час наїстися. Сторінка за сторінкою відкривала йому новий світ, нові несподіванки, нові таємниці ...

На другий день він дочитався до козацьких часів і вже не читав, а переживав усіми фібрами розповіджені події й переносився в широкі степи України, на Запоріжжя, на Чорне море, Жовті води, під Корсунь, Збараж, Пилявці ... і переживав то гордість і радість за славні вчинки, то сором і біль за помилки і хиби. Відчув усією душою, що любов його до свого рідного не погасла. Він її придушив, але не вбив, і тепер вона зворушилась з новою силою ...

Прочитавши книжку, Кузьма ніби переродився і перед ним виразно поставали постаті борців за волю України: Остряници, Нечая, Богуна, Дорошенка, Виговського, Полуботка, Залізняка, Гонти, Кальнишевського, а з ними тисячі інших відомих і невідомих герой-мучеників, посаджених на гострі палі, закатованих на шибеницях, замучених у сибірській каторзі, у фінських болотах ... і Кузьма став ще більш задуманим.

Хоч здоров'я його поправлялось швидко, до роботи він не міг іще йти і перечитав майже всі Хведині книжки, між якими, крім історії України, був Шевченків «Кобзар», «Чорна рада», «Запорожська старина», оповідання Кащенка та різні брошурки проти алкоголю, про кооперацію та інші. За короткий час свого примусового відпочинку Кузьма почерпнув більше корисного знання, ніж за двадцять років життя. Він все частіше ставив різні запити Хведі і, одержавши відповідь, довго вдумувався. Одного дня його знову потягло до історії. Лігши на нарах, він навмання відкрив книжку й почав читати.

«18 червня о-південь Гайдамаки з козаками підступили до Уманя і стали добувати штурмом. Тридцять

годин відбивалася шляхта, але нарешті не встояла проти величезної сили Гайдамаків і вони увійшли в город... Було скликано раду, на якій Залізняка проголошено гетьманом України, а Гонту — Уманським полковником. Хто його знає, на чому б скінчилося те народне рушення, коли б польський уряд, переляканій тими подіями, не звернувся за допомогою до цариці Катерини. Катерина з радістю відгукнулась на те, бо рушення було не бажане і небезпечне і для самої російської держави.

«З Петербургу був присланий наказ до генерала Кречетнікова, котрий на той час командував російським військом, що розкидане було скрізь по польській Україні... Як тільки прийшов до нього наказ, він вислав до Уманя полк Донських козаків під проводом їх полковника Гурева. Підійшовши до Уманя, Гурев отаборився поруч із табором Залізняка і вдаючи з себе приятного до Гайдамаків, присоглашав Залізняка і Гонту приставати до російського війська, щоб разом орудувати проти конфедератів. Такі приятельські розмови тяглися кілька днів, поки до Гурева на підмогу не прийшов ще один полк піхоти. Тоді він закликав до себе Залізняка, Гонту та старшину козацьку на бенкет, котрий він робив неначебто, що на поміч їм прийшов ще полк піхоти. Тим часом Гурев той наказав своїм донцям частувати якнайкраще українців і, поки вони частуватимуться, крадькома захопити увесь їх військовий припас і загнати далеко в степи їх коні. Коли гості саме добре гуляли, Гурев подав гасло, кількох узброєних донців ускочили в палату і пов'язали старшину, а піхота московська з останніми донцями туж мить несподівано кинулась на безоружних козаків, хапала і в'язала їх і забивала в кайдани... До рук Гурева попало більше як 900 козаків і вся їх старшина, — на ранок українського табору як не було. Гурев своїми руками дуже побив зв'язаного Гонту, а тоді велів Залізняка, Гонту і всю старшину бити нагаями перед своєю палаткою; кожному з них відлічили по три-

ста вдарів. Але того мало: Гонту було бито після того увесь час по тричі на день, а полковник Гурев з радості показував його шляхті, котра з'їздилася навмисне до нього, щоб на власні очі побачити Гонту. Бідного ж мученика держали у навмисно задля того викопаній ямі; усе тіло його було вкрите ранами... Після кількаденної такої муки та знущання, Гонту з іншими козаками посполитими (селянами), котрі були з польської України, оддано польському урядові... Залізняка, Запорожців і козаків із Лівобережної України відправаджено до Києва і, до суду, замкнено у Києво-Печерській кріпості.

«Найстарший начальник польського війська був тоді граф Браніцкий. Судова комісія, которую він визначив, присудила 700 чоловік повісити по різних селах України, а старшину покарати найлютішими карами — «для прикладу», як відписував Браніцкий королеві... Щодо Гонти, то його присуджено ось на яку люту кату: перших десять днів кат повинен був вирізувати щодня з його спини пасмо шкіри, на одинадцятий день одрубати обидві ноги, на дванадцятий — обидві руки, на тринадцятий вирвати серце і на чотирнадцятий — одрубати голову й шматки його тіла прибити до шибениць по чотирнадцять містам України...»

Кузьмине напруження нарешті досягло межі, і він раптом закрив книжку. Його обличчя мінилося від болю. Він устав і мовчки почав ходити по хаті. Походивши пару хвилин, він зняв тужурку з цвяха й почав одягатись. Його енергійно-рвучкий рух, вип'яті м'язи на обличчі свідчили про розбурханий стан. Помацавши зложеного ножа в кишені, він вийшов з хати й пішов наниз. Перейшовши Кальміус, він швидко прийшов на Ветку.

Недалеко Козлового житла бавились малі хлопці, між якими був і синок Козлова. Уздрівши Кузьму, вони з радісними усмішками побігли йому назустріч. Ідучи поруч з ним, вони задоволено заглядали в очі. Ці

щири дитячі обличчя зворушили Кузьму і зм'якшили серце.

— Яша дома? — звернувся він до Мишки (Козлового синка).

— Так, дома...

— Він вас дуже порізав? — запитав другий хлопчина, набравши поважного виразу.

— О, ні, — спокійно відповів Кузьма.

І дитячі обличчя знову засяли. Вони не відставали від Кузьми, ніби були певні, що він їм покаже якесь цікаве диво, і разом з ним наблизились до Козлового мешкання.

— Яшо, Кузя йде! — стурбовано промовив Козлов, уздрівши Кузьму в вікно.

Яша, що саме ів біля столу, злякано глянув у вікно і хотів вискочiti на кухню, та Кузьма вже входив до хати. Зачинивши двері за собою, він спинився й суворо дивився на Яшу, що стояв проти нього. Всі стурбовано звернули очі до них. Яша, як перелякане звірена, кинувся до дверей. Кузьма вхопив його за комір і відштовхнув:

— Я маю з тобою поговорити! — промовив, не рухаючись з місця.

Яша знов кинувся до дверей, несамовито кричачи:

— Що тобі треба від мене? Пусти мене, пусти!..

В Кузьми спалахнула огіда, і він з презирством ляпнув його верхньою стороною руки в лицe. Кров бризнула, і Яша ще дужче почав кричати:

— Бий, бий мене, забий, мені все одно!..

Кузьма сердито вилася й додав:

— Ти забув, що я зробив для тебе, по Юдиному всадив ножа в спину!..

Козлов випровадив малих хлопців з хати й почав несміливо вмовляти Кузьму:

— Залиш його, Кузю, він і сам не знає, що робить...

Яша підійшов до столу, сів на стільці і, склонившись на руки, почав важко плакати. Чи жалів він свого вчинку, чи плакав від страху і власної урази, але Кузьмі зробилось шкода його. Він бачив, що Яша був не-

щасний, і зрозумів, що не помстою на безборонному каліці треба шукати виправлення заподіяної Україні несправедливості, бо почуття пхало його на помсту не за власну кривду.

Ванька підійшов до нього й з усмішкою промовив:

— Ну, сідай, Кузю, та перестань сердитись; чого між товарищами не буває...

Кузьма постояв ще хвилину й сів на постелі, на якій він спав колись. Ванька підійшов до Козлова і півголовом почав говорити, щоб пішов і приніс півштофа.

— Ваню, не турбуйся, бо я більше не п'ю! — промовив Кузьма.

— Більше не п'еш!? — здивовано повторив Ванька.

— Так, Ваню; я рішив почати нове життя...

— Ха-ха-ха-ха... нове життя! — розсміявся Ванька.

Кузьма хотів ще щось говорити, та Ванька перебив:

— Брось, Кузю, дурака валяти! Не в баптисти ж ти записався?

— Ні, Ваню, не в баптисти, але рішив більше не пити... Чашку чаю вип'ю з приємністю, щождо горілки, то не турбуйся...

Наблизалися Різдвяні свяtkи. Останніх пару місяців добри гроши. Він накупив собі гарної білизни, зробив.

— Ти, Мосю, не слухай його, а йди принеси півштофа, — звернувся Ванька знову до Козлова.

Козлов, теж усміхаючись, вийшов з хати. Яша перестав плакати й сидів із схиленою на стіл головою, ніби спав. До хати прийшло ще кілька Кузьминих товаришів, а незабаром і Козлов вернувся з півштофом. Кузьма відмовлявся пити, але бачачи, що робить тим справжню кривду товаришам, поступився:

— Щоб ви не думали часом, що я гніваюсь за щось, я вип'ю трошки, але даю слово, що більше не буду пити.

— Та перестань маніритися, як та дівчина! — весело відповів Ванька.

— Ти знаєш, Ваню, що маніритися я не люблю, я запевняю тебе, що погоджуєсь випити виключно, щоб ви не думали, що гніваюсь, — відповів Кузьма, беручи склянку, і випив трохи.

Ванька з товаришами вмовляли його випити ще трохи, але Кузьма рішуче відмовився.

— Ну, не хочеш, то як хочеш, насильно лити в рот не буду, — промовив Ванька й почав частувати інших.

— Ось давно б так, — відповів Кузьма, всміхаючись уже, і взяв від господині чашку чаю, що вона принесла йому.

XVII

За п'ять тижнів Кузьмина рана загоїлась, і він почав працювати. Проте наслідків поранення не скоро ще позбувся, і на початку було важко вибирати навіть по аршинові. Та помалу все налагодилося ...

Одного дня Гриша дістав телеграму, в якій коротко сповіщалося: «Приїжджай, батько важко хворий», а на другий день Кузьма з Хведею відпровадили його на станцію. Гриша попрощався й висловив надію, що скоро повернеться. Кузьмі було жаль розлучатися з ним, бо Гриша був хлопець добрий і щирій товариш.

Таким чином Кузьма залишався з українцями сам. Але й вони збиралися їхати додому, бо на Харківщину недалеко, а на Покрову в них храм. Хведі писали, що аматорський гурток, в якому було багацько його товаришів, готувався до театральної вистави й запрошували всіх у відвідини. Пиндюра, що був кумом з Хведіним старшим братом, теж мав їхати з харків'янами, і таким чином Кузьмі доводилось залишатись самому.

Одного дня, коли після роботи українці провадили між собою жваву розмову про майбутню подорож, Пиндюра звернувся до Кузьми:

— А ти, Кузьмо, не маєш нікого, що ніколи не оповідаєш про свою родину? Кузьмині думки мимохіть звернулись до рідного села, і він з кепсько прихованим сумом відповів: «Ні, в мене немає нікого...» Хведя із співчуттям подивився на нього. Хоч Кузьма був «русь-

кий», Хведя завжди почував до нього незрозумілу симпатію.

— То їдь з нами, ти там добре забавишся з хлопцями та дівчатами, — промовив Піндюра.

Ця думка всім сподобалась, особливо Хведі, який від того часу не переставав намовляти Кузьму. Та спочатку Кузьма не мав і на думці їхати. Проте, Хведя намовляв його з такою пильністю, що Кузьма почував, що зробить йому справжню кривду, коли відмовиться, і нарешті згодився.

Вранці напередодні Покрови підрядчик виплатив їм гроші, а по полуздні все товариство їхало вже залізницею. Українці були надзвичайно задоволені і весь час розмовляли. Тільки Кузьма був задуманий і дивився на сумовитий осінній красвид. Колись він любив цей час, коли копають картоплю, коли осипається жовте листя, літас в повітрі «баб'яче літо» і журавлі, що покидають наш край, журно покрикують угорі: «Крууу... крууу... крууу!...» Любив цю чарівну осінню барву, дивлячись на яку, здається, само сонце відчуває тугу. Але ніколи ще ця барва не зворушувала Кузьму з такою силою! Ніколи ця німа симфонія не викликала такого глибокого почуття!.. Його чарували до зворушення ці зустрічні села з гарно вибіленими хатами, з по-жовклими садками... I Кузьмі було сумно, що він не міг поговорити з ким щирим серцем, відкрити свої почуття й висповідати гріхи. О, як би йому хотілось скинути цей тягар, що душив його з такою силою!..

Хведя підійшов до нього й запитав:

— Тобі подобається цей краєвид?

— Чудові ваші села! Руські, з їх голими й чорними ізбами, такої краси не мають, — відповів Кузьма, все ще відмежовуючись від українства, хоч і не називав більше «наші руські».

— Ось побачиш у нас на Харківщині, біля Святих гір. Там така гарна місцевість з сосновим та ялівцевим лісом, що можна зачаруватися. Літом туди приїздить навіть багачів з Харкова на хутори, — оповідав Хведя. А потяг тим часом посувався все далі на північ.

У Слав'янську пересіли на інший потяг, потім у Лимані й перед вечором приїхали до Святогірська. Місцевість була дійсно чудова, і повітря насичене ялівцевим запахом.

До села, з якого походили харків'яни, було недалеко, і товариство швидко прийшло. Це було велике село, що мало дві церкви, велику школу, кооперативу, просвіту і більш спадало на мале місто, ніж на село. Незабаром хлопці прийшли до Бондаренків і гуртом зайшли до хати. Алє Петро з жінкою та Грицьком Волоком зайшли тільки привітатися з Бондаренковою родиною й зараз пішли до себе. Кузьма з Пиндюрою залишилися. Стара Бондаренчиха зараз почала радісно обнімати синів. Після привітання Хведя відрекомендував Кузьму:

— А це, мамо, наш руський товариш, Кузьма. — Вся родина звернула на нього особливу увагу, а Бондаренчиха промовила:

— Це якийсь не такий, як ті, що приїжджають до нас зімою...

Микита ж звернувся жартівливо до сестри:

— А ти, Насте, дивись, не закохайся, бо він уже має одну.

Настя нічого не відповіла, але в погляді, який кидала на Кузьму, ніби відбивався жаль, що він уже мав одну.

Почалось, звичайно, гостювання, вареники з сиром та сметаною, горілка. Алє пили не багато, більш для членості та звичаю.

Перед вечором Хведя з товаришами та Кузьмою ходили до просвіти, де на другий день мали виставляти «Хмару», а ввечорі з хлопцями та дівчатами гуляли на вулиці. Молодь бавилася, співала й розійшлась біля півночі. Спали з Хведею в стодолі.

Вияв уваги та прихильності всію Бондаренковою родиною, ці вуличні гулі, та сільська атмосфера взагалі зробили Кузьму надзвичайно чулим, а разом з тим ще більш задуманим.

На другий день в селі було багато гостей, і в Бондаренків теж добре гостилися. Увечорі всі йшли до просвіти на виставу. Кузьма з Хведею теж пішли і, взявши квитки, посідали поблизу сцени. Незабаром вся заля була заповнена молоддю та людьми різного віку. Всі голосно гомоніли й видимо нетерпляче чекали початку.

Розпочався вечір співом хору та танцями. Гарно виконані пісні глибоко зворушили Кузьму. Проте найбільший успіх припав на долю одного танцівника, якому вся заля захоплено плескала в долоні. Після цього наступила перерва. За нею знов відкрилась занавіса, і перед очима глядачів стала картина чудового лугу. Посередині стояла копія сіна, а дівчата з хлопцями в чудових українських строях громадили те, що було розкидане, співаючи:

«Ой піду я лугом-лугом,
Ой піду я лугом-лугом,
Там мій мицій оре плугом...»

Вид лугу, запах сіна, хлопці з дівчатами в таких рідних Кузьмі вбранинях, їх мова, пісня, непереможними чарами подіяли на Кузьму й наелектризували всю душу... Думки, як блискавка, полинули до рідного села, і в уяві, як на екрані, почало пропливати його життя... А дівчата з хлопцями все громадили сіно й своїми піснями прищіплювали крила Кузьминим думкам. І вони понесли його з рідного села в широкі простори України, маючи події її славного минулого та їх героїв. Почуття могутніми хвилями котилось у грудях, підкочувало під саме горло, і Кузьма робив надлюдське зусилля, щоб стримати слізози... Але, як проміння весняного сонця гріє і перетворює в могутні потоки накопичену зимову кригу, так невидиме проміння відродженого почуття пекло на кригу в Кузьминому серці, перетворюючи її в гарячі слізози. І Кузьма почував, що його сили слабли під їх натиском, почував, що треба Хведі заговорити до нього, і він не в стані буде стриматись більше — встав і вийшов у сад. В саду було порожньо, і він упав ниць на пожовклу траву...

Вже п'ять років, як його серце закам'яніло, і Кузьма думав, що в нього немає більше сліз, а тепер вони враз потекли. Потекли, як у блудного сина, що після довгих мандрів зрозумів нарешті хибність свого шляху й вернувся в тепле батьківське лоно; потекли від чарів рідної краси й свідомости та болю за свій блуд і за блуд сотень і тисяч таких, як він...

Хведя посидів якийсь час і теж вийшов. Знайшовши Кузьму, він підійшов до нього. Кузьма сидів уже на лавці, схилившись на бильце.

— Що з тобою, Кузьмо? Тобі не подобається ця вистава?

Але Кузьму не переставало душити, і він не міг відізватися. Нарешті він опанував себе і одривчасто проговорив:

— Хведю... я не руський... я теж українець...
І більше не міг говорити.

Хведині очі наливалися слізами:

— Ти українець!? — радісно перепитав він і обняв Кузьму. — Це чудово! Я завжди жалів, що ти не українець... Ну підем тепер назад до залі...

— Ні, Хведю, мені дуже важко дивитися на цю сцену. Йди сам, а я тут посиджу...

Але Хведі, як ніколи, хотілось бути тепер разом з Кузьмою. Внутрішній стан цього останнього вимагав однак самотності, і він умовив Хведю залишити його. Корячись цьому бажанню, Хведя пішов до залі. Заспокоївшись цілком, Кузьма теж зайшов. Хведя стрів його привітною усмішкою й зробив місце на лавці.

Після вистави вони пішли просто додому і, повечерявши, пішли до стодоли. Проте спати довго не могли. Кузьма розповів Хведі все своє життя і про те, як він зробився «руським». Хведя ж признався, що належить до таємної організації Українських Соціялістів-Революціонерів, і розповів її програму та пляни. Казав, що в Росії незабаром має вибухнути революція, і Україна визволиться з московського ярма. Кузьму захоплювали Хведині слова, і хлопці довго говорили про минуле України та мріяли про її майбутнє... Нарешті Хведя

обіцяв познайомити Кузьму з провідником їх організації, Семеном Матвійовичем Юрченком.

* * *

Юрченко був дідицького походження, мав добру освіту й замолоду бував у чужих краях. Познайомившись з соціалістичною ідеєю, він проміняв на неї панський егоїзм і присвятив себе служженню свому народові. Землю свою віддавав селянам в оренду, а сам працював увесь час в кооперативі, просвіті та провадив таємну організацію. Мешкав з родиною в гарній мурованій, під бляхою, хаті, в якій часто відбувалися різні сходини.

Коли Хведя з Кузьмою зайдли по полуодні до нього, Семен Матвійович сидів у своєму кабінеті в м'якому фотелі й уважно читав якусь газету. Уздрівши хлопців, він положив газету на стіл і, підвівши, радісно промовив:

— А, Хведя, як ся маєте? — і протягнув руку.

Це був не сухий і не гладкий, вищого росту, літ під п'ятдесят чорнявий мужчина. Хоч його волосся й вуса були вже пересипані сивиною, постать була ще міцна й струнка. Він мав крицевого кольору спокійні й розумні очі та простий і приємний вигляд. Убраний був у білу вишиту сорочку, поверх якої була розхристана камізелька, і в сині звичайної ширини штані.

Хведя привітався з ним і промовив, показуючи на Кузьму:

— А це мій товариш по роботі, Кузьма, теж українець. Але він працював увесь час з росіянами і був навіть кілька років у Москві, то відвик говорити по-своєму.

— Це ще невелика біда, аби почував себе українцем, — відповів Семен Матвійович, — у нас це річ досить звичайна: народ, який не має своеї держави, завжди наражується на чужі впливи.

Семен Матвійович відразу оцінив Кузьмині якості, бо вмів пізнавати людину по обличчю. «Обличчя, казав він, це дзеркало людської душі».

«А в здоровому тілі мусить бути і здоровий розум», подумав і попросив хлопців сідати, показуючи рукою на фотелі, що стояли поруч. Коли хлопці несміливо посідали, Семен Матвійович теж знову сів.

— А Ольги Іванівни немає вдома? — запитав Хведя, не бачачи їй не чуючи господині.

— Є, та вийшла з Лесею десь на город, — відповів Семен Матвійович і почав розпитувати, що чувати на шахтах.

— Нового покищо немає нічого, — відповів Хведя.

— Працюємо, як і завжди, а заробляємо ще менше. Робітники гоняться один наперед одного, щоб заробити більше, а господарі користуються з того ѹ при кожній нагоді збавляють ціну. Коли бракує робітників — платять трохи краще, а як наберуть — знову збавляють, і так завжди.

Семен Матвійович помовчав хвилину, зробив повільний рух у своєму фотелі ѹ промовив:

— Ця поштучна система добра, щоб висмоктати весь сік з робітника. Вона дуже корисна господарям і настільки ж шкідлива робітникам. Ці останні мусять працювати, щоб заробити на хліб не тільки сьогодні, але ѹ завтра. Коли ж потрібно піднести продукцію, то треба шукати іншого засобу, ніж людське виснаження. Потрібно удосконалити засоби виробництва і змеханізувати працю, а не людину. Певна річ, що треба працювати, але не тільки руками, а ѹ розумом. У нас же робиться навпаки.

І Семен Матвійович не міг проминути нагоди, щоб не розвинути своїх думок, щоб не вдатися в пропаганду своїх ідей. З захопленням він почав проповідувати соціалістичну доктрину. Говорив про загальну справедливість, про знищення гніту ѹ визиску людини людиною, про восьмигодинний робочий день, про перехід землі без викупу в руки тих, що обробляють її. Кузьма жадібно слухав нові для нього слова ѹ почував, як Семен Матвійович опановував його довір'я. Але йому було трохи незрозуміло, що це говорив чоловік, який сам мав щось більше тисячі десятин, ѹ рішив запитати.

— Вибачте, Семене Матвійовичу, я вас хочу запи-
тати...

— Будь ласка, будь ласка, — відповів Юрченко,
уважно дивлячись на Кузьму.

— Хведя казав мені, що ви самі маєте щось з тися-
чу десятин, то мені незрозуміло... — й Кузьма за-
м'явся.

— Незрозуміло, чому я не роздам її тим, що зовсім
не мають?

— Так.

— Маєте рацію, що поставили цей запит. Але спра-
ва в тім, що ми, соціалісти, не віримо в таку доброзич-
ливість панів, щоб вони самі віддали селянам безкош-
товно землю, а тому вважаємо шкідливим прищіплю-
вати цим останнім такі химерні надії. Навпаки, вони
мусять знати, що тільки вони самі, силою, можуть за-
брати її. Подруге, весь прибуток від оренди я вживаю
на піднесення культурного та економічного добробуту
самих же селян. Коли б я віддав їм землю, то, може,
хтось мав би й трохи більше особистої користі, але
загальна справа потерпіла б. У нашому селі є тепер
велика кооператива, просвіта, гарна школа та дещо
інше. Але скажу вам відверто, і то не для того, щоб
хвалитися, а виключно, щоб ви могли мене зрозуміти,
постали вони у великій мірі завдяки моїм власним за-
собам. О, я знаю, що в вас може виникнути питання,
чи немас протиріччя між моїми ідеями та тільки що
висловленими аргументами й чи ці останні не промов-
ляють скоріше на користь затримання сучасного соці-
яльного стану, коли б навіть Україна виборола собі не-
залежність. Мушу попередити вас, що такий висновок
був би цілком хибний. Перше всього тому, що така осо-
биста добродійність серед панів трапляється досить
рідко. Подруге, величезна більшість їх на Україні є або
чужого походження, або, хоч і українського, цілком
зденационалізована, і доля українського народу їм бай-
дужа. Потрете, є просто образою людської гідності по-
давати народові, як милостиню, те, що йому належить
по праву. І четверте: коли народ проведе революцію,

він покличе до керми людей, які розумітимуть не тільки потребу матеріального добробуту мас, але також піднесення їх культурного рівня, і тоді відпаде потреба такого особистого добродійства. Чи погоджується ви зо мною?

Семен Матвійович говорив з таким переконуючим авторитетом, що Кузьма не міг не погодитися. Навпаки, йому здавалось, що все має бути саме так, як він скаже, а тому знов нетерпляче запитав:

— А скажіть, будь ласка, Семене Матвійовичу, чи буде Україна, коли вибухне революція?

Обличчя Семена Матвійовича похмурилось, з чого було видно, якої надзвичайної ваги було для нього це питання. Він зізнав, що варто дати позитивну відповідь, щоб задовольнити почуття молодих ентузіастів. Але він хотів, щоб з них вийшли свідомі борці, а не сліпі фанатики, і тому рішив говорити відверто.

— Ми віримо, що Україна буде колись вільною й незалежною, — промовив він рішуче після короткої мовчанки, — бо без такої віри ми не могли б провадити нашу боротьбу в умовах, в яких нам доводиться провадити її. Але ми не віримо в чудо і знаємо, що незалежність не звалиться нам з неба. До здійснення наших мрій сила різних перешкод, перемогти які можна тільки довгою працею та боротьбою. Наш народ ще майже в примітивному стані, і розвиток його та форматція як нації може тривати ще досить довго. Отож, не треба вмовляти собі марних надій, що все, мов, піде, як ми того бажаємо, і що досить вибухнути революції, як держава з'явиться нам сама. Така безkritична віра могла б дуже шкідливо відбитися на ході нашої боротьби й викликати розчарування після перших же чевдач. А падати духом не треба ніколи. Перемагає часто той, хто не обманює себе спокусливими надіями, а наперед знає всю вагу свого завдання і всі друднощі, які його чекають. Захоплюючі та штучно оптимістичні гасла часто необхідні під час боротьби, щоб захопити та притягти малосвідомі маси, але брати ці засади як базу вихован-

ня було б дуже небезпечно. Ті, що беруться за провід, мусять правильно розуміти реальні умови і, в певній мірі, передбачати можливий розвиток подій. Без цих якостей це будуть сліпі проводирі. Ні, революція не створить нам держави, але відкриє шлях до боротьби за неї. Які стани має переходити ця боротьба і чого ми зможемо досягти в революції, годі передбачати, бо невідомо також, які форми переходитиме й сама революція. З історії знаємо, що революції переживають різні ускладнення, а часто й анархію, з якої виходить переможцем той, хто свідоміший своєї мети, краще організований, дисциплінований і ліпше розуміє обставини та психологію маси. А чи ми підготовлені в цьому відношенні? Ні! Наша інтелігенція цілком денационалізована і служить гнобителеві нашого народу не за страх, а за совість. Народ же наш — це темна й несвідома маса гречкосіїв, яка не знає навіть, хто вона така. Чи можна при таких умовах ставити відразу питання вільної й незалежної держави? Щоб ставити таку вимогу, треба мати за собою певну силу, базу, на яку можна було б спертися, а в нас її немає. Отож, нам потрібні перш усього умови, які б дозволили створити таку базу. Цих умов ми чекаємо від майбутньої революції. Від наших політичних провідників буде вимагатися величезного такту, щоб не наражувати молодого руху на передчасну небезпеку та не дати ворогові приключки знищити його в зародку.

Семен Матвійович перервав свою промову. Кузьма перший раз у житті чув такі слова і не в стані був опанувати все сказане.

Незабаром прийшла Ольга Іванівна з Лесею, що мали в руках по великому пучкові осінніх квітів. Ольга Іванівна була одягнена в убрання міського покрою: синю квітчасту спідницю й білу блузку. На потилиці мала теж синьотернового кольору з білими кружечками хустину. Леся була в українськім убранні й без хустки. Її гарне темнокаштанове волосся було заплетене в дві коси, що, ніби вінок, лежали на голові.

— О, Хведя, вітайте гості! — промовила Ольга Іванівна, побачивши хлопців у відчинені двері. Похапцем положила свої квіти на стіл і зайдла в кабінет.

Хведя піднявся на ноги, привітався з нею і, повертаючи голову до Кузьми, промовив:

— А це мій товариш, Кузьма...

Кузьма теж піднявся й незручно взяв протягнуту руку Ольги Іванівни. Це була досить висока, років під сорок, чорнява, з гарним округлим обличчям і темними очима жінка.

Привітавшись з хлопцями, вона дуже вільно почала розмовляти з Хведею, але поглядом зверталась то до нього, то до Кузьми. Леся теж залишила квіти й прийшла привітатися з хлопцями. Це була зовсім молода іще, років шістнадцять, дівчина, що мала дуже багато спільніх з матір'ю рис. Присутність хлопців відразу схвилювала її, і, щоб заховати це, вона зараз вернулась до передпокою, зібрала всі квіти на оберемок і з сяючим обличчям підійшла до батька:

— Дивіться, тату, які гарні квіти! — і з молодечим піднесенням притулила їх батькові до уст.

— Та ти вже так би й спала в квітах, — добродушно відповів Юрченко.

Леся повернулась, притулила квіти собі до обличчя і, виявляючи своє захоплення, пішла назад до передпокою. Там почала перебирати квіти, відтинаючи не потрібне бадилля, та вставляти до гарної скляної вази.

— Приготуй но нам, Олю, щонебудь перекусити, — звернувшись Семен Матвійович до дружини, що відійшла до сальону.

— А якби я була не прийшла, то ти був би так не ївши й випустив гостей?

— Та де там. Я вже був би найшов щось, але ми тільки закінчили розмову.

— Ви, Ольго Іванівно, про нас не турбуйтесь, бо ми не голодні, — промовив Хведя.

Але Ольга Іванівна зараз же заходилася біля самовара. Поки вода грілась, вона приготувала яєчню з салом та ковбасою. Леся, що впоралась з квітами, приго-

тувала стіл зі всім потрібним. Хлопці ще пробували відмовлятися, та мусіли скидати тужурки й присідати до другого столу. Іли, не кваплячись і водночас розмовляючи. Леся, видимо, була під враженням присутності хлопців і здавалась замріяною. Зате Семен Матвійович та Ольга Іванівна були схильні до розмови. Коли приступили до чаю, Семен Матвійович почав розпитувати Кузьму, як йому сподобалась Москва.

— Місто гарне, — відповів Кузьма, — гарнішого я ще не бачив.

— Місто нічого собі, — зауважив Семен Матвійович, — але в порівнянні з Парижем, Лондоном, Берліном чи Віднем це тільки велике село. Не тому, що в ньому бракує гарних будинків чи що, а тому головне, що воно будувалось без жодного пляну.

Далі Юрченко почав оповідати, як люди живуть за кордоном, які порядки мають і як борються за свої права. Тут хлопці тільки слухали, а до оповідання Семена Матвійовича вставляла свої зауваги Ольга Іванівна, а часом і Леся. Після чаю Леся грала на фортепіані. Вернулись хлопці аж по десятій увечорі. Кузьма був надзвичайно задоволений цією зустріччю. Він рішуче вибрав собі шлях і горів бажанням приступити до праці, про яку говорив Юрченко.

— Ну, як тобі сподобався Семен Матвійович? — запитав його Хведя, вертаючись.

— Він мене зачарував! — відповів Кузьма з захопленням. — Він говорить, як справжній апостол, і я аж дивуюсь, як чоловік може знати так про все.

Хведя був задоволений і пояснив, що він і в газетах пише. І Кузьма був гордий, що говорив з таким чоловіком.

Вночі вони знову довго розмовляли і, звичайно, не обминули й Семена Матвійовича. Хведя, що знав уже теж не мало дечого, оповідав Кузьмі, а той з захопленням слухав. Його мучило вже навіть нетерпляче бажання теж стати так близько до Семена Матвійовича і зробитись його вірним послушником. І він запитав Хведю, чи теж міг би вступити до їх організації.

— А чому ж ні, коли ти маєш бажання боротись за нашу мету. Коли хочеш, підем завтра знову до Семена Матвійовича, і я певний, що він тебе прийме. — І Хведя почав оповідати про обов'язки кожного члена організації. Але жодний обов'язок не міг залякати Кузьму. Йому здавалось, що коли б Семен Матвійович наказав гору перевернути, він би зумів виконати наказ. І хлопці рішили піти на другий день знову до Юрченка.

На другий день по полуздні наше товариство повертало на шахти. Кузьма був надзвичайно задоволений перебуванням на селі, бо це довершило його внутрішню революцію. Тепер він був членом таємної організації, мав мету в житті, за яку горів бажанням боротись і готовий був віддати життя. Він накупив у просвіті книжок, а Семен Матвійович наділив його з Хведею різною легальною і нелегальною літературою. І Кузьма вже в потязі пірнув з головою в неї.

Повернувшись на рудню, він зараз написав до Андрія в рідне село і почав цілком нове життя. З жадобою він перечитував усе, що тільки потрапляло в руки. В разомі з кожним робітником він намагався звернути увагу на соціальну несправедливість, визиск і запалити ненависть до існуючого ладу. Українців же умів зацікавити ще й минувшиною їх землі і вкинути в їх серце зерно національної свідомості. Він провадив не тільки соціально-політичну діяльність, але й виховну взагалі. Він перестав пити і став непримиреним ворогом пияцтва та дикого безkul'tur'я. Чи то п'яні билися, чи якийсь дикун зганяв злість на жінці та дітях, Кузьма скрізь втручався, рознімав і закликав до глузду. І тільки в крайньому випадку вживав фізичної сили. Але після такого «аргументу», коли фізичний і моральний опір ворохобця був зламаний, Кузьма ніколи не залишав у ньому злоби та образи. Він починав лагідну розмову, висловлював щирий жаль, що був примушений вжити сили, і часто викликав навіть сльози в людини, яка ще пару хвилин перед тим була озві-.

рілою й невблаганою. Такий спосіб майже завжди залишав добре наслідки й не раз був причиною до щирої приязні з Кузьмою. Скоро ця нова Кузьмина репутація стала теж широко відомою, і покривдені звертались до нього за допомогою та захистом.

Через кілька тижнів Кузьма дістав відповідь від Андрія. Нетерпляче він відкрив листа. Андрій писав:

«Дорогий товаришу Кузьмо!

Повідомляю тебе, що я отримав твого листа, за якого сердечно дякую. Всі дуже цікавляться, бо ніхто таких не пише. Всі пишуть по-руськи, а ти написав по-своєму, і це дуже подобається всім. Я теж дуже радий, що ти дотримав обіцянки й не забув рідної мови. Ще повідомляю, що відколи ти вийшов у нашому селі настало багато змін. Багато молоді поженилося, багато підростло так, що ти їх не пізнав би, а багато старих і молодих повмирало. Твого тата теж немає вже на світі . . .»

Хоч старий Осика був злий, вістка про його смерть глибоко вразила Кузьму, і він з напруженням читав далі:

«. . . Зимою буде два роки, як вони їздили заграніцю з дровами, напились п'яні і, вертаючись, упали з саней і замерзли. Коні прийшли самі, а їх привезли аж на другий день. Господарює тепер сама твоя мачуха. Але про господарство не маєш чого журитися. Катерина працює, як хлоп, і коні з худобою гарніші тепер, ніж були за тата. Вона все питала мене, чи немає від тебе листа, і тепер дуже рада, що ти живий і здоровий. Вона збирається йти в манашки і просить, щоб ти приїздив на своє господарство. Ще повідомляю, дорогий товаришу, що я вже теж оженився з Христею Тимковою, і ми масно вже двоє дітей. Варка теж вийшла минулих Зелених свят за Стаха Людківського. Грицько Кравчук, Степан Олійчук, Іван Цибулька й багато інших теж поженилися. Всі твої товариші шлють тобі привіт і зи-чуть усього найкращого. Дядько Тит з родиною теж кланяються і просять, щоб приїздив додому. Ще кланяються тобі мої тато з мамою, моя жінка, Христя, та наші діти Івась з Маринею. Всі зичимо тобі усього най-

кращого в ділах рук твоїх. Прошу писати частіше до мене. Остаемось живі й здорові, чого й тобі бажаємо. Твій товариш Андрій Калинюк».

Кузьма був надзвичайно вражений новинами й кілька разів перечитував листа. Але найбільше вразило його рішення Катерини йти в черниці. І в нього виникло непереможне бажання якнайскорше відвідати своє село. Та здійснити негайно цей намір він не міг. Через його дотеперішнє розгнуздане життя його матеріальний стан не дозволяв на це, бо приїхати в рідне село голодранцем він не хотів. Але відтоді він рішуче почав готуватись до відвідин, не забуваючи однак і про справи, що говорив про них Семен Матвійович.

Через якийсь час вернувся Гриша і немало був здивований зміною в Кузьмі. Та вся справа вияснилась швидко, і він теж незабаром став гарячим революціонером і, на рідкість між росіянами, щирим приятелем української справи.

XVIII

Наближалася Різдвяні свята. Останніх пару місяців Кузьма працював з великою пильністю і зібрав добре гроши. Він накупив собі гарної білизни, зробив чоботи на замовлення й дбайливо готовувався до від'їзду в рідне село. Перед самими святами він розрахувався на шахті, купив іще гарного чорного кожуха, смушкову шапку, великий вовняний шарф, різних дрібниць і був цілком готовий до від'їзду. Та Нюра, ніби передбачаючи в цій подорожі недобру ознаку, виявляла неспокій: то хмурилась і сердилась, як небо перед непогодою, то піддобрювалась і лестилася, благаючи Кузьму побути з нею хоч через свята. І Кузьма мусів задоволити її примху. Але зараз же по святах він виїхав.

Три дні подорожі залізницею, і він був у Луцьку. З Луцького підводою добрався до Горохова і, спинившись у одного жида, робив купівлю різних гостинців.

Він знат, що в селі чорна біда, і старі й малі будуть радіти кожній цукерці та шматкові білого хліба, тому не пожалів пару рублів, щоб задоволити всіх.

На другий день (це була субота) він випадково зустрівся з своїми селянами, що привозили дрова до міста, а між ними був також дядько Тит. Кузьма запросив усіх до Францкого й почав пити пивом та чаєм. Через якийсь час, на дядьковій підводі, він повертається в рідне село.

Цілу дорогу вони вели вдвох жваву розмову. То Кузьма розпитував про сільське життя, то сам мусів відповісти на дядькові запити. Від дядька довідався, між іншим, що пани дуже притискають.

— Скоро, — казав дядько, — нам не можна буде й за поріг вийти. До лісу не можна вже йти ні за ягодами, ні за грибами — на все треба квита брати. А тому що люди ходять крадькома, пани почали вирубувати всі черешні, і скоро їх буде мати тільки той, хто в садку посадить. Худоба не встигне переступити на панську землю, як зараз до суду тягнуть, і треба заплатити кілька рублів, відсидіти в холодній або відробити на панському. Нашу ж толоку то вівцями своїми витравляє. За віз хмизу п'ять золотих деруть, а де тих золотих набратися? За золотого треба цілий день на панському робити, за п'ять — на цілий день з кіньми їхати. На переднівку нема чого дітям у рот положити, а в мене їх, слава Богу, п'ятеро. За чинш подушки з постелі стягають, а до того що й діри різні треба латати. Не раз пальці з чобіт вилазять, а ні за що направити. Отаке, Кузьмо, наше життя гірке. На шахтах, як ти оповідаєш, то хоч важко працювати, але чоловік має за що наїстися, а ми, як сам знаєш, не раз і голодні мусимо працювати.

Кузьма з сумом слухав дядькові скарги й ще більше розумів, яку рацію мав Юрченко з своєю організацією. Він бачив, що її програма вилівала з життєвих потреб нашого народу й почував себе гордим, що й сам належав до неї.

— Це суща правда, дядьку, що ви кажете, але не думайте, що шахтарське життя таке вже солодке. В селі біда та злидні, але ви ще хоч дивитесь на сонце, дихасте чистим повітрям і ніщо не бисить над вашими головами. А ми, шахтарі, як ті каторжники під землею, ні сонця, ні світу не бачимо, ризикуємо життям на кожному кроці і, замість повітря, куряву вдихаемо, так що й їсти потім не хочеться. Потрібні ми господарям — поки силу маемо, а як висмокчуть — йди куди хочеш, ти більше непотрібний. Вас пани, дядьку, визискують і тиснуть, а нас, робітників, господарі фабрик та копалень. І всім нам треба еднатись, щоб скинути ярмо з нашої шії.

І Кузьма почав оповідати дядькові, що скоро має революція вибухнути, народ відбере від панів землю. Володіти нею матиме право тільки той, хто сам оброблятиме, і дядько аж рота роззявив.

— То ти, Кузьмо, думаєш, що народ забере колись землю в панів без грошей? — запитав він, коли Кузьма замовкі.

— А хіба пани, дядьку, платили за неї? Коли наш народ осівся на цій землі, на ній не було ще нікого. Поляки з москалями прийшли до нас пізніше, загарбали нашим дідам землю з під ніг і запровадили панщину. Коли вибухне революція й народ відбере назад свою землю, то не він повинен буде платити панам, а пани повинні б заплатити людям, що працювали на них століттями, — з запалом говорив Кузьма.

Дядько з насолодою слухав і мріяв про такий лад, коли б він міг обробити трохи більше землі, щоб дітей хоч прогодувати, і його обличчя повеселішало. Коли ж Кузьма сказав, що пани повинні б заплатити людям, що робили на них даремно, в дядька само вирвалось: «Це правда, це правда!» Та він уперше чув такі слова й ніяк не міг йняти віри, щоб це було можливе, хотілось, щоб Кузьма ще і ще переконав . . .

— То ти, Кузьмо, думаєш, що ця ліворуція таки прийде колись?

— Мусить прийти, дядьку! Треба тільки сднатися всім і повстати проти панів і царя, коли час прийде...

— Як, і проти царя?

— Так, дядьку, і проти царя, бо цар — це перший грабіжник і гнобитель, і поки народ його не скине, доти й пани гнітитимуть нас.

— А Віталій пише, що цар за народ, і тільки жиди з поляками та ті якісь ліворуцинери всій біді винні.

Кузьма згадав «Почайвський листок» і зрозумів, яку шкоду приносить народові це чорносотенне кодло, і відчув ще більшу огиду до цієї фальші й облуди.

— Це брехня, дядьку! Віталій пише так, бо він і вся його зграя боронять панів і порядок, який нас гнітить і визискує. Тому вони хочуть відвернути народну ненависть від справжніх винуватців і повернути проти жидів та революціонерів. Але ви тільки оповідали про ваші злидні й ні разу не згадали про жидів. Значить, хоч вони вас і визискують, але не допікають так, як пани.

— Я не знаю, Кузьмо, ти находився по світу, мусиш краще розуміти. Але я, може й грішу, бо не раз дивлюся навколо й пытаю себе, чому Бог допускає отак знущатися з бідних людей?

Кузьма був задоволений, що нашим людям не бракус здорового глузду: гірке життя спонукає дивитися на світ критичними очима.

— Отож бачите, дядьку, як цар боронить бідних! Революціонери ж — це ті, кого ця несправедливість обурила, і вони поклялися скинути царя та всіх наших гнобителів.

— То ліворуцинери, значить, за бідних? — перепитав дядько, міркуючи.

— Я не маю потреби брехати вам, дядьку.

Дядько подумав, а потім знов запитав:

— А що це таке за куперація, що ти говорив?

— Кооперація, дядьку, це такий спосіб торгівлі, при якому увесь крам належить не окремій особі, а цілій громаді, всім, що купують і продають у цьому склепі — це спільна крамниця.

— То як, ми мали б купувати свій власний крам?

— Так, дядьку, замість іти до жида, ви купували б і продавали все в своєму склепі, і гроші, які жиди заробляють, залишились би для вашої громади. Цей прибуток ви мали б право вжити на що хотіли б, чи навіть розділити між собою. Але необхідною умовою для існування та розвитку кооперації є свідомість: всі мають купувати і продавати тільки в своєму склепі. Потрібні також досвідчені й чесні працівники, які вміли б сумлінно провадити справу.

— О-о, чесних людей тепер мало!

— Не треба, дядьку, покладатися на саму чесність, требе контролювати. Все, що продається та купується, має бути записане до книжок, ціни на все мусить бути усталені й відомі, а тоді й зиск не важко підрахувати. Я бачив одне село на Харківщині, що через кооперацію дуже піднесло свій добробут. Таких є вже багато на Україні.

Коні подаленьку тюпали, і сани тихо човгали. Підводи переїхали борочанську греблю й незабаром приїхали до борочанського лісу. Розмова переходила з однієї теми на другу, і нарешті Кузьма почав розпитувати про свою мачуху. Дядько, що здавався задуманим, ураз ніби прокинувся й захоплено відповів:

— Твоя мачуха, Кузьмо, це якась свята жінка! Такої працьовитої, спокійної та чутливої душі я ще не бачив. Вона тобі й хробака не загубить, а за скотиною, то ніби за своїми дітьми піклується: здається, сама не з'їла б, а її нагодувала б. А дитину як побачить, то аж тремтить. Моя Мариня то й відв'язатися від неї не хоче. А от побачиш, яка вона красуня тепер: сяє, наче квітка, і ще гарніша, ніж колись була. Я навіть жартую не раз до своєї Палажки, що коли б був молодий, то нізащо не випустив би її.

Помовчавши якийсь час, дядько запитав:

— А ти, Кузьмо, маєш уже якусь наречену? Твої товариші поженилися...

— Дівчат, дядьку, ніде не бракує; але поважно просженіння я ще не думав.

— Дівчат то, правда, не бракує, але путніх мало. От якби знайшов таку, як Катерина, то не каявся б. Вона то на всі руки: і в хаті, і на полі, і біля худоби, і скрізь — чоловік не кожний потрапить так усе.

— А це правда, що вона збирається в черниці?

— Та вона говорить, але це певно тому, що вона така нещасна в житті. Вона думає, що дуже согрішила, коли хотіла повіситись, і хотіла б хоч трохи спокутувати цей гріх ще на землі.

— Дурну думку вбила в голову...

— Та що зробиш, кожне по-своєму на світ дивиться.

— А підсватуватись до неї ніхто не пробував?

— Де там ні. Демко Нечипорів, як той пес, виляє. Іван Костів теж аж заслиниться не раз. Та нічого не вдіють: не хоче ні з ким зв'язуватись.

Кузьма згадав, як вона плакала біля нього в садку, і враз відчув пережите тоді почуття. Він так поринув у цей спогад, що сидів якийсь час мовчки. А коні не переставали тупати по сніговій дорозі й незабаром в'їхали в Підгайці.

Надворі було вже темно, але гомін бурхливої молоді, що ковзалає та спускається з горбів, лунав у повітря. Які гарні й безтурботні літа і як швидко минають! Здавалось, ще вчора Кузьма сам тут бігав та ковзався так... Всі прикроє, біда і злидні ніби щезли з пам'яті, залишилось саме приємне й солодке... і Кузьма повними грудьми вдихав рідне повітря.

Та ось вони приїхали до дядькової хати і в'їхали в подвір'я. З хати вийшла дядина Палажка, але, побачивши біля саней незнайому постать, зупинилася на порозі. Кузьма, розмовляючи з дядьком, що випрягав коней, забирав з саней свої валізки та мішки. Дядина пізнала його по голосу й підійшла до саней.

— Бачиш, Палажко, кого я привіз? Чи пізнаєш?

— Та тільки по голосу й пізнала... де ж там — такий вигнався!

Кузьма поставив на сніг валізки й привітався з нею. Палажка солодко поцілувала його в лицце і звернулася:

— Ну, заходь до хати, подивишся на наших...

В хаті на долівці бавилось троє дітей в убогих одіннях, найменшому, що було майже голе, було з рік. Біля нього, ніби пташки щебетали, дівчинка років семи та хлопчик років чотирьох. Помітивши незнайомого, вони враз притихли й збентежено дивились до порога. Заспокоюючи їх, Палажка говорила:

— Не бійтесь, це дядьків Кузьма! Ти його не пізнаєш, Мариню?

Дівчинка несміливо поглядала на Кузьму, заперечливо повертала головою й протяжно відповіла: «Ннії».

Кузьма поставив валізки на долівці, положив на лавці мішка і, підійшовши до дітей, кожному вділив ували, беручи по черзі на руки. Діти були гарні, але бліді від недоїдання та браку свіжого повітря і, як усі селянські діти, несміливі та соромливі. Кузьмі було аж боляче дивитися на цю вбогість.

— А Микола мусить бути великий вже? — звернувшись він до дядини, намагаючись не зраджувати пригноблюючого враження від дітей.

— О, вже доброго півпарубка: шістнадцять незабаром. Грицеві вже дванадцять, і на мотузку в хаті не втримати. А відколи ти написав Андрієві, що працюєш у шахтах, то Микола й спати не може, так думає про них, і каже, що теж поїде туди.

Кузьма виложив на стіл два «турецьких» хліби і, відчинивши валізку, наділив дітей та дядину цукерками й оріхами. Для дітей це була велика радість, бо стільки ласощів вони й не бачили ніколи.

Вістка, що Кузьма приїхав, швидко облетіла вулицю, а дядьки, що були в місті, рознесли її по всьому селу. Не встиг дядько Тит впоратися з кіньми, як до хати почали заходити Кузьмині товариші та сусіди. Дядина примусила Кузьму роздягтися та сісти, а сама нашвидку почала присмажувати сало з ковбасою, бо, хоч люди жили бідно, кожний господар підгодовував до Різдва якогось кабанця. Це було єдине джерело товщу на цілий рік, а ковбасу тримали тільки на Великдень та для якоїсь оказії. Кузьма, замість іти до-

дому, мусів був відповідати на різні запитання, якими його засипали.

Коли дядько Тит прийшов до хати, він підійшов до дядини, що поралась біля плити, і півголосом почав щось говорити. Кузьма догадався, про що йшла мова, і теж підійшов до них.

— Що ви хочете робити, дядьку?

— Та нічого... — задоволено відповів дядько, вважаючи свій намір напіввиконаним.

Дядина відійшла до скрині, дісталася з неї хустку, в якій були зав'язані гроші, і покликала Миколу, що теж прибіг до хати. Микола нарядився в шапку й хутко подався до дверей. Та Кузьма його затримав:

— Куди ти йдеш?

— За горілкою! — відповів хлопець, наче був певний, що робив якесь корисне діло.

— Дай сюди гроші! — наказав Кузьма.

Микола зміряв його суворим поглядом і нерадо віддав 24 копійки.

— Нате, дядино, заховайте, — промовив Кузьма, передаючи гроші Палажці. — Це я маю поставити горілку, бо я приїхав з заробітків.

Він дав Миколі піврубля й наказав принести півштофа. Дядько з дядиною зніяковіли й пробували протестувати, та Кузьма випровадив Миколу з хати. Хоч він був тепер рішучим ворогом алькоголю, проте знов, що в селі не обходитьсь в таких випадках без горілки і що вона була для всіх великою приємністю. Це був звичай, викорінити який можна було тільки протягом часу, довгою й терплячою працею.

Півштофа опорожнив сам Кузьма, наливаючи в чарку та частуючи всіх.

— Та що ж ти частуєш нас, а сам не п'єш? — зауважив дід Хведір, коли черга прийшла до нього.

— Про мене, діду, не журіться, як я вип'ю наостанку, то може ще й виграю, — відповів жартівливо Кузьма.

Але розчастувавши всього півштофа, сам так і не випив. Присутнім було якось ніяково. Тоді Кузьма

признався, що не п'є. Це немало здивувало всіх, а Кузьма скористався нагодою, щоб розпочати маленьку протиалькогольну розмову. Він зінав, що й «Почаївський листок» писав не раз проти алькоголю, але для обґрунтування своєї тези шукав цитат із святого Письма, поясняв шкоду алькоголю з погляду спалення душі, лякаючи чортом, пеклом. Але вся ця аргументація не робила на людей впливу. При потребі вони легко побивали її і вмивалися від гріха однією, широко відомою всім п'янiciям, цитатою з того ж св. Письма, що, мовляв, людина найбільше грішить не тим, що входить в її уста, а тим, що з них виходить. В селянському розумінні це значило, що можна пити скільки влізе, аби назад ротом не виливати. Кузьма ж поясняв шкоду алькоголю життєвими прикладами, правдивість яких зінав кожний із власного досвіду.

— Дивіться, — казав він, — люди часто не доїдають, жаліють купити собі чи дитині щось необхідне, а трапиться нагода, нічого не жаліють на горілку. На весіллях та хрестинах витрачають на неї такі гроши, що потім не знають, як з боргів вилізти. Або ось: часом чоловік іде на ярмарок продати щось, щоб позатихати якісь діри в господарстві та податок заплатити, а продав — скортіло випити. Випив «крючок» — скортіло ще, а розкоштувавши, й думати про все перестав, тільки пити давай. Так і п'є, поки грошей вистачить. А приїде додому — починається сварка та бійка з жінкою, биття горшків та мисок, як це було мій тато небіжчик робив, а наслідок — ще більші злидні. Отож, найкраще не починати, бо користи з того жодної, тільки шкода.

Всі уважно слухали (тільки коли Кузьма пригадав, як його батько бив горшки п'яний, дехто засміявся), жінки притакували, а дід Хведір промовив:

— Це правда, та що зробиш! Люди не живуть, а муочаться, от і хочеться хоч на хвилинку забути про лиху.

Кузьма скрізь чув цей аргумент і почував за ним певну рацію. В кожному разі він бачив: щоб викорінити пияцтво, треба піднести культурний рівень наро-

ду, його добробут і виховати в іншому дусі, а про це ніхто не дбав. Правителям було корисно тримати народ у темноті та зліднях, і борців за народну культуру вважали за злочинців і забороняли їм доступ до народу. Кузьма бачив, що й тут була потрібна революція, яка змела б цей бруд і розчистила б шлях до нового життя. І він довго говорив на цю тему.

— Ну, розкажи но нам, Кузьмо, як то люди працюють у тих шахтах, — промовив дід Хведір, коли Кузьма замовк.

Кузьма помітив, що це цікавило всіх, і відповів:

— Отак само, діду, як ви на полі...

— Як то так само, як ми на полі? І сонце там світить, і пташки літають?

— Ні, діду, сонця немає, ні пташок, але щурі та миші є.

— Щурі й миші є!?

— Та ще й добіса...

— О, то прокляте сотворіння! І як вони забралися туди?

— З вівсом та сіном, що спускають для коней.

— То й коні там є?

— В першій шахті, в якій я працював, було більше сорока коней...

— Більше сорока коней! — вигукнув дід Хведір. — Та це ж більше, ніж на фільварку! Мусить бути не абиляка діра... Й глибоко вони під землею?

— Бувають різні: глибокі й мілкі, великі й малі — всілякі бувають.

— Ну, а та, про котру ти говориш?

— Ця має двісті сажнів глибини, і поля її сягають на дві-три верстви від діри, якою заїжджають під землю. Друга ж, на якій я працював, та була зовсім мілка й вибирали в ній вугілля не далі як сажнів сто від діри.

— Двісті сажнів під землею! — не переставав дивуватися дід Хведір, а з ним і інші. — Та це ж можна на той світ пробитися!

— О, с ще й багато глибші, діду. Одна, що називається «Смолянка», має 375 сажнів.

— Ой-йо-йо-йой! Триста сімдесят п'ять сажнів! — розтяжно повторив дід Хведір. — Таж це буде десь, як до Козинця!

Всі присутні слухали Кузьму з великим зацікавленням, а дід Хведір все розпитував.

— Ну, й багато там тих шахт?

— О, шахт — наче в лісі грибів. Скрізь, куди не глянеш, — самі шахти, і в землі повно вугілля. Часом якийсь господар почне копати криницю, а, викопавши кілька сажнів, докопається до вугілля, ну й починає копати. На полі воно часто виходить на самий поверх, і кожний, хто має його так близько під своєю землею, копас маленьку шахту.

— Це дуже цікаво, і коли б я був молодший, невідмінно поїхав би хоч подивитися, — зауважив дід Хведір.

— І видно там працювати? — запитав дядьків Микола.

— Працюють при лямпах, — відповів Кузьма й дістав із однієї валізки свою лямпу, яку всі з великою цікавістю почали розглядати.

— В глибоких шахтах, в яких є гази, — поясняв Кузьма, — всі лампи замикаються, і відмикають їх тільки в лямповнях. В шахті не вільно нічого засвічувати і курити, бо гази можуть вибухнути, як порох. Ось цей подвійний ковпак із ситка, це для того, щоб вогонь не міг вихопитись і зробити вибух.

— То там мусить бути дуже небезпечно?

— Небезпеки багато, але найнебезпечніші гази. Від них гинуть сотні, а то й тисячі робітників. У нас на Донщині в одній шахті, що називається «Риковська», в 1908 році трапився такий страшний вибух, що знищив усю шахту, і 260 робітників, що працювали в ній, всі загинули. А в Франції в одній кopal'ні, що називається «Кур'єр», в 1907 році загинуло від такого вибуху 1 176 чоловік.

— Тисяча сто сімдесят шість чоловік в одній шахті!
— здивовано повторив дід Хведір та ще дехто.

— Ні, це було три шахти вкupі, що мали 110 кілометрів забою й були сполучені між собою. Залишилось живими тільки 21 чоловік, які блукали по шахті 21 день, поки їх не знайшли ті, що визбирували трупи.

Всі були вражені Кузьминим оповіданням, і дід Хведір промовив:

— То нехай Бог боронить такого! Це ще гірше, ніж на війні... — I він висловив цим почуття всіх присутніх.

— Ну, то я більше не хочу до шахти, — додав дід.

— Що, злякалися? — промовила Палажка.

— Ні, не того, але цілий день не куривши я б не витримав.

— А я пішов би! — промовив дядьків Микола.

— I не боїшся, що може забити? — запитав Кузьма.

— А ти ж робив — і не забило!

Дехто засміявся на таку відповідь, дехто похвалив Миколу за відвагу, а Кузьма відповів:

— От запитай тата, чи пустять тебе, то поїдеш зо мною.

— А хіба ти поїдеш знов?

— Ще не знаю, але може й поїду.

— Тату, я поїду!

— То ідь, як маєш гроши.

— Багато це коштує заїхати туди? — звернувся Микола знов до Кузьми.

— Самий квиток коштує дев'ять рублів...

— О-о! Це багато, я стільки не маю.

— А скільки в тебе є?

— Зараз нічого немає, але як буде відбірка загілляки, то матиму вісім злотих.

— Ну, не журися, поїдеш зо мною, як тато пустять.

Задоволений Микола радісно засміявся, а Денис промовив:

— Шкода, що в нас немає цього вугілля...

— А то щоб ви робили? — запитав Марко Новосад.

— Як то що? Викопав би малу шахту тай добував би. Ви ж знаєте, що коваль платить по піврубля за пуд.

— Або добували б, або й ні...

— А то чому так?

— А чому, коли сосна чи дуб виросте на вашому полі, то пані не позволяє зрубати, а хоч зрубаете, то мусите заплатити або відвезти на фільварок?

— Та ви ж знаєте, що пани кажуть, що дерево росте з панського насіння, а тому панське, де б не виросло.

— Так само пані сказала б, що вугілля виросло з під її землі...

— Та Кузьма ж каже, що там кожний копає собі на своєму полі.

— Там може пани інші, ніж у нас, бо ці прокляті поляки, то бодай їх халера вже видушила! — обізвався Іван Макух, тоном людини, якій видно добре залиши сала за шкіру.

— О, пани всюди одинакові! Скрізь вони шкіру злупили б з бідного хлопа, якби могли! — зневірено обізвався Марко.

— Воно то так, але холонівський Попіл таки крацій, ніж наша Лідоховська. Він, кажуть, і в семрягу не встидається вдягатися, і поясом нашим підперезується й багато дечим помагає своїм людям. Дивіться, церкву яку вибудував, а ваша ґрабіня спустила вам хоч щось? Бачите, що сказала! Якби, каже, костьол будували, то даремно дала б дерева, а на церкву нічого не може спустити, — промовив Денис.

— Дух би їй спустило вже! — знову відізвався запеклий Макух.

Кузьма слухав дядьківські розважання й міркував, що хоч пани скрізь добре визискують бідний народ, проте там, де вони однієї віри з людьми, де хоч уважають себе завищу верству, але цього самого народу, не нівечать так, як там, де зайшли, де дивляться на людей, як на чорношкірих. І він не міг втерпіти, щоб знову не втрутитись у розмову:

— Це правда, дядьку Денисе, найнещасніший народ на світі той, над яким панують чужинці. От дивіться

на наш. Наша Україна є чи не найбагатшою країною у світі, а народ наш чи не найнечасніший. Земля наша родюча й багата, нашу пшеницю знає вся Європа й називав Україну своїм засіком, а наші люди пухнуть з голоду. Наші цукровні виробляють мільйони пудів цукру, кажуть, що в Англії ним свиней годують. А наші селяни, що важко працюють над буряками, з яких той цукор виробляють, тільки знають, що він солодкий, але їсти не мають можливості. В нашій землі повно скарбів: заліза, вугілля, солі, нафти й т. ін., але народ наш не має з того жодного пожитку. Він голодний, холодний і обдертий тому, що над нами панують чужинці. Всі вони дивляться на наш край, як на дійну корову, з якої раді б витиснути якнайбільше та ще й до плуга запрягти. В чужих краях не раз трапляється, що якийсь багач жертвує великі гроші на школи, шпиталі та інші корисні народові установи й таким чином хоч частково повертає награбоване. Таке саме трапляється і в нас на Україні, де с пани, що не відцуралися ще свого народу, от як холонівський Попіл. Але жодний польський пан, москаль чи якийсь інший не поможе нашим людям, що майже задаремно працюють на них. Коли з них хтось хоче зробити таке добре діло, то поляк зробить для поляків, москаль для росіян і т. д. Тому нам треба боротися не тільки, щоб визволитися з панських лабет, але й щоб звільнити наш цілий край, всю Україну з-під чужого панування. Тільки коли наш народ буде сам господарем на своїй землі, коли сам буде володіти всіма цими скарбами і працюватиме сам на себе, його доля може покращати.

— А що це таке та Україна? — запитав Марко, коли Кузьма перестав говорити.

Всі присутні, що слухали з великою увагою, ще більше насторожились, бо кожного цікавило, що це таке. Всі бо чули про якусь Україну з пісень, самі співали про неї, а ніхто не знав, що воно значить. Кузьма був радий нагоді і з запалом почав оповідати історію України. Говорив про боротьбу нашого народу за свою во-

лю, про кривду, якої народ зазнав від татарів, турків, поляків і нарешті москалів і закінчив такими словами:

— І ось уже 250 років наш народ є московським наймитом, 250 років гнешию в ненависному ярмі! Але вже недалеко час, коли він зрозуміє свою кривду, порве огидні кайдани, і Україна буде знову вільною!

Кузьма зумів промовити до серця присутніх, і, не зважаючи, що в хаті було повно людей, всі сиділи тихо і сумно. Кузьма сам був вражений своїми словами й сидів хвилинку непорушно. Потім дістав з кишени годинника й подивився, котра година. Було біля одинадцятої. Дядько Тит підвів голову і з сумом промовив:

— То ти думаєш, Кузьмо, що це все може ще вернутися до нас?

— Ні, дядьку, те, що минуло, годі завернути, але ми можемо повернути нашу волю. Минулє ж, яким би чарівним воно не здавалося, не треба намагатися повернати. На ньому треба тільки вчитися, бо воно багате не тільки гарним і вартісним, але й сумним і хибним. З нього треба взяти тільки вартісне. А найціннішою прикметою нашого народу було його стремління до волі, справедливости і його завзяття в боротьбі. На цих якостях нашого народу можемо базувати віру в його майбутнє. Дивитися треба не тільки назад, але й наперед і йти за людським поступом. Поступ, сполучений з якостями нашого народу, може вивести нас на шлях рівності з іншими народами й створити ще кращі сторінки для нашої історії, — закінчив Кузьма.

Розійшлися біля півночі, і кожний: чоловіки й жінки, старі й молоді — всі були навантажені різними думками, мріями, надіями, всі були задоволені вечором. Кузьма ж почував, що ніколи ще не говорив з таким надхненням. Він був щасливий, що його думки знайшли сприятливий ґрунт в рідному селі.

XIX

Тільки вістка дійшла до Катерини, що Кузьма приїхав, вона, що завжди так щиро бажала його повороту, враз зажурилася. Тепер вона зрозуміла, що робити їй тут більше нічого. Молодий господар приїхав, а ти, Катерино, можеш забиратися, куди знаєш. І вона, впоправившись надворі і в хаті, почала готуватися в дорогу, Зібравши в клунок свої лахи, вийшла ще подивитися до худоби. Худоба, як і завжди, привітала її радісним рухом, і коні почали привітно іржати. Катерина всипала їм ще оброку, ніжно погладила їх пішла до корови. Корова теж привітно повернула до неї голову. Катерина погладила в темноті її морду й положила сіна. Корова, що привикла до трясянки, почала радісно жувати сіно. І кожний раз, коли набирала повний рот, з вдачністю поверталася до Катерини голову. Катерина ніколи ще не відчувала до цих тварин такої щирої відданості. Вона звикла до них, зріднилась, і тепер було жаль до сліз розлучатися. Корова набрала в рот сіна й знов обернулась до господині. Катерина прикладала долоню до її морди, нагнулась і поцілувала. Потім вернулась до коней, попрощалася і з ними й пішла до хати.

Стара Горпіна, що теж ходила до Тита подивитись на Кузьму, прийшла до Катерини й не могла нахвалитися їй, який то він великий та хороший, як гарно вбраний і як обдаровує всіх гостинцями. І вона дала кілька цукерок і Катерині, що сама дісталася від Кузьми. Катерина з сумом слухала Горпінине оповідання і взяла від неї пару цукерок, але не їла. Вона перестала на хвилинку думати про свою подорож, а звернулась до Кузьми, уявляючи його, яким знала колись і яким малювала його Горпіна. І їй хотілось хоч глянути на нього. Вона барилась відходити, але Кузьма все не приходив. Час тягнувся надто довго і тужно. Нарешті Катерина виявила Горпіні свій здогад, що він не приходить додому, бо не хоче бачити її, своєї мачухи. Горпіна впевняла, що він заговорився з людьми й тому забарився, але Катерина не могла знести своєї

непевності. Одягнувшись, вона з болем в серці пішла з хати.

Кузьма з Андрієм, що взявся помогти йому занести речі, разом з іншими людьми вийшли на вулицю. На дворі починав трусити дрібненький сніг і подував гострий вітер. Кузьмині думки були зайняті тепер не тільки враженням вечора, але також уявою про зустріч з Катериною. В нього склалось уже враження, що це якась незвичайна жінка, і йому нетерпляче хотілось побачитись з нею. Але як він назве її, що скаже? Він ще не придумав: це мусить скластися якось само...

Чи це від цієї думки, чи від наближення до хати, в якій він виріс, але Кузьма аж захвилювався, коли побачив світло у вікні. Нарешті він підійшов до дверей. Звук дерев'яного засува, скрип дверей пригадали Кузьмі його дитинство. В сінях він швидко знайшов двері до хати. Але клямка, здавалось, була тепер нижче. Двері теж були нижчі, і Кузьма мусів добре зігнутися в одвірках.

В хаті чекала його стара Горпина. Кузьма забув навіть сказати їй щось і стурбовано дивився по хаті. Його серце застукало сильніше, ніби догадуючись, що людини, про зустріч з якою він так mrіяв, більше тут немає.

— А Катерина де? — звернувся він, нарешті, до Горпини.

Ця коротко розповіла, що трапилося. Кузьма був надзвичайно вражений і тільки через хвилину промовив:

— Та чому ж ви не прийшли сказати мені?

— А хіба я знаю... — відповіла стара.

— Давно вона пішла?

— О, вже давненько...

Кузьма бачив, що годі довідатись чогось путнього від цієї жінки й почав міркувати.

— Ти не знаш, Андрію, чи немає тут саней яких налагоджено?

— Гринджи повинні бути, бо ще вчора я бачив, як вона гній вивозила. Залубні теж мусять бути під шопою.

Не гаючи часу, Кузьма вийшов з Андрієм на подвір'я. Вони нашвидку виволокли залубні, вкинули до них пару в'язок соломи та сіна й запрягли коней. За пару хвилин Кузьма виїхав з подвір'я. Він догадувався, що Катерина мусіла піти до свого села й повернув ліворуч. За селом вітер добре вже мів снігом у вічі, але коні, ніби догадувались про свою ціль, нетерпляче рвались наперед.

Катерині було важко йти з клунком на плечах. Вітер дув спереду в лівий бік, і вона мусіла напружувати всі сили, щоб втриматись на слизькій дорозі. В лісі було трохи затишніше, але вона вже була стомлена, бо навіть не вечеряла. Коли прийшла до Зеленої колонії, вже зовсім стомились і ноги аж підкощувались. Вона минула ще колонію, але далі йти не могла. Підійшовши до дерева, що стояло при дорозі, вона притулилась до нього і на хвилину завмерла. Ноги відмовлялися тримати далі, і вона, поклавши на сніг клунка, сіла на ньому. Вона почувала себе цілком розбитою тілом і душою. Вона уявляла собі, якою вадою буде в батьківській хаті, і чула вже гіркі дорікання та прокльони лютої мачухи. Йти до брата? В нього ще більші злидні: четверо дітей, мала хата, жінка, а тут вона ще сяде на шию. Важко бути на світі зайвою людиною! І Катерині хотілось заснути на цім місці, тихо застигнути і більше не прокидатися. Час непомітно минав, і Катеринині думки почали перериватися...

На колонії заспівали півні й загавкали собаки. Катерина здрігнулася й прокинулася. Тіло все було задубіле, і вона ледве піднялась, взяла на плечі клунка і з великим зусиллям пішла під горбок. Ноги ковзалися на снігу, і вона топталася майже на одному місці. Тут

власне й нагнав її Кузьма. Побачивши жінку з клунком на плечах, він швидко вирівнявся з нею і, стримуючи коней, гукнув:

— Катерино!

Катерина злякано здригнулася й не могла більше рушитись. Кузьма сплигнув з саней і був біля неї. Катерина чи то зляканими, чи то зворушеними очима дивилася на нього.

— Це я, Кузьма... куди ви йдете?

В Катерини закрутилась голова, і вона була б упала, та Кузьма підхопив її на руки й поніс до саней. Він відчував, що на ній була тільки одна тоненька спідниця, що ніяк не могла дати тепла, а на плечах поганенька свитина, і, положивши її в санках на сіні, швидко скинув свого кожуха. Катерина вже підводилася. Кузьма поміг їй встати й почав одягати в кожуха. Та Катерина з плачем почала відмовлятись і просила пустити її. Кузьма майже силоміць одягнув її, посадив на в'язці соломі і, обгорнувши добре її ноги сіном, сів біля неї. Повернувшись коней, він тріпнув віжками, сани тільки затоки ходили. Кузьма притримував лівою рукою віжки, а правою Катерину й тихо говорив:

— Куди ви втікаєте, чого? Ви ціле літо працювали, стільки літ, а тепер втікаєте, так не можна...

Катерина нічого не відповідала, тільки тихо плакала. Не минуло й півгодини, як вони були вдома. Хоч Катерина протестувала, Кузьма взяв знов її на руки й заніс до хати. Горпина чекала при вкрученні лямпі. Кузьма посадив Катерину на постелі, підкрутив лямпу й пішов коней випрягати. Коли вернувся, Катерина сиділа вже в самій своїй свитині, і слізози не переставали текти їй з очей. Кузьма підійшов до неї й вмовляв не плакати, та його ніжність ще більше зворушувала Катерину.

Хоч було вже пізно, Кузьма загадав Горпині затопити в плиті та загріти води на чай. Сам же виложив на стіл пачку цукру та чаю, пару цитрин і цілу купу різних ласощів: цукерок, пундиків, яблук, орехів, один

«турецький» хліб і плетену булку з родзинками та цукром. Горпина поглядала на стіл, і їй аж сліна котилася із рота. Таких ласощів їй і не снилось ніколи.

Хоч у Катерини не переставали текти сльози, вона трохи заспокоїлась і принесла кільце ковбаси з комори, яку підсмажила на сковороді з салом. Коли вода закипіла, Кузьма заварив чай і дістав з валізки кілька порцелянових горнятків, які передбачливо купив у Горохові. Катерина сполоскала їх і витерла чистим рушником. Кузьма налив у них чаю, вкинув цукру та по кусникові цитрини й попросив жінок до столу. Катерина принесла підсмажену ковбасу на тарілці і все не своїм голосом промовила:

— Їжте ковбасу перше...

Але сама відійшла назад до постелі й знову сіла біля бильця. Горпина теж сиділа на лавці, чекаючи, щоб Кузьма ще раз попросив. Кузьма нарізав хліба та булки і, піднявши голову, промовив:

— Чого ж ви повтікали? Хто ж має їсти це все? Бабо Горпино, присідайте...

Горпина не церемонилась більше, підійшла і сіла при столі. Катерині ж не хотілось їсти, хоч вона не їла ще від полудня, і вона відмовилася. Кузьма підійшов до неї, взяв легенько за плечі й притягнув до столу. Він поставив перед нею горня чаю й наклав цілу купу пундиків та булки. Та Катерина була в такім стані, що не могла їсти. Це гнітило Кузьму, і він почав аж благати, щоб випила хоч горня чаю. Бачачи, що вона робить йому велику кривду, Катерина взяла, нарешті, шматок булки і майже силоміць почала їсти, запиваючи чаєм.

— Пробуйте пундиків, — припрошуваю Кузьма її. — Їжте, їжте, бабо Горпино, на мене не дивіться, я наївся в дядька, — припрошуваю і стару.

Але Горпина й не чекала на прохання. Для неї це було велике свято, бо петльований хліб вона їла тільки на Великдень, а щодо солодкого чаю, то тільки чула, що його п'ють пани та часом у жидів нюхала його запах. І не раз у неї аж сліна котилася, так хотілось хоч покоштувати, а тут цілий баняк перед нею, та ще й з

якоюсь цитриною. Що воно за овоч, що так гарно пахне? Де воно росте? — думала Горпина й зверталась до Кузьми за поясненнями. Сама ж не знала, за що й братися: смажена ковбаса з салом немало принаджуvala, але й солодка булка з часем були великою спокусою. І Горпина їла одно ротом, а друге очима.

Коли Катерина з'їла скибку булки та випила горня чаю, Кузьма почав припрошувати її до ласощів, яких наклав перед нею цілу купу.

— Та ви тільки нас частуєте, самі ж нічого не єсте, — несміливо зауважила Катерина.

— Про мене ви не журіться, я не голодний, — відповів Кузьма, кидаючи в рот шматок пундика.

— Їжте ковбасу, — припрошуvala Катерина.

— О, наша ковбаса куди краща за міську, — відповів Кузьма й з'їв пару шматків ковбаси.

Після вечері Горпина хотіла йти додому, та Кузьма вмовив лізти на піч. Собі ж він, при допомозі Катерини, постелив на лавці, приставивши до неї стільця. Катерина просила, щоб він лягав на постелі, а сама хотіла лягти на лавці, та Кузьма не погодився.

На ранок Кузьма прокинувся біля дев'ятої години. Горпина пішла вже додому, а Катерина, як і кожного дня, впоралась з худобою, запалила в плиті й місила тісто на вареники Вона була у вишитій сорочці й старенькому вищневого кольору корсеті, що ніби прилипав до неї. Кузьма привітався, запитав, чи добре спала, і лежав ще якийсь час, поглядаючи на Катерину. Тепер, при денному свіtlі, він міг краще розглянути її і бачив, що вона була дійсно, як квітка, і своєю красою могла затъмарити й Нюру. Та Катерина почувала себе сьогодні не дуже добре й була блідіша звичайного.

Коли Кузьма вмився і вбрався, Катерина з подивом дивилася на нього. Йй здавалось, що такого гарного парубка вона ще не бачила. Кузьма дістав з однієї валізи вовняну хустку й підійшов до Катерини, що поралялась коло столу з тістом.

— Я вам привіз маленького гостинця, — промовив він несміливо, подаючи Катерині хустку.

Катерина, хвилюючись від несподіванки, дивилась на нього зворушеним поглядом.

— Думаю, що ви не відмовитесь, — додав Кузьма.

Катерина, сама не віддаючи собі звіту, взяла в руки хустку, напіврозгорнула її, і очі її налились слізьми.

— Нащо ви робите це? Вона мусить так дорого коштувати, — ледве вимовила.

— Ні, Катерино, мені здається, що немає нічого дорогоого для вас. Два роки вашої праці для мене коштують багато більше . . .

Катерина була зворушена, і сльози не давали їй говорити. Вона поклала хустку на велику скриню, що стояла праворуч від столу, схилилась на неї і важко почала плакати. Не легко сприймати хвилини щирої приязні, коли людина звикне до самої жорстокості . . . Кузьма підійшов до неї, взяв легенько за плечі і вмовляв перестати. Та його лагідні і ніжні слова ще більше зворушували Катерину, і вона не могла вгамуватися. Тільки сльози могли улегшити її почуття! Через якийсь час вона нарешті заспокоїлась і, важко схлипуючи, знов узялась до тіста. Кузьма набрав цукерок та оріхів у кишенні, положив пару жмень Катерині на стіл і сказав, що піде до Калинюків. Катерина просила, щоб не барився, бо вареники скоро будуть готові.

Хоч Кузьма казав, що Катерина готує вареники з сиром, Калинюки примусили його залишитись на обід. Ale зараз по обіді він вернувся, запросивши з собою Андрія на вареники.

По полуздні він оглянув худобу й ходив на цвінтари відвідати могили батьків. Увечорі знов був у Калинюків. Ale біля сьомої години прийшла Горпина й повідомила, що Катерина щось дуже занедужала. Кузьма негайно вернувся додому й побачив, що вона дійсно лежала в постелі й горіла, як полум'я. З допитів він швидко зробив висновок, що вона застудилася, і вирішив негайно їхати до Горохова за лікарем.

Серед селян славився лікар Дубчак, що служив у мерківському шпиталі, і Кузьма вирішив звернутись до нього. Та ще він не встиг запрягти коней, як до хати

почали приходити різні шептухи, що пропонували лікувати Катерину. Але Кузьма рішуче відмовився і, крім липового цвіту та мокрого рушника до голови, не дозволив нічого робити. А щоб бути певним, попросив дядька Тита, щоб постежив.

На щастя, він застав лікаря дома, і той погодився за п'ять рублів їхати до Підгайців. З розпитів лікар теж зрозумів, що справа зв'язана з застудою й порадив Кузьмі заздалегідь купити в аптекі деякі ліки.

Коли біля півночі Кузьма вернувся з лікарем, Катерина була вже без пам'яті. Лікар зараз дбайливо оглянув її і, ствердивши запалення легенів, сказав, яких дати ліків. Але, щоб бути певним, призначив іще спеціальну плящинку.

- Це твоя жінка? — запитав нарешті лікар.
- Ні, мачуха.
- Мачуха!?
- Так.
- А де ж батько?
- Батько помер.

На обличчі лікаря з'явилася усмішка, ніби він зробив якесь відкриття. Кузьма зрозумів, але волів промовчати, і лікар знову заговорив:

— Добре зробив, що звернувся до мене, бо без лікарської допомоги вона не видужала б.

- А тепер ви певні, що їй ніщо не загрожує?

— Думаю, що ні. Вона молода, міцної будови, і можна майже з певністю сказати, що буде врятована. Але не зайве через пару днів ще раз оглянути її.

І лікар дав ще кілька порад, які Кузьма дбайливо занотував. Його коні були стомлені, тому попросив Андрія, щоб відвіз лікаря своїми. Сам же пильно дбав про лікареві приписи. Він увесь час поглядав на свого годинника і точно через приписаний час давав Катерині ліки.

Під ранок гарячка осіла, і вона почувала себе краще. Тим часом Андрій вернувся з новими ліками, і Катеринине здоров'я почало поправлятися. Не зважаючи на це, у вівторок Кузьма поїхав знову за лікарем.

При цій нагоді накупив різної всячини Катерині: родзинок, сушених і свіжих яблук, сушених сливок і цілий мішок булок та інших ласощів. За ввесь час Катерининого хворування він виявив їй стільки теплої ласки, відданості й піклування, що в бідної Катерини не раз аж сльози текли від зворушення.

— Нащо ви піклуетесь так мною? — говорила вона.

І кожного разу ці слова нагадували Кузьмі його юнацьку несправедливість до неї. Не знаючи, він не раз кривив її, коли вона щойно прибула до Підгайців, тільки тому, що була йому мачухою. Ось, наприклад, той випадок, коли він заховав перед нею макітру з черешнями. Скільки б він заплатив тепер, щоб забути про це! Коли б вона хоч скаржилась і батько його бив, йому було б легше. Але вона ніколи не скаржилася, хоч не раз нишком плакала.

Одного разу, коли він сидів біля її постелі, дбайливо турбууючись, вона знов запитала, нащо він нею турбується так. Кузьма винувато схилив голову й відповів:

— Мені здається, я ніколи не віддячу вам за кривду, що заподіяв колись. Ви пригадуєте, як я не раз обкидав болотом ваші сорочки, коли ви вішали сушити білизну? А коли я приніс раз черешень з лісу?..

— Ні, ні, не треба! — перебила Катерина й приложила долоню йому до уст.

Кузьма з болем подивився їй у вічі й запитав:

— Ви мені простили?

Вираз Катерининого обличчя відповів йому, а уста додали:

— Ви були ще такі молоді...

Кузьма нагнувся й поцілував її в руку, яку Катерина швидко прийняла. По її щоках текли сльози.

За тиждень Катерина цілком видужала, і вони відчули одне до одного непереможну вабу. Але в той час, коли Кузьма дивився на Катерину як на жінку, яку кохав усім серцем, Катерина ототожнювала своє почуття з почуттям матері до сина. Кузьма перебрав усю господарську роботу й не дозволяв Катерині нічого робити, крім хатньої роботи. Сам же молотив, їздив до

лісу за дровами, рубав їх на подвір'ї, порався біля худоби тощо і не минав жодної нагоди, щоб не зайди хоч на хвилину до хати та не обмінятися з Катериною кількома словами. Вечорами він найчастіше залишався дома, і до нього збирались товариші та сусіди. Кузьма завжди знаходив оповідати їм щось цікаве: про шахти, про світ, про минуле України, читав Кобзаря, Енеїду чи інші книжки. І не раз він бачив, як його оповідання чи читання викликали слізози в Катериних очах. Коли ж вечорничники розходились і Кузьма з Катериною, повечерявши, лягали кожне на своїй постелі, вони ще довго говорили в темноті. І Кузьма мав нагоду ще більше оцінити Катеринин розум та духові якості. І не раз він думав, що йому була б потрібна така жінка, яка б розуміла його і з якою він міг би поділитися радістю і болем. Але за Кузьмою бігали дівчата і не раз зверталися за різними відомостями до самої Катерини. Тим часом по селу починали снувати злі балачки про його відношення з нею. Ці поголоски впливали на чутливу натуру Катерини, і вона вирішила, нарешті, сказати про це Кузьмі й повернутися до батька. Кузьма вислухав її, взяв за руку й сказав їй:

— Катерино, я вас люблю! Давно, ще від того вечора, коли ви заступались за мене і вийшли в садок... Відтоді я зрозумів вашу душу й відчув до вас потяг, ніби якісь чарі. Чи хотіли б ви бути мені за жінку?

Його слова видались Катерині страшними, і вона з жахом промовила:

— Що ви кажете! Я ваша мачуха, нас Бог покарає!

— Бог покарає... — повторив Кузьма — бідні завжди тільки карані... Але що було б злого, коли б ми з'єдналися? Ви були жінкою моого батька, але ж ми не маємо спільної крові. Я ж тільки його прибраний син. Я вас люблю, і коли ви любите також мене, то чому ми не маємо права на наше щастя? ..

— Ні, ні! — перебила Катерина. — Ви молодший за мене й можете взяти дівчину, яка вам подобається...

Але Кузьма й слухати не хотів, а вмовляв Катерину їхати з ним на шахти.

— Це неможливо! — з плачем відповіла Катерина й звільнила руку.

І вони мовчки стояли одне проти одного, борючись із своїми почуттями.

— Ну, робіть, як знаєте, — промовив нарешті Кузьма, — але побудьте зо мною, поки я не від'їду. Я скоро поїду назад на шахти, і тоді можете робити, що схочете, а тепер не кидайте мене...

Катерина була розчавлена внутрішньою боротьбою. Ніхто в житті не виявив їй стільки віданості, як цей юнак, якого вона любила всім своїм еством і якому бажала найбільшого щастя. Відмовити йому і в цьому останньому проханні було б надзвичайно жорстоко й несправедливо, і вона згодилася залишитись до його від'їзду.

Але від того часу між ними зайшла нещирість, і кожне переживало душевні тортури. Кузьма цілими днями ходив біля господарства, порався біля худоби, возив гній тощо і до хати заходив рідко; був сумний, говорив мало й не міг їсти. Але найбільшу муку переживав увечорі, коли лягав на своєму місці, а заснути ніяк не можна було. Катерина мучилася не менше. Але вона напружуvalа всі свої сили, щоб заховати це. І ніхто не бачив, як вона зрошуvalа подушку слізами. Вона танула, як свічка, і за останній час страшенно змарніла. Можна було запитати, чи для того Кузьма просив її залишитись. Але навіть при такому відношенні йому було легше, ніж уявляти її далеко від себе. Разом з її присутністю жила надія. І Кузьма, як кожний закоханий, живився нею, сподіваючись кожного дня і кожної години якогось чуда, що ось з'явиться й принесе щастя. Та чудо не з'являлося... Змучений і зневірений, Кузьма вирішив від'їхати й день від'їзду призначив на найближчу неділю. Хотів їхати назад на шахти не тільки з причини нещасного кохання до Катерини, але й з інших. Йому хотілось ще зачерпнути знання, читати, а цієї можливості в селі він не мав би. Тут чорна біда, і він мусів би ділити ту саму долю. На

шахтах же він матиме можливість заробити грошей і з ними вернутись колись. Тоді він моглиме заложити маленьку кооперативу, може й просвіту і зробить більше користі, ніж тепер. Крім того, він вірив у революцію. А вона, він знов, мала розпочатись там, у великих осередках, де скупчене робітництво, інтелігенція. І Кузьмі хотілось бути якомога близчче до тих осередків, щоб укласти й свою долю в цю справу.

Одного дня над вечір Кузьма зайшов до хати. Катерина сиділа коло вікна, вишиваччи його хустинки, й тихо співала. Вона й не чула навіть, коли Кузьма увійшов. Так співати може тільки людина з глибокою раною в серці. Кузьма спинився біля порога й пару хвилин слухав цей спів, який, як кліщами, тиснув його за груди. Нарешті він підійшов до Катерини. Вона підняла голову, глянула очима, з яких капали сльози, і знову нахилилась.

Кузьма ніколи не переживав ще такої муки! Здушенним голосом він промовив:

— Як важко боротися, коли любиш! Коли бачиш, що людина, яку ти любиш, переживає те саме почуття, ті муки й навмисне замикає своє серце. Навіщо?

Його голос тремтів і підносився від хвилювання. Далі говорити він не міг і мовчки сів біля Катерини.

Катерина дійшла до межі свого страждання. Боротись далі з собою вона не мала сили і впала під вагою свого хреста. Як заламана квітка, вона схилилась на руки, здригаючись від сліз. Кузьма обняв її й схилив голову її на плече. Катерина не виявляла спротиву, і Кузьма притиснув її до себе. З його очей теж капали сльози, і він гаряче почав її цілувати. Катерина тулилась до його грудей і дала волю сльозам... Кузьма довго тримав її, і Катерина неначе заснула. Кузьма взяв її на руки, заніс на постіль і, як підрубаний дуб, впав біля неї. Після довгого чекання цих двоє тримтячих сердець нарешті себе віднайшли...

В хаті давно вже стемніло, а вони лежали на постелі, горнувшись одне до одного й без слів розуміли себе.

Катерина цього ж вечора дала згоду їхати з Кузьмою на шахти. Нічого вона його не питала. Не питала, чи повінчаються вони, чи так будуть жити, чи не мас він уже якоїсь нареченої. Вона мала до нього безмежне довір'я й віддалась без жодного застереження. Тільки промовила:

— А що люди скажуть?

— А що люди скажуть, — відповів Кузьма. — «Люди гнуться, як ті лози, куди вітер віє, сиротині сонце світить, світить та не гріє...»

І ніхто більше Катерини не міг відчути правдивости цих слів. Але щоб менше говорили, вони вирішили, що за пару днів до від'їзду він завезе її до брата, а коли буде від'їжджати, забере з собою. Та час від'їзду Кузьма відложив, і відтоді вони були нерозлучні.

XX

Кузьма перебув цілі м'ясниці в рідному селі й посіяв не мало доброго зерна. Готуючись до від'їзду, він розпорядився господарством і дещо продав, а дещо так віддав. Дядькові Титові залишив корову та дещо збіжжя. Горпині дав мішок картоплі та корець жита. Товаришів своїх теж не забув, і кожний дістав щось, як і дід Хведір. Хату ж та господарство з кіньми Кузьма доручив одному з товаришів, Антонові. Антін був хлопець дбайливий та працьовитий, але не мав свого нічого, служив на фільварку й жив з жінкою в скарбовій хаті. Від нього Кузьма нічого не вимагав, а просив тільки, щоб доглядав господарство, як свого; і, коли він повернеться колись, віддав усе в такому стані, як уяв.

В неділю на початку великого посту Кузьма з Миколою на підводі дядька Тита їхали до Луцького. Микола був щасливий і їхав неначе на якесь велике свято. Його мрія — зайхати на шахти — нарешті здійснивалась. Коли вони доїхали до Борочан, дядько був немало

здивований, довідавшись, що й Катерина іде з Кузьмою. Але він радів за молоду пару.

Тільки підвода наблизилась до хати Катерининого брата, Катерина зараз вийшла надвір і з сяючим, але стурбованим обличчям наблизилась до саней. Кузьма стрів її легенькою усмішкою, привітався й запитав, чи вона готова. Катерина дала стверджуючу відповідь. Кузьма взяв з саней кожуха, що позичив його в Калиніюків доїхати Катерині до залізниці, і разом з Катериною та її братом зайшов до хати.

Катеринина братова зараз почала турбуватися, щоб прийняти гостей, і Кузьма насліду заспокоїв її та Катерининого брата, щоб не турбувалися. Та щоб не робити їм кривди, з'їв одного пирога. Скориставшись нагодою, він дістав непомітно десять рублів і також непомітно підсунув під миску з пирогами.

Катерина соромилася вбиратися в чужого кожуха, та Кузьма з її братом та братовою вмовили її. Кузьма поміг їй одягтися й зав'язав ззаду кінці теплої хустки. Попрощавшись, він узяв Катерининого клунка, і вони вийшли до саней. Катерина була добре одягнена й могла спокійно сидіти. Тільки чоботи в неї були поганенькі. Та Кузьма обгорнув її ноги старим кожухом, якого дядько Тит передбачливо взяв з собою, і сани, на які задивлялися зацікавлені борочанці, вирушили далі.

В Горохові Кузьма купив Катерині нові чоботи і запровадив усіх до Францкого перескусити та випити гарячого чаю. Дядько Тит підгодував також коней, і за пару годин вони знову вирушили.

Ще пару разів вони спинялися погрітися та коней підгодувати, а в понеділок уранці були вже в Луцькуму. Там посідали в одному ресторані й поїхали на двірець. Прощаючись, дядько звернувся до Кузьми з такими словами:

— Доручаю тобі, Кузьмо, Миколу й прошу доглядати його, як свого брата. Подбай щоб він вернувся колись до мене таким, як ти приїхав, і навчи любити так

свій край і народ. А ти, Миколо, мусиш слухати Кузьму так само, як мене!

— Ти чуеш, Миколо — промовив Кузьма.

Микола нічого не відповів, а тільки шановливо схилив голову. Кузьма коротко відповів дядькові, обіцяючи зробити все, щоб здійснити його бажання.

По полуничному дядько повертаєсь додому. Кузьма ж з Катериною й Миколою їхали потягом в інший бік. Для Катерини з Миколою подорож залізницею була великою й цікавою новиною. Хоч вони не спали цілу ніч і були стомлені, довго з захопленням дивились у вікно. Кузьма ж дбав, щоб зробити цю подорож для них як найприємнішою. На великих станціях він сплигував з потягу, купував дещо їсти й заварював чай у малому чайнику. Микола не міг заховати своєї радості й захоплення. Катерина ж була зворушена Кузьминою ласкою й піклуванням. В його очах, повних любові та відданості, вона бачила запоруку майбутнього щастя. Але дивлячись, як потяг пробігає широкі простори, залишаючи позаду себе поля, гаї, села і міста, вона не могла стримати сліз. Вона не знала жодного щастя в ріднім краю, але, дивлячись як перелітала тепер в невідому чужину вона шкодувала за ним. Тепер вона зрозуміла, що саме перебування в рідному краю є вже великим щастям... Кузьма розумів її й робив усе, щоб полегшити її переживання.

За три дні вони приїхали на Миколаївську рудню. Вістка, що Кузьма приїхав з жінкою, викликала на копальні, як і завжди в таких випадках, велике зацікавлення. Знайомі шахтарі й сусіди почали заходити привітатись з Кузьмою та подивитись на жінку. Нічого не казати, що всі були вражені Катерининою красою. Хведя ж був і гордий і надзвичайно задоволений, що Кузьма вибрав собі українку. Щождо Гриші, то він і заздрив Кузьмі. Ніколи він ще не думав так поважно знайти й собі пару. Але пару не гіршу, ніж Кузьма знайшов. І він подумав про Нюру. З сумом він запитав Кузьму на самоті, як він думає розв'язатися з нею.

— Що ж, Гришо, — відповів Кузьма, — Нюра гарна й добра дівчина, але я закоханий в Катерину ще змалку, і ми маємо багато спільного. Інакше я зробити не міг. Я напишу їй і постараюся все з'ясувати... От, Гришо, — додав Кузьма, — якби ти міг підсвататись до неї, мав би непогану жінку...

Гришине обличчя виявило ще більший сум. Він гірко жалів, що не він мав зайняти Кузьмине місце, бо як зблізиться тепер з Нюрою, він не знав.

Кузьма негайно почав клопотати за помешкання й того ж дня дістав його. Втрьох вони почали вимітати та вичищати його. Перед вечором візник і в'угілля призвіз. Сусіди позичили деякі, необхідні речі, і нові мешканці копальні влаштувалися. Хведя з Гришею та Пиндюрою були в них на вечорницях. Інші шахтарі теж заходили.

На другий день Катерина заходилася підблювати та підмазувати свою хату, а Кузьма з Миколою пішли до Юзівки купити дещо. Постіль, стіл і деяке інше приладдя Кузьма відкупив од одного шахтаря, що повертає додому, і таким чином придбав собі необхідні на перший початок речі.

На третій день він з Миколою пішов до роботи. Кузьма не хотів, щоб Микола ліз назавжди під землю, бо мав на думці віддати його до юзівського заводу, щоб вивчити на якогось майстра. Та з Миколаївських шахт було далеко ходити до Юзівки, а іншого засобу сполучення в той час не було. Кузьма ж хотів, щоб Микола жив при ньому, щоб мати його під своїм доглядом. Та й самому Миколі дуже хотілось попробувати в шахті.

Напередодні, коли вони мали йти до роботи, Кузьма зробив Миколі кілька повчань, застерігаючи особливо від переймання диких і некультурних звичок, що панували між шахтарнею.

— Будь завжди ввічливий і чесний зо всіма й ніколи не роби нікому, чого сам не любиш. Не задирайся ні з ким і, коли потрібно, вступися з дороги. Ніколи не гарячися і в найскрутніших випадках старайся зберег-

ти холодний розум і рівновагу. Будь чесний і справедливий і дотримуй слова, що даєш не тільки комусь, але й самому собі. Не вагайся ніколи стати в обороні слабшого й покривденого і не давай робити кривди й собі. Притримуйся покищо цих правил, а решту тебе научить само життя. Багато довідаєшся також з книжок, які матимеш нагоду читати зо мною.

Зо всієї сили Кузьма взявся до праці як у шахті, так і поза нею. Приязнь між ним, Хведею та Гришею ще поглибшила, і вони діставали багато різних книжок. Хведя з Кузьмою провадили також жаве листування з Юрченком, який інформував їх про різні справи. Гриша читав не тільки російські книжки, але й усю українську літературу. Скоро він так вправився в українській мові, що говорив і співав, як справжній українець. Микола теж привчався до читання, і Кузьмині ідеї вкорінялися в ньому все глибше. На жаль, дванадцятигодинний робочий день залишав мало часу на культурну працю. І ніхто більше, як вони, не розумів і не відчував потреби восьмигодинного робочого дня. Вони поклялись віддати всі сили за здійснення програми, в якій це домагання займало одне з чільних місць, і вірили, що працюючий світ, нарешті, виборе його.

Щождо Катерини, то хоч вона тужила за рідним краєм з його луками, гаями та худобою, хоч копальнняне оточення було їй чуже і непривітне, хоч вона нудилася без роботи, до якої звикла, — тут було багато речей, на які в селі ніхто не міг дозволити собі. Але головно — вона почувала себе щасливою біля Кузьми, що на її почування відповідав такою ж ніжною любов'ю. А роботи вона шукала собі в поранні та прибиранні в хаті, в готовуванні їжі, в пранні білизни тощо, а вільними годинами вчилася читати. Крім того, вона прала Кузьмині та Миколині «шахтьорки». Хоч Кузьма проповідував чистоту й охайність, прання «шахтьорок» йому й на думку не йшло, бо він ніде не бачив, щоб їх прав хтось. До роботи брали старий одяг і білизну, латали й носили, поки не розсипалось, але про прання ніхто не

думав. А найприкрішим обов'язком для Кузьми була не праця в шахті, а вбирання в брудний і смердючий одяг, до якого було досить доторкнутися, щоб вимазатись, як той сажотрус. Отож нічого й казати, що коли Катерина вперше подала йому чисті «шахтьорки», для нього було це приемною несподіванкою. І не раз, зібравшись до роботи, він підходив до неї й цілував у рожеві щоки, із вдячності, що звільнила його від щоденної неприємності.

На початку шахтарі зустрічали Кузьму в чистих «шахтьорках» жартами, а той підсміюванням, але згодом можна було бачити все частіше того чи іншого шахтаря в чистому одязі.

Миколаївська рудня однак не дуже подобалась Кузьмі, і від самого свого повороту він думав перейти на іншу. Навесні він здійснив цей намір, переїхавши з Миколою та Гришею на одну шахту при самій Юзівці, під безпосередній стукіт та гуркіт машин юзівського заводу, де шахтарі мішалися з заводською масою. Мешкання тут були краї, ніж на Миколаївській рудні, і Кузьма влаштувався досить гарно. Миколу він влаштував тепер на заводі. Гриша покищо теж залишився в нього на помешканні й харчах.

Наполегливою працею та напруженням м'язів Кузьма зумів створити в себе відносний добробут і купив навіть грамофон, який вільними часами розважав своїх господарів, що були так чутливі до музики. В неділю ж ходили всі разом до кіна. Завдяки Кузьминій підтримці Микола вислав пару разів батькові гроші. Але найголовнішим Кузьминим завданням була революційна праця, визволення його краю, робітничі реформи, переход землі в селянські руки. Ця мета захоплювала його й притягала найбільше. Через одного студента, який, щоб зв'язатися з робочою масою, сам вступив до шахти, Кузьма зазнайомився з гуртком місцевої інтелігенції, між якою було пару свідомих українців. Всі були згідні боротися до останніх сил, щоб повалити спільногого ворога — ненависне самодержав'я. І Кузьма.

з Гришею теж упирнули з головою до цієї праці. Але життя, звичайне життя, йшло своєю колеєю.

Однієї неділі, коли саме цвіли акації й пахощами заповнювали гаряче й сухе повітря, духова оркестра давала концерт у міському саду. Сад був переповнений людьми, особливо молоддю. Біля одного столу сидів і Кузьма з Катериною та Гришею, попиваючи бузу. З ними був і Микола, та його годі було втримати при столі. Про що думав Гриша — невідомо, але видно його двадцятьрічний вік брав верх, бо очі звертались усе туди, де були молоді дівчата. Ось вони спинилися біля одного столика, при якому сиділи дві дівчини, і одна з них поглядала з усмішкою на наше товариство. Друга сиділа з хмарним обличчям і Гриша бачив покищо тільки її профіль. Але що за знайомий профіль! Гриша аж затримав дихання... Очі дівчини, що дивились з усмішкою, зустрілись з Гришиними, і вона легенько вклонилася. Гриша відповів таким же рухом. Дівчина почала говорити щось до товаришки, і та презирливо поглянула на товариство. Гриша обернувся до Кузьми:

— Кузю, глянь — Нюра!...

— Де!? — промовив Кузьма, ніби раптом прокинувшись.

Гриша кивнув у бік дівчат. Кузьма відразу пізнав Нюру, хоч вона вже відвернула голову, і її товаришку Клару. Він теж привітався з нею і, обернувшись до Катерини, з'ясував їй, що друга дівчина є та сама Нюра, про яку він їй говорив. Коли перестала грати музика, він підвівся й сказав, що піде на пару хвилин.

Підійшли до дівчат, він привітався з Кларою, а Нюра сиділа, ніби не помічаючи його.

— Добриден, Нюро! — промовив Кузьма, простягаючи руку.

Але Нюра сиділа непорушно з опущеними очима. Кузьма ніякovo опустив руку й важко присів на кріслі. Якийсь час біля столу булатиша. Кузьма не знаходив більше слів, а Клара, в серці якої відбилися їх почуття, теж сиділа мовчки. Гриша бачив усе і, бажаючи дати

їм час пережити цю неминучу хвилину, навмисне гаявся підходити до них. Тільки згодом він підійшов. Привітавшись з дівчатами, він теж присів. Клара глянула йому в вічі, усміхнулась і запитала:

— А ти, Гришо, ще не оженився?

— Ні, Кларо, але думаю женитися. Ось тільки дівчини ще не знайшов... А ти ще теж не вийшла?

— Ні, Гришо, але вже заручена з Тимошкою Громовим, і за два тижні весілля буде; приходь погуляти, як хочеш.

Гриша подякував і запитав:

— І Тимошка пускає тебе саму до Юзівки?

— Він працює сьогодні, бо хоче заробити більше грошей на весілля.

— Це правда, бо й на нове господарство потрібно...

Кузьма підвівся, вибачився й відійшов.

— Пробач мені, Катре, що я трохи схильзований, — промовив він, сідаючи біля Катерини. — Я, знаєш, почував себе винуватим перед цією дівчиною...

Катерині було жаль Нюри, але вона була занепокоєна, щоб та, бува, знов не принадила Кузьму. Та її любов до нього була щось більше, ніж звичайна любов: він був для неї ідолом, в жертву якому вона готова була принести все, навіть своє власне щастя й життя. Даремні однаке були її турботи. Кузьма зробив свій вибір не тільки із співчуття та вдячності до неї, але також під впливом кохання, що глибоко запало в його серце, і його ні час, ні бурхливість життя не могли знищити. Бачачи її занепокоєння, він промовив, усміхаючись:

— Правда ти, Катре, щось недобре надумала?

Катерина з сумом глянула на нього й відповіла:

— Ти, Кузьмо, вільний. І коли ти любиш її ще, я готова відступитись вам з дороги...

Кузьма засміявся і взяв її за руку:

— Не треба, Катре, так брати все до серця. Я тобі оповідав, що кохався з цією дівчиною, поважаю її й досі, але ніколи вона чи жодна інша жінка не викликала в моєму серці такого почуття, яке я пережив від того

вечора, коли ти вийшла до мене в садок. Мені здається, що любити так можна тільки один раз у житті. Я пригадую, як Нюра, було, обнімаючи й цілуючи мене, не раз дорікала мені за байдужість до неї. І дійсно, мої думки часто були далеко. Твій образ не раз в таких випадках з'являвся чомусь передо мною і, як чарівна ваба, захоплював мою увагу. І багато років я заховував цей образ в серці, нікому не признаючись про любов до тебе. Тепер же, коли ми з'єдналися, жодна сила не може розлучити нас. Що я хотів би — це допомогти Гриші зв'язатися з нею. Він її любить, і я певний, що вони були б щасливі. Жаль, як вона попаде за якогось п'яницю та картограя...

— Я занадто щаслива й боюсь, що таке щастя не може довго триматися.

— Може нас спіткає ще якесь лихо, але я певний, що ми будемо щасливіші й побачимо визволення нашого рідного краю.

Між Гришею та Кларою зав'язалась розмова. Гриша розпитував про Яшу та інших хлопців і дівчат і взагалі про життя на рудні. Він був, видимо, схвильований Нюриною присутністю. Нюра спочатку дивилась на нього мовчкі, але привітно, і цей погляд подавав Гриші надію. Він все частіше звертався до неї, і вона потроху розговорилася.

За якийсь час до них знову підійшов Кузьма й почав розмову з Кларою, теж розпитуючи про життя на Ветці. Нюра знов нахмурилась і замовкла. Та потроху все налагоджувалось, і Кузьма запропонував перейти всім до його столу. Нюра, звичайно, відмовилася. Кузьма з Гришею намагались умовити її і, нарешті Кузьма взяв її за руку:

— Ходи, Нюро, я познайомлю тебе з своєю жінкою, — говорив він, тягнучи Нюру за руку.

Нюра ще церемонилася, але вже, видно, тільки тому, що почувала себе ніяково. Кузьма бачив це й допоміг їй перемогти цю перешкоду.

Познайомивши дівчат з Катериною, Кузьма замовив усім пундиків та лімонади. Дівчата з цікавістю розглядали Катеринине вбрання і зав'язали з нею пристрасну розмову. Та Катерина мало розуміла російську мову й почувала себе ніякovo. Дівчата теж потребували пояснень, і Гриша взявся бути в них за перекладача. Катерина була дуже мила й виявляла до дівчат багато теплої пристрасності, особливо до Нюри. Ця ж остання, здавалось, цілком звільнилася від свого болючого почування і майже весело брала участь у розмові.

— А знаєш, Нюро, — звернувся до неї Кузьма, коли Гриша відійшов набік, — дівчина, яка одружиться з Гришею, буде мати доброго чоловіка. Він не таємий, як інші: не п'є, не грає в карти, не гуляє, працьовитий і має добрій характер. Це прикмети, які не легко знайти в молодого шахтиря. Ми з ним не раз говоримо про тебе, і я бачу, що він не байдужий до тебе...

Нюра, що знов нахмурилась, перебила його:

— Я більше не вірю жодному мужчині й вирішила ні за кого не виходити!

— Та досить тобі, Нюро, не підеш же ти в ченці;

— А чому б ні?

— Перестань, Нюро. Всі дівчата говорять так, коли їм прикро на серці. Але коли б робили всі так, давно б уже люди перевелися на світі. На щастя, все лихо швидко забувається...

Музика знов почала грати, і не важко було помітити її добродійний вплив і на Нюрин настрій. Кузьма скористався цим спостереженням і додав:

— Хіба ж людина, яка любить життя, красу і музику, може закопати себе живцем у могилу? Ні, Нюро, мені здається, що вона швидше погодиться цілком знищити себе...

До столу підійшов Гриша. Нюра більше не відповідала на Кузьмині слова, і він повернув розмову на іншу тему. Час під музику минав швидко, і дівчата вже пару разів висловлювали потребу вертатися додому.. Та Кузьма з Гришею вмовляли їх ще посидіти. Кузь-

ма заспокоював їх, що Гриша, мовляв, відпровадить їх. Це була добра думка, і так воно й сталося. Ввечорі Гриша відпровадив їх аж до Ветки і вмовився з Ніурою в наступну неділю знову стрінутися. Так налагодився між ними зв'язок. А тому що Гриші не терпілось, за кілька тижнів вони й повінчалися.

Діставши помешкання по сусіству, вони й надалі заховували гарячу приязнь, яку поділяли й Катерина з Ніурою. Та революційне захоплення наражало їх на постійну небезпеку, і особисте щастя було дуже крихке: кожної хвилини воно могло розбитися . . .

XXI

Восени цього ж року юзівська революційна організація розвинула надзвичайно жваву діяльність. На всіх шахтах навколо Юзівки й Макіївки та їх заводах робітники знаходили запалуючі проклямації. Вони покищо не закликали до революційної дії, а мали завданням запалити ненависть до існуючого устрою. Тому з надзвичайною силою висували на світло й критикували сваволю панства та поліції, капіталістичний визиск, здирство, гніт, а для більшої популяризації цієї пропаганди, до проклямацій додавалися тексти революційних пісень.

Скрізь серед інтелігенції та студентства відбувалися арешти. Поліція напружуvalа всі сили, щоб натрапити на слід організації, але арештували покищо тільки підозрілих, і пропаганда не припинялася. Та до пори збанок носить воду, як каже наша приповідка, так і тут трапилося. Поліції вдалось нарешті викрити організацію, і деякі діячі були склепені на місці, а деяким пощастило втекти, і вони робили все можливе, щоб попередити товаришів про небезпеку. Та коли Кузьма з Гришею вийшли ранком з роботи, поліція чекала вже біля паці. Вона зараз закувала їм руки й під сильною

охороною відпровадила до юзівської в'язниці. Туди ж доставили й Хведю, що працював усе на Миколаївській рудні, а всіх арештованих було кілька десятків.

Не важко уявити, який це був удар для Катерини з Нюрою. Тим більше, що Катерина готувалась стати матір'ю, і їй лишалось пару тижнів до родива. Копальняна управа негайно викинула їх з помешкань, і Нюра вернулась до батька, а Катерина з Миколою перейшли до Полижакової, до старих і бездітних Романенків. Вони привозили молоко до Юзівки, і Катерина, купуючи його в них кожного дня, запізналася з ними. Кузьма теж познайомився з ними й заздалегідь умовився про помешкання, побоюючись такого випадку.

Хоч Кузьма заробляв добре гроши, великих збережень в нього не було: всі лишки він витрачав на національну та революційну справу. Але Катерині виплатили біля вісімдесяти рублів за останній місяць, і таким чином у неї було на руках більше сотні — сума, достатня на кілька місяців на прожиток. Але Катерина була в такому розпачливому стані, що до всього їй було байдуже. Зібравши всі гроши, вона конче хотіла, щоб Кузьма забрав їх з собою. Та він ледве погодився взяти десяток рублів.

Незабаром усіх ув'язнених відпровадили до Бахмуту, а звідти — до Уралу й далі. Це був тернистий шлях сотень і тисяч українських, російських, жидівських, грузинських та інших борців за волю.

Жорстока була доля бідної Катерини! Важкий хрест знову звалився на її плечі й придушив усією вагою. Мучилася вона надзвичайно. Нічого не могла їсти, а ночами, бурхливо прокидаючись, кликала Кузьму. По кількох днях такого пекла, вона захворіла й ледве трималась на ногах. Проте стара Романенчиха насили вмовила її не вставати з постелі. Катерина лежала, і слізози ввесь час не переставали текти з її очей.

— Перестань, доню, — вмовляла її Романенчиха, — в тебе дитятко під грудьми, тобі треба їсти. На випій, доню, трошки молока гарячого . . .

Катерина вдумувалась у ці слова, і хвиливо в неї переставали текти сльози:

— Так, я мушу жити, не для себе, а для його дитини і для його мрії! — думала вона і брала в руку горячко.

Довідавшись про катастрофу юзівської організації та знаючи, що Кузьма залишив дружину, Семен Матвійович спішно виїхав у Донбас. Він відвідав Катерину, як міг, потішив і залишив грошей. Опісля до неї з'являлися час від часу якісь таємничі особи й завжди залишали досить поважну суму грошей. Такі самі люди навідувались і до Нюри...

Непомітно прийшла весна, і разом з природою віджила й Катерина. Хлопчинка її був у чудовому стані, і Катерина не могла ним натішитися. Це полегшувало її тугу за Кузьмою. Крім того, вона знаходила розвагу в улюблений роботі на городі та взагалі на господарстві старих Романенків. І старі полюбили її, як свою доночку.

А тим часом Кузьма з товаришами, до яких були прилучені арештовані з інших місцевостей, був за Уралом і етапом ішов у далеку пустиню. Одного дня, коли валка спинилася на відпочинок під лісом, Кузьма своїм могутнім голосом затягнув «Де ти бродиш, моя доле?» Здавалось, ще ніколи він не співав з таким почуттям, і всі слухали з насолодою. Навіть козаки, що провадили валку, були зачаровані, і Кузьма співав довго...

Але коли почали виступати далі, виявилось, що Хведя з Гришею зникли. Кілька вершників промчались між лісом, але хлопців і слід простиг. Це Кузьма організував так і вмовився з ними про втечу. По змові він теж мав незабаром утекти, але йому було жаль покидати інших товаришів у неволі, і він барився пару тижнів. Та бажання боротися примушувало вирватись на волю. А раз Кузьма задумав щось, жодна сила не могла перешкодити йому. Намовивши з собою ще двох, він з ними теж утік однієї ночі.

За пару місяців різних пригод він добрався до Юзівки. Про Гришу з Хведею там ще нічого не знали, і Кузьма побоюався, чи не піймали їх знову.

Пізно вночі він зайшов до Полижакової. Він розбудив потайки старих Романенків, кажучи не засвічувати навіть лямпи, й повідомив їх про свою втечу. Старі коротко розповіли про Катерину. Потім Романенчиха вийшла з ним до сіней і тихо постукала в двері хатини, в якій жила Катерина з Миколою. Не важко собі уявити почуття нещасної Катерини, коли вона в темряві почула голос Кузьми. Вона, як божевільна, кинулась йому на шию й тихо говорила:

— Кузьма... Кузьма... ти прийшов? А я так боялася... О, Кузьмо, як би ти знов!... — і сльози не давали їй говорити. Кузьма тиснув її до грудей і тихо відповідав:

— Я знаю, я знаю... я теж, але це мине...

Потім вони зайшли до хати. Кузьма затулив добре вікна й засвітив лямпу.

— Дивись, дивись, Кузьмо, який він гарний! — говорила Катерина, показуючи дитину, що спала на постелі. — Це хлопчик, вже вісім місяців... Івасем називається, так як ти хотів, так як Гонта з Богуном... Дивися, як він подібний до тебе... Правда?...

Кузьма нагнувся й почав цілувати дитину. Вона зашорушилась і, боячись розбудити її, Кузьма підвівся.

— О, як ти змарнів, Кузьмо!... А їсти, ти їсти хочеш, а я й забула. Сідай, сідай, Кузьмо, в тебе ноги болять... я зараз... — не переставала турбуватися Катерина.

Кузьмі здавалось, що вона збожеволіла. Він заспокоював її, просив не турбуватись, але Катерина посадила його на лавці й хапливо кинулась шукати за їжею та покликала Миколу, що спав у шопі...

Пару днів Кузьма побув серед дорогих йому істот, і Романенки з відданістю помагали переховувати його. Та обов'язок кликав до боротьби, і Кузьма відійшов, обіцявши скоро знову навідатись. Він пішов шукати

праці на мужицьких шахтах, де їй документів ніхто не питав, де він був звичайним собі, невідомим, подібним до десятків і сотень інших робітників, що переходили з копальні на копальню...

За пару тижнів прибули Хведя з Гришею, і Кузьма виробив з ними пляни, як і що вони мали робити. В ті часи в російській імперії можна було досить легко переховуватися, тільки треба було обминати великі осередки. Хлопці й вирішили шукати праці все на малих шахтах, не триматися купи й не залишатися довго на одному місці. Переходячи з шахти на шахту, вони скрізь провадили революційну пропаганду, і скрізь люди жаліли, коли вони відходили. До жінок Кузьма з Гришею навідувалися тільки з рідка ночами й завжди зникали до світу.

Через якийсь час до Юзівки прибуло ще кілька втікачів, і революційний гурток відновив діяльність. Знову друкувалися проклямациі до робітництва, і для розповсюдження їх цінні послуги робили Катерина з Нюорою. Так минуло два роки нелегального життя. І Кузьма з Хведею та Гришею не раз брали участь у різних «експропріаціях», цебто в нападах на пошти та банки з метою захоплення грошей для ведення пропаганди та допомоги родинам ув'язнених та засланих товаришів.

Коли через два роки вибухла перша світова війна, російське самодержавство було вже добре підточене революційною пропагандою. Тільки спритними заходами урядові вдалося запобігти подуву, який мав змести ненависний устрій на самому початку війни. Але вдар був відхилений тільки тимчасово. Два з половиною роки війни розхитали до решти самодержавний стовп. І треба зазначити, що в розхитуванні його Кузьма з товаришами відограли якусь роль. Десятки молодих і енергійних людей, вихованих їхньою пропагандою, попали до війська й були в ньому революційними живчиками. Сам Микола Кравчук, двоюрідний Кузьмин брат і найгідніший його вихованець, що виріс на вели-

кого і гарного парубка, був покликаний до царської гвардії. Після місячного навчання його вислали на фронт, де він був поранений і евакуйований назад до Петрограду. Після вилікування його послали до підстаршинської школи.

Говорив Микола на початку мало, а за увагу, з якою він спостерігав усе, за незвичайну для його віку поважність та вдумливість, на нього дивились, як на загадкову людину. Відповідав Микола на всі запити тільки українською мовою і часто словами, що, здаючись нешкідливими, мали глибокий сенс, хто вмів розуміти їх. Не раз він був уже караний за це, але не каявся, за що придбав прихильність і авторитет цілої школи, що складалась у більшості з українців. Микола добре пізнав настрій людей і майже відкрито провадив революційну пропаганду.

Надійшов лютий знаменитого 1917 року. Земля була ще вкрита снігом і мороз тиснув на царську столицю. Вже кілька днів панував у ній неспокій та робітничі заворушення. Уряд не дуже покладався на військо й розpacливо озброював жандармерію та поліцію. На всіх дахах Невського проспекту та інших головних arteriй були встановлені кулемети, а військо посилали розганяти скupчення та маніфестації. Але на другий день заколоти знову піднімалися. В кінці місяця вони набрали великої сили. 28 лютого всі гвардійські полки були вишикувані шпалерами вздовж обох боків головних вулиць.

Біля десятої години коменданту міста було донесено, що від Миколаївського двірця вирушила до середини міста величезна маніфестація. Волинському полку, що займав Невський проспект, було наказано загородити її дорогу.

Командир полку, високий і стрункий мужчина, з підкрученими рудими вусами й такою ж рудою, клином підстриженою, борідкою, стояв із своїм оточенням на правому крилі й енергійно давав розпорядження. Вже було чути спів маніфестації. Батальйони щільни-

ми шеренгами, з рушницями напоготові, перегородили всю ширину Невського. Спів усе наближався. Незабаром незмірна юрба чоловіків, жінок і дітей, що посувалась, ніби вилита лава, була перед військом. Попереду вона пхала, накриті червоним килимом, розложисті сани, на яких стояло кілька студентів і тримали великий червоний прапор. Полковник голосно скомандував:

— Полк! Слухай мою команду! Перші шеренги лежачи! Другі з коліна! Останні стоячи! — виразно і чітко звучали слова команди.

Хоч у душі кожного вояка горіла ненависть до царського устрою, залізна дисципліна та жах перед шибеницею робили ще з них слухняне знаряддя, і полк бездоганно виконав команду. З обох боків настало напруження, і маніфестація на хвилину зупинилася.

— Наказую негайно розійтися, а то стріляти буду!
— закричав на все горло полковник.

Юрба, з ледве прихованим жахом, дивилась у наставлені на неї рушниці.

— Товариші солдати! Не стріляйте! — почали гукати студенти.

— Товариші! Не стріляйте! Ми їсти хочемо! — неслися також жіночі та чоловічі голоси.

— Вперед, товариші, вперед! — гукали з середини юрби, і лава знов рушила.

— З постійного прицела! — знову скомандував полковник.

І військо знову слухняно виконало наказ. Кожному воякові прилила в голову кров, і кожний уявляв картину, в яку за хвилину мала перетворитися ця маса людей: мужчини, жінки, діти, пронизані кулями, на холодному снігу, в крові — крик, зойк, стогін... Але примара шибениці та страх бути самому пронизаному цими кулями, сковували, мов ланцюгами, волю кожного вояка, і ніхто не відважувався зробити найменшого непокірливого руху.

— По маніфестації! — командував полковник далі.

— Поолк! ..

І військо, як один, зробило рушницями рух, притиснуло до плечей приклади й націлилось у юрбу. Але останнього слова, «вогонь», полковник не вимовив. Огонь вибух з однієї рушниці скорше, і полковник, як сніп, повалився додолу. Військо було приголомшене, як громом, і ніхто не зінав, що сталося. Тільки ті, що були біля Миколи, бачили, що це він вистрілив. Не даючи нікому отямитись, Микола піднявся з коліна і, міцно стискаючи правою рукою свою рушницю, голосно закричав:

— Товариши! Доки ми будемо гнутися в цьому проклятому ярмі? Доки будемо терпіти гніт ненависного ката? Не стріляйте на ваших братів! Скиньте кайдани й поверніть рушниці на ворога! Хай згине страх і проклята неволя! Вперед, товариши, на ворога!

Старшини вихопили пістолі, і Микола впав пробитий кількома кулями. Нерви війська були напружені до останньої межі. Один підполковник, що взяв полк під свою команду, повторив полковникову команду — стріляти на маніфестацію. Але Миколин учинок зробив своє діло. Підполковник не встиг скомандувати, як по шеренгах, мов електричний струм, пробіг шепіт:

Не стріляти! Не стріляти! Не стріляти! ..

І ні один палець не натиснув на курок. А тим часом маніфестація вливалась між військові ряди. Вибухло кілька пістолевих пострілів, але юрба змішалась із військом, і деякі цивільні були озброєні вже військовими рушницями. Військо не робило жодного опору, й браталось з народом. Сміливіші ж разом з цивільними кинулись на старшину. Кілька хвилин, і вона була обеззброєна.

Ранених, у тім числі й Миколу, якому були прострілені груди, але він ще жив і навіть знайшов сили кількома словами підбадьорити товаришів, відправили до найближчого шпиталю, а військо, всією масою, приєдналося до маніфестації.

За кілька хвилин полк знову був вишикуваний у військовий лад. Роти та батальони взяли під команду підстаршини та деякі молодші старшини, і вся маса народу, з червоним прапором і військом на чолі та із співом, рушила Невським до Казанського собору.

Ніхто ще не міг збагнути всього розміру подій, і кожний був свідомий важкої відповіданості. Тому обличчя були напружені і похмури. Не один вояк, думаючи про можливу невдачу повстання, думав також про кару, що чекала його та товаришів. Тому кожний був готовий скорше вмерти з рушницею в руках, ніж загинути на шибениці. Та події розгорталися надзвичайно швидко. Бачачи військо з народом, інші полки гвардії та козаки теж приєднувались до них. Хмари зникали з овиду, обличчя прояснювались, а скоро золоте сонце волі, що викочувалось із-за обрію, осяяло їх своїми теплими проміннями радости й надії.

На Казанському майдані відбувався величезний мітинг, де виголошували надхненні й запальні промови. Багато навіть царських старшин приєднувались до народу й пропонували свої послуги.

Після мітингу військо з цивільними розпочало боротьбу з поліцією та жандармерією, що стріляла з дахів, і цього ж дня революція в столиці була доконана.

На другий день такі самі події відбулися в Москві, і царський режим завалився.

В Донбасі вже пару тижнів уперто кружляли пого-лоски про «забастовки» в Петрограді та Москві. Але певного не знав ніхто нічого. Дарма Кузьма з товаришами щодня жадібно перечитували часописи. Найменшої згадки про якісь заворушення в них не було: цензура дбала. Проте всі чекали чогось рішучого. Нарешті потверджуюча ознака: часописи більше не прибували, один день, другий, третій...

Четвертого березня, нарешті, дійшли вісті про революційний переворот у Петрограді й Москві, часописи з проклямаціями Ради Робочих і Солдатських депутатів, Тимчасового уряду...

Діставши біля десятої години примірник такого «Русского Слова», Гриша біг, задихаючись, на шахту, в якій працював Кузьма. Добігши до «мишоловки», він не злазив драбинами, а вхопився за конопляну лінву і в одну мить спустився на дно.

— Кузю!.. Кузю!.. — вільні!.. Кузю!.. — кричав він, бігаючи штреком. Робітники, що були в забої, кидали працю й похапцем вилазили на штрек. Нарешті й Кузьма почув Гришин крик. По його тілі пробіг дрижак, волосся обернулось у щітку з крицевого дроту, і він теж кинувся до штреку.

— Кузю! Вільні! Вільні! Кузю!.. — гукав Гриша в двадцяте чи в тридцяте, обняв Кузьму і плакав, як дитина. Тільки через кілька хвилин він заспокоївся трохи й подав Кузьмі часопис. Кузьма, при свіtlі своєї лампи, з напруженням почав читати. Та до них збігалися вже інші робітники, і Кузьма був примушений перечитувати в голос проклямації. Йому не дали докінчити. Кожний на свій лад почав виявляти радість: підстрибували, радісно сміялись, обіймались, цілувались... а потім кинулись усі до пащі.

Коли вони, задихаючись, вилізли по драбинах наверх, до шахти вже бігли й інші люди: чоловіки, жінки, діти. Вони кидалися в обійми брудним чоловікам, батькам, друзям, виявляючи свою радість...

Кузьма похапцем умився і зараз вирушив з товаришами до Юзівки, до якої зо всіх боків хмарою йшов народ. До собору, вся його площа була чорна від людей, що чекали на промови революційних провідників. Знайомі обнімалися, цілувались і всіляко виявляли радість...

Так вся бувща царська імперія святкувала цю довгождану подію. Спали довговічні кайдани, і народ повними грудьми вдихав свіже повітря політичної волі. Двері в'язниць широко відчинилися політичним в'язням, і заслані з почестями поверталися з Сибіру. Скінчилися дні переховування та переслідування і для Кузьми з товаришами. Тепер кожний мав можливість

вільно віддатись праці за свій ідеал, за здійснення своїх мрій: доба руйнування скінчилася, починалась доба будування.

Український народ, як і всі інші поневолені народи, приступив до організації своїх сил. Кинулись до цієї праці й Кузьма з Хведею: агітували, організовували, брали участь у загальноробітничих організаціях і скрізь, при кожній нагоді, підносили голос за суверенне право українського народу на своїй землі. На жаль, вони швидко побачили, що імперіялістичні почуття вкорінилися в російські душі дуже глибоко. Навіть ті з росіян, що до революції були приятелями української справи, тепер, коли прийшов час здійснення домагань, стали в рішучу опозицію до українського визвольного руху. Посипались обвинувачення в шовінізмі, в розбиванні робітничої єдності, аж до контрреволюції включно. Нічого й казати, що ці закиди не могли вплинути на людей такого гарту, як Кузьма з Хведею. Знайди справедливість своєї справи, вони з подвійною енергією поборювали ці перешкоди.

Коли на одному засіданні Юзівського Совсту Робочих Депутатів ці обвинувачення проти українців були висловлені відверто, Кузьма зараз попросив слова для відповіді. Він здавався цілком спокійним, і на його обличчі виявлялась скорше іронія, ніж злість. Від імені всіх українців і від свого власного він зробив таку декларацію:

— Шановні товариши! Деякі з російських товаришів кинули з цієї трибуни сьогодні нам, українцям, взагалі і мені зокрема обвинувачення в сепаратизмі, шовінізмі та інших важких гріхах, аж до контрреволюції включно. Коли б ці закиди відповідали навіть дійсності, то ще не досить було б констатувати цей факт. Треба було б потрудитися також відшукати йому причину. А чи зробили ви це, товариши? Ні. Я вважаю своїм обов'язком звернути вашу увагу, що на протязі більш двох з половиною століть російський уряд зробив усе, щоб витворити з нас цих сепаратистів. Пригадайте, товари-

ші, умову, яку зробив Богдан Хмельницький з царем, і порівняйте її з становищем, в яке ті царі та їх прислужники загнали наш народ, і скажіть чи не був це глум над правом українського народу? Переяславська угода залишала нам повне право мати своє урядування, свої порядки, своє військо і навіть зносини з іншими державами. А що нам з цього залишила російська деспотія?

Нічогісінько. Україну обернуто в звичайну провінцію російської держави, а народ наш у рабів. Невже ви, товариші, хочете й надалі тримати нас у такім становищі? В наших вимогах ми ще далеко не дійшли до Переяславської угоди, а ви вже збентежились і відмовляєте нам елементарного права. Цим, товариші, ви самі пхаєте нас на шлях відокремлення.

Щождо шовінізму, то я ненавиджу всякий шовінізм, звідки б він не походив, у тім числі й український. Всяка переборщеність шкідлива, так і в патріотизмі. І я ні трошки не погоджуюсь з тими земляками, що проповідують сліпу ненависть до всього російського, а своє все тільки вихвалюють. Кожний народ має свої вартості і свої хиби. Я ненавиджу тільки російське панування над іншими народами — російський імперіалізм. Я хотів би, щоб кожний українець навчився пізнавати не тільки сильні сторони української натури, але й її хиби, а в інших не тільки хиби, але й позитивні риси. Це необхідна передумова поступу. Зарозумілість же та бундючність можуть привести тільки до занепаду.

Від щирого серця бажаю також, щоб український народ жив по-брادرському не тільки з російським народом, але й зо всіма іншими і щоб якнайшвидше прийшов час, коли зникнуть усі кордони й кожний народ, малий чи великий, мав можливість жити вільно на своїй землі, без війська й фортець, без страху, що хтось нападе на нього, й без наміру самому нападати. І я вірю, що цей час прийде колись! Поки ж ці зазіхання існують, поки в світі панує не право, а брутальна

сила, я готовий віддати всього себе, щоб забезпечити своєму народові повне право на вільне життя. Російські передові кола прислужились би куди більше до зближення наших народів, якби, замість поборювати наші стремління, щиро допомогли нам здійснити їх. Я певний, що український народ ніколи не забув би цієї послуги й знайшов би нагоду віддячити. Хто з вас, товариші, хоче дійсно цісі приязні, той мусить стати на цей шлях. Всі інші шляхи можуть привести тільки до ворожнечі й ненависті.

Під гучні оплески українців Кузьма залишив трибуну.

Гриша, що слухав його промову з прихиленою головою, видимо пригнічений якимись думками, а може й внутрішньою боротьбою, враз підвісся, теж попросив слова й зробив таку заяву:

— Дорогі товариші, я руський і люблю Росію, як кожний росіянин. Але, люблячи свій край, я не можу погодитися з тими земляками, що вважають Україну за свою колонію й хочутъ далі диктувати свою волю українському народові. Я вже сім років живу на Україні і весь час був зв'язаний з товарищем Осикою, як і з іншими українцями, тісною дружбою. Я добре пізнав їх, як і їх край, їх мову, звичаї і полюбив Україну як свою другу батьківщину. І можу вас запевнити, товариші, що український народ гідний кращої долі, ніж та, якою його нагородили важкі обставини. Щождо за-кідів, зроблених товаришеві Осиці особисто, то я не знаю, чи варто відповідати на них. В кожному разі я певний, що коли б товариші, які закидають йому контрреволюційність, були хоч здалека причасні до революційного руху царських часів, вони знали б, що товариш Осика став революціонером не віднині. Вони знали б, що вже в 1911 році він був засланий царською поліцією на Сибір, звідки втік, і багато років був переслідуваний, але ніколи не складав своєї зброї. Що ж торкається українського народу в цілості, то він бореться виключно за своє право, і революційна Росія повинна б йому

широ допомогти. Тому ж, що справа стоїть навпаки, мос сумління примушує мене прилюдно заявити, що відсьогодні буду вважати себе за українського громадянина і, поки українці не будуть зазіхати на права інших народів, буду боротися разом з ними за волю України, навіть із збросою в руках, коли це буде необхідно.

Українці зробили Гриші ще гарячішу овацию, ніж Кузьмі, а цей останній обняв його і мовив:

— Гришо, до цього часу я вважав тебе за одного з найкращих товаришів, віднині буду вважати за брата.

Гриша, зворушений Кузьминими словами й увагою, яку йому виявляли українці, відповів:

— Зроблю все, Кузю, щоб виправдати твоє довір'я і заслужити українське громадянство.

Національна свідомість ширилась серед українців з незвичайною швидкістю, і українські робітники Донбасу, як і цілої України, гуртувалися під прапором українських революціонерів. До руху приєднувались усе нові інтелігентні сили, що з запалом кидались до боротьби. Російська ж ворожнеча, пхала їх на все більший радикалізм.

Від самого початку революції Кузьма не переставав думати про поворот на Волинь, щоб у рідному селі віддати сили на його культурне й економічне піднесення. І тепер, коли український рух тут був належно організований, він вирішив здійснити цей намір.

Микола писав йому з Петрограду про революційні події в столиці та про стан свого здоров'я. Його рани не загрожували, на щастя, життю, і міцний організм сприяв скорому гоєнню. Тепер він нетерпляче чекав, коли зможе тільки повернутися на Україну, щоб віддати всі сили на користь власного народу. Найбільшим його бажанням було—вступити до українського війська.

В кінці квітня він прибув до Юзівки. Хоч його рани не цілком іще загоїлися, непереможна сила вабила його на Україну.

В Кузьми було вже все готове до від'їзду, і вони навмисне поквапились, щоб першого травня бути у рідній столиці й подивитися, як український народ

святкуватиме своє перше свято праці та визволення. Багато політичних та особистих приятелів приходили прощатися з ними, а Хведя з Гришею відпровадили їх аж на двірець.

Першого травня вони були вже в Києві. Був один з чудових весняних днів, і сонце заливало промінням місто, що мало святочний вигляд. Обидва боки Хрещатика були густо затамовані народом. Між натовпом стояв і Кузьма з Катериною та Миколою, тримаючи на руках білявого хлопчина.

Коло десятої години до Хрещатика почали доноситись звуки музики та співу маніфестації. Люди почали реагувати і хто з поважним, а хто з сяючим обличчям виглядали її появи. За якийсь час показалися перші лави Богданівського полку, що йхав з музикою на чолі маніфестації. Легенький вітрець тихо повівав синьо-жовтими прапорами. Коні дрібно цокотіли підковами об брук.

— Слава богданівцям! Слава! — виривалось із тисяч грудей, і ліс рук здіймався в привітних рухах.

— Слава Україні! — відповідали богданівці.

— Слава Грушевському! — гукала людська маса на адресу невисокого, але кремезного чоловіка в окулярах, що йшов у першому ряді за військом.

— Слава Винниченкові! Слава...! — не переставала grimіти захоплена маса, і Хрещатик здригався від могутніх звуків.

І перед Кузьминими очима, ніби вилитий Дніпро, почали проходити безконечні ряди війська, працівників різного фаху, від інтелігента до селянина та шкільної молоді. Над ними повівав ліс синьо-жовтих та червоних прапорів і чисельних полотен з гаслами за Центральну Раду, з вимогами автономії України та різних соціальних реформ. Це розковані діти України, перший раз на волі, святкували робітниче свято, свято працюючих цілого світу. І ніхто не міг забагнути, що творилося в Кузьмініх грудях. Після років боротьби, ув'язнення, переслідування бачити, нарешті, наслідки своєї праці — такого щастя не кожному було суджено зазна-

ти. Тисячі борців упали, не побачивши наслідків своєї боротьби, а в Кузьми вони перед очима. Ряд за рядом, хиля за хвилю текла маніфестація. Ось стрункі ряди сяючої молоді — надії України! Хлопці з дівчатами в шкільних та народних строях, як мак розцвілий, і Кузьмині груди то високо підносились, то опускались... Йому хотілось стати навколішки й молитись, обняти всіх і цілувати ці прaporи, і він не знаходив сили захвати своє зворушення. З його очей, як і з багатьох інших, скочувались великі краплі. Навіть постать Миколи, який завжди умів так зберегти холодний спокій, витягнулась у напруженій позі і, з виразом глибокого враження, ніби застигла. Катеринине ж обличчя сяяло, як ніколи, і щасливі слізози часто скочувались з очей.

Більше години текла ця людська маса, а коли проходили останні ряди, натовп, що стояв по боках, вливався в річище і теж ішов за іншими. Маніфестація йшла до Софійського собору, де на майдані мали промовляти провідники українського руху. І Кузьма теж пішов з людьми.

Промовляли Грушевський, Винниченко, Голубович та інші. Всі говорили про міжнародне значення першого травня в боротьбі працюючих за свої права, про вікову кривду українського народу, про його завдання, про програми різних партій. І народ жадібно слухав надійні слова. І Кузьмі враз захотілося теж промовити кілька слів і висловити те, чим так наболіло його серце. Він пропхався з своїми до трибуни, біля якої стояв гурток провідників, і попросив слова.

Один із провідників розпитав, хто він, і пообіцяв слово, коли скінчить промовець, що був на трибуні. Промовець говорив про земельне та робітниче питання, про вирішення їх різними партіями і закликав гуртуватися біля Центральної Ради. Коли він скінчив, провідник, який розпитував Кузьму і, видно, провадив збори, виліз на трибуну і повідомив, що зараз буде говорити шахтар з вугільних шахт Донеччини. У Києві це була рідкість. Від українців виступали інтелігенти,

військові, робітники різних фабрик і фахів і навіть шахтарі з Криворіжжя. Але голосу з вугільних шахт ніхто ще не чув, а тому всі були зацікавлені.

Кузьма, з кашкетом у руці виліз на трибуну. Його постать у рудій оксамитовій тужурці ще більше зацікавила глядачів, що де-не-де плескали в долоні. Кузьма почекав поки всі притихнуть і, намагаючись говорити спокійно, промовив:

— Дорогі товариші і брати!

Його постать, вираз обличчя, голос — все діяло на натовп, і всі ніби завмерли. Цей настрій відбився й на Кузьмі, і він з піднесенням почав говорити:

— Дорогі товариші! Сьогодні день міжнародного свята праці, день, в який народ цілого світу маніфестує свою солідарність у боротьбі проти визиску і гніту. Наш цілий народ належить до гноблених, а тому цей день ми мусимо вважати за наше трудове свято...

— Брати, нас чекає велика праця і боротьба. Не гаймо часу: Всі до праці за волю України й за повне визволення нашого віками кривдженого трудового народу! — закінчив Кузьма й під довго не стихаючу овациєю залишив трибуну.

Діячі оцінили його здібності й гаряче віталі його. Довідавшись, як він попав до Києва, запросили на обід. Керівник мітингу виліз на трибуну й запропонував вішанувати пам'ять поляглих у боротьбі за волю.

Обідали всі провідники та гості в ідалльні при клубі «Родина», і, в розмові за обідом, Голубович запропонував Кузьмі залишитись у Києві, при Генеральному Секретаряті народної освіти, що відав також пропагандою. Кузьма з вродженою скромністю, пробував відмовлятися, висловлюючи сумнів, чи відповідає він такому призначенню. Але Голубович швидко переконав його.

— Нам, власне, — бракує людей для провадження розумної пропаганди та протиставлення російській пропаганді, яка нам найбільше загрожує. Ви бачите ситуа-

цію й мусите зрозуміти, що тут ви принесете багато більше користі, ніж у свою селі. Нам необхідно скріпити наш політичний осередок, від якого все має залежати. Час такий, що із скромності не можна відмовлятися від жодного обов'язку.

— Я не думаю відмовлятись і готовий прийняти яке хочете доручення, аби воно принесло користь нашій справі.

— Ми певні! — відповів Голубович.

Так Кузьма залишився в Києві. Микола теж заручився можливістю здійснити свою мрію: вступити до українського війська.

На другий день Кузьма влаштувався на своєму помешканні, ознайомився з обов'язками і взявся до праці. Він був дійсно готовий віддати і душу, і тіло за волю свого народу. Скоро його ввели і до Центральної Ради. Вся Україна прокинулась від вікового сну. Все, що було свідоме й щире, піднялось до праці, щоб збудувати ту нову Україну, про яку мріяли Кузьма, Хведя, Микола, Юрченко та інші патріоти: Україну без хлопа й без пана, покриту густою сіткою церков, школ, шпиталів, новими містами, гарними дорогами.

Та не довго світило сонце волі. На обрії громадились густі хмари і кидали на Україну свої чорні тіні. Всі з тривогою оциралися, передбачаючи нову грозу. Події розвивалися надзвичайно швидко, і молодий український рух не мав ні часу, ні засобів для організації своїх сил. А російський імперіалізм — це звір кількаголовий. Революція відтяла йому одну, але він швидко загоїв свою рану, вбрався новою мастию і, як хижак, знову налетів на Україну. І тут виявилось те, чого так побоювалися Кузьма та інші патріоти: брак свідомості в українських масах і війську. Вони голосували за свій уряд, сприймали його гасла про незалежність, але коли прийшов час нести життя, проливати свою кров за цей ідеал, вони вагались і піддавалися ворожому ошуканству. Тому російські банди успішно посувалися вглиб України.

Надворі було холодно і хмарно. Дув гострий північний вітер, ніби навіаючи небезпеку все ближче на столицю. Але ця небезпека існувала і в самому місті, що було на чотири п'ятиріччя неукраїнське. Кузьма, поза своєю звичайною працею, пильно вчився володіти зброями: рушницею, кулеметами, гранатами. Ходив, як і всі українці, хмарний, заклопотаний. Він не належав до пессимістів, але й не бачив підстав до оптимізму. Оцінював становище зо всією холодністю реаліста. Вдумуючись у складну і важку ситуацію, він часто пригадував слова великого Каменяра з прологу до «Моїсєя»: «Народе мій, замучений розбитий!.. Невже тобі на таблицях залізних записано назавжди в сусідів бути гноем; тяглом у поїздах їх бистроходних?»

Ще з одним товаришем пропагандистом Кузьма обходив київські казарми та підприємства, закликаючи військовиків та робітництво виступити активно на підтримку Центральної Ради. Таким чином наші друзі відвідали вже кілька підприємств і одного разу завітали до казарм арсеналу. Після звичайних промов Кузьма запитав, чи між військовиками немас когось із Волині.

— Я! — відповів з усмішкою молодий мужчина, піdnісши вгору вказівний палець правої руки.

Кузьма повернув до нього очі й запитав, звідкіля він саме.

— З Дружкopolia.

На Кузьминому обличчі виявилось зацікавлення, і він почав розпитувати чоловіка. Оповів також, що сам із Підгайців, бував у Дружкopolі, коли був малим хлопцем, і навіть ночував там одного разу в коваля-жида, коли ходив до волості за пашпортом. Слівбесідникова усмішка нараз щезла, і він дивився мить Кузьмі у вічі.

— Що тебе так здивувало? — запитав Кузьма.

— Я ковалів син, — відповів співбесідник. — Я пам'ятаю дуже добре той вечір у завірюху, коли ви прийшли до нас проситись переноочувати, як також

випадок, коли ви оборонили мене з сестрою від хлопців, що відбирали він нас суніці.

Кузьма не мав жодного сумніву, що перед ним стояв ковалів син. Нічого говорити, що як для Кузьми, так і для Йосськи ця зустріч була приемним випадком, і вони розговорились. Виявилось, що ковалева родина залишилась у Дружкopolі, а Йосська був саме при війську, коли війна розпочалась і, звичайно, попав на фронт у першу чергу. Був уже двічі поранений, і за другим разом, коли він був на лікуванні у Києві, його захопила тут революція, і він залишився у резерві. Сестра Сура вийшла заміж, а старший брат, Гарій, помер на сухоті ще перед війною. Йосська з захопленням оповідав, що його родина, а найбільше сестра, часто з особливою приемністю згадували про нього, Кузьму. Не важко було помітити, з якою пошаною і захопленням Йосська ставився до Кузьми. Та Кузьма не мав часу довго говорити з ним, а дав свою адресу і запросив зайти коли увечорі до нього на помешкання, знаючи наперед, якою приемністю буде для Катерини побачити людину з так близького міста. Йосська не загаявся скористатися цією нагодою, і між ним та Кузьмою зав'язалась priязнь. Йосська розбирався у справах, і Кузьма любив з ним поговорити. Йосська швидко підпав під Кузьмин вплив і з власної ініціативи записався в курінь вільного козацтва, при якому був записаний і Кузьма.

Зустріч з Йосською не була для Кузьми останньою приемною несподіванкою. Коли до Києва прибув кіш Слобідської України, він мав нагоду зустрітися також з побратимом Гришею, що разом із Хведею та всіма харків'янами, з якими Кузьма працював колись, і Пиндюрою прибув у рядах Волохових гайдамаків. Таким чином Гриша дотримав слова, даного на засіданні юзівської ради робочих депутатів, що, коли буде потреба, він не повагається виступити із збросю в руках на захист прав українського народу. Цей факт робив цю зустріч для Кузьми одним із щасливіших моментів у його житті.

Щождо Миколи, то він був поранений у перших боях і вже майже місяць лежав в одному з київських шпиталів. Здавалось, що для цього надхненого патріота годі було й придумати більшої кари, як у такий рішучий для батьківщини час бути прикованому до шпиталевого ліжка. Всі його почуття, всі думки неслись туди, де жмені відданих патріотів героїчно змагалися з ворожкою навалою.

Кузьма або Катерина щодня навідувались до нього. 28 січня Кузьма заскочив пополудні. Микола нетерпляче почав розпитувати про новини, надіючись довідатись чогось втішного. Та новини були самі сумні, і Кузьма коротко переказав їх. Розповів також, що українізовані частини проголосили нейтралітет і відмовились виступити на фронт і що вночі мають від'їхати останні частини, що залишились у розпорядженні уряду — юнаки та «Студентський курінь». Здавалось, ні кулі, ні багнет у грудях не могли вчинити Миколі більшого болю, ніж ці новини. Який сором, яка трагедія для свідомої людини! Молоді, здорові, належно вишколені й досвідчені військовики, нащадки славних запорожців, відмовились виступити на захист своєї батьківщини, і на їх місце підуть умирати малолітні, без жодного військового вишколу студенти — дорогоцінний цвіт нації!

Кузьма помітив, що Миколине обличчя змінилось, він замовк. Переборовши своє почуття, Микола промовив зпересердя:

— Нікчемні раби! Звикли гнути шию в ярмі і будуть гнути її, поки не зникнуть з лиця землі!

Кузьма відчував не меншу гіркість, але він був Миколиним вихователем і не мав права виявляти розпуки. Його обов'язком було підтримати віру в цьому юнакові у свій народ.

— Що ж зробиш, — відповів він, — годі за кілька місяців зробити з покірного раба вільного й гордого громадянина-патріота. Для цього потрібні десятиліття, покоління...

Але Микола більше не чув, що говорив Кузьма. Його думки були зосереджені вже на іншому питанні. Тільки Кузьма пішов, він зараз встав і попробував пройтися по залі. Та ба! В тіло, ніби кліщами, впинався невидимий ворог, і Микола впав у розпуці ниць на своє ліжко. Сльози душили нещадно, і він кілька хвилин розплачливо боровся з безсиллям. Залізна воля перемогла нарешті фізичний біль. Микола встав і з рішучістю попросив свій одяг. Жодні умовляння, жодні прохання не могли його збити з рішення. Через якийсь час він був на Кузьмині помешканні. Попрощавшись з Катериною та Івасем, він пішов на станцію, де студентський курінь вантажився на фронт...

На четвертий день Київ довідався, що весь курінь загинув під станцією Крутами героїчною смертю. Шлях ворогові на столицю був відкритий. Але Миколин батько міг бути гордий за свого сина. Микола, як Студня бажав цього, навчився любити свій край і не повагався віддати за нього своє юнацьке життя.

Під ранок тієї самої ночі, коли Микола виїхав на фронт, бої розпочалися і в самому Києві проти повстання місцевих большевиків. Українські відділи билися, як леви, і виявляли справжнє диво проти куди чисельнішого ворога. Йосська слідував за Кузьмою у всіх його навіть найвідчайдушніших підприємствах і виявляв справжній геройзм і холодний спокій.

Зараз же після перемоги, військова нарада вирішила на другий день відслужити молебень і владити військову параду всіх частин, що брали участь у боях. Кузьму це рішення обурило. Революціонер, яким він був, він призвичаївся боротися в тіні, без жодного блиску і фанфар. Він казав, що є багато завдань важливіших, ніж паради. В кожному разі, казав, краще дати людям відпочинути день після таких боїв, бо незабаром доведеться боронитися проти зовнішніх сил ворога. Та для наших військовиків, що запозичили звичку від царської Росії, яка за банкетами та парадами не помічала, що котиться у прірву, така мова була мало зрозумілою.

Вони мали постійний нахил сильно перебільшувати значення своїх успіхів і недооцінювати сили ворога. Така тенденція безперечно більше шкодила, ніж помагала.

Не бажаючи брати участі в цій параді, Кузьма просив, щоб йому доручили якесь бойове завдання. Нарешті, йому з Йосською доручили охорону ланцюгового мосту, сказавши, що на ранок їх змінять. Кузьма був задоволений. Він узяв на плечі «Максима», а Йосська кілька коробів із стрічками, і вони подались до місця свого призначення. Прийшовши до мосту вони порадились і вирішили, що краще буде зайняти позицію біля другого берега. Так було й зроблено. Кулемета було поставлено на мості, на деяку віддалі від побережжя.

Навколо було спокійно, але досить холодно. Це перша ніч за кілька днів, коли не було чути стрілянини та вибухів. Наші друзі все ходили поблизу свого «Максима». Розглядаючись скрізь, Кузьма помітив на прибережжю купу каміння. В нього відразу виникла думка наносити його і викласти маленьку захорону перед кулеметом. Біля півночі ця споруда була закінчена і Кузьма порадив Йосці йти до найближчого будинку і попроситись заснути. Йосська пробував був відмовлятися, кажучи, що самому Кузьмі буде нудно, але нарешті мусів згодитися. Він, звичайно, думав заснути якусь годину і змінити Кузьму. Та змучений, яким він був, не міг прокинутися до самого ранку.

Коли почало розвиднятися, до мосту наблизилося з десяток вершників. З усього було видно, що це були большевики і Кузьма, прилігши за «Максимом», почав наводити його якраз поверх коней. Але вершники спинились на добрій віддалі і ніби щось радились. Нарешті двосі відділилося від гурту й галопом направились до мосту. Кузьма почав наводити кулемета на них. Коли вони були досить близько, Кузьма натиснув гудзики, і «Максим» застрочив. Вершники швидко повернули коней і помчалися назад. Та один, видно був поранений, бо зовсім приліг на луку, вхопившись за неї руками.

Стрілянина розбудила Йоську, і він вибіг із помешкання. Але вершники зникли, і знову настала тиша. Було видно, що це була тільки розвідка.

Кузьма був певний, що стрілянину почули вартові, що були в місті, і до них прийде хтось розвідатись, у чому справа. Та час минав, а до мосту ніхто не з'являвся. Було вже біля дев'ятої, і Кузьма ходив не мало знервований. «Парадують, парадують наші, не в пору», казав він до Йоськи і нарешті вирішив залишити його самого на мості, а сам пішов довести до відома про наявність недалеко ворожих сил.

Частини лагодились саме на параду. Кузьма відшукав інженера Ковенка і повідомив його особисто про небезпеку. Ковенко вислухав його з похмурим обличчям і, подумавши хвилину, казав Кузьмі йти назад і повертати, поки парада закінчиться. Зараз же після її закінчення вони будуть змінені й охорона посилена.

Захопивши у мішок пару м'ясних консервів і буханець хліба та, на всякий випадок, ще пару коробів із стрічками, Кузьма пішов назад до Йоськи. Але переходячи повз своє помешкання, він не міг стриматися від спокуси зайти на хвилину до себе. За останні дні він так рідко забігав, а Катерина так болісно переживала ці всі криваві події, цю стрілянину. Тільки він прийшов, вона зараз почала турбуватися, щоб нагодувати його чимсь, і Кузьма ледве заспокоїв її, кажучи, що він не голодний і що на мості чекає на нього Йоська. Посидівши кілька хвилин, він попрощається й пішов. Але Катерина вийшла за ним аж надвір. Коли він відійшов трохи, вона нервово вигукнула: «Кузьмо!» Кузьма зупинився, і вона з Івасем підійшла до нього.

— Кузьмо, — знов промовила вона, притуливши до нього і взявшись руками за його рукави вище локтів:

— Що з тобою, Катре?

— Мені чомусь страшно...

Кузьма засміявся:

— Не треба боятися, Катре, немає нічого небезпечного. Тільки парада скінчиться, нас зараз змінять, і я обов'язково забіжу на якийсь час...

Нараз від мосту залунало торохкотіння кулемета. Кузьма напружено насторожив вуха, а Катерина злякано почала прислухатися. Вона так була стероризована вже, що переживала страх всіма фібрами своєї чутливої душі. Страх не стільки за себе, скільки за Кузьму. Упевнившись, що стрілянина йшла від мосту, Кузьма швидко поцілував Катерину, Івася і побіг геть. Катерина довго дивилася йому вслід, а коли він зник, вернулась у помешкання і, як кожного разу під час стрілянини, стала навколішки перед образом Спасителя, поставила біля себе Івася і почала щиро й гаряче молитися, просячи Всевишнього змилуватися над Україною й оберегти Кузьму. Чи її серце передчуvalо наближення страшної трагедії, чи що, бо ще ніколи вона не відчувала такої гнітючої тривоги та туги. «Господи, візьми мене, але збережи його!» — із слізами на очах і здригуючи всім тілом, благала Катерина.

Коли Кузьма добіг до мосту, над ним розривалися вже гарматні набої. Швидко він побіг через нього. Набої рвалися покищо з боків, але чимраз все ближче до мосту. Кузьма помітив, що з другого боку на міст перлися большевики, а Йоська строчив по них із кулемета. Коли він добіг до нього, ворожі хвилі відсахнулись, а Йоська лежав за «Максимом», схиливши голову на руку, що не випускала ручки кулемета, і не ворушився. Помітивши, що вінувесь поблід, Кузьма кинув на сніг мішок і нагнувся до нього:

— Йосько, дорогий Йосько! Ти поранений?

І почав ворушити товариша. Йоська очуняв трохи, підвів голову і ледве промовив:

— Ти... прийшов, Кузьмо... добре, що прийшов, бо я більше не можу...

— Ти поранений? — знову запитав Кузьма.

— Це нічого... я їх не пустив, — відповів Йоська роздільно кожний склад, і його голова безсило схили-

лася на Кузьмину руку. Він був мертвий. Кузьма поцілавав його, потримав хвилину в руках і, змахнувши сльозу, що наверталася на очі, положив товариша горілиць побіч кулемета. Навколо не переставали рватися набої. Кузьма нашвидку заложив нову стрічку до кулемета і приліг за ним.

Незабаром большевики знову пішли в атаку. Але, проучені Йосською, вони не перлися більше пробоєм, а вибігали із всіх боків і, стріляючи з рушниць, перебігали до мосту, де залягали. Стріляти на них при таких умовах було невигідно, бо хоч у Кузьми було ще два короби із стрічками, він не був певний, чи матиме можливість заложити іншу, поки вони поведуть атаку на міст. Тому він спостерігав не стріляючи, хоч не випускав ручок кулемета із рук і був готовий кожну мить. І большевики не були навіть певні, чи артилерія знищила вже кулемета й кулеметчиків, бо набої не переставали рватися над Кузьмою і навколо нього. Не переставали стріляти й з рушниць. Дехто піднімався також і кидав гранатами. Та вони не долітали до Кузьми, а кулі, що свистіли над ним, як мухи, цокали об каміння і плющились. Кузьма лежав серед цього свисту та вибухів і напружено стежив. Нараз артилерія перенесла вогонь далеко позад нього. Серед лав піднялась одна постать з наганом у руці й голосно загаласила: «В атаку!» Навколо неї піднялась маса і стрімголов кинулась на міст. В Кузьми все напружилось. Миттю він натиснув на гудзики, і кулемет застрочив. Черногвардійці падали, хто скошений, а хто, щоб уникнути куль, і сахались назад. Але задні галасали, лаялись, переплигували через лежачих наперед і падали в свою чергу. Спостерігаючи цю жахливу картину, Кузьма напружувався все більше. Ніби оп'янілий, він не переставав тиснути на гудзики, і перед ним громадилася купа скривавленої сірої маси, що стогнала, лементувала, благала... Але за торохкотінням свого «Максима» Кузьма не чув нічого, а тільки бачив рух цієї маси, жахливий вираз її облич. Проте задні лави не переставали перти, і Кузьма

питав себе, чи вистачить йому стрічки, щоб відбити їх. Та ось постать з наганом теж упала. Зчинилось замішання, і, хоч дехто намагався гнати масу в атаку далі, вона більше не корилася, а сахалась і бігла назад: інстинкт самозбереження взяв верх над всіма іншими почуттями, і жодна сила не могла її завернути.

З Кузьми звалився важкий тягар, і він полегшено зідхнув. Був нагальний час, щоб вони відсахнулися, бо майже вся стрічка була розстріляна. Він скористався нагодою і замінив її повною. За пару хвилин артилерія знову почала стріляти по кулемету ще з більшою інтенсивністю. Набої рвалися один за одним над Кузьмою та навколо нього. Раптом йому перетяло дух від болю, і все тіло замертвіло: кілька уламків угрузло в нього. В голові почало сичати, в очах потемніло, і Кузьма, втративши притомність, перенісся в інший світ. Проте якось підсвідомо лишався біля мосту. Йому привиджувалася весна, сонячний і теплий день, повінь. Вода в Дніпрі все підноситься, бушує і валами перекочується через міст, підхоплюючи Кузьму. Але він легкий, як пір'їна, і гойдається на хвилях, що мчать його вниз... Минають хвилини, і до Кузьми вертається свідомість. Він пригадує, що обороняє міст, і кидається руками до кулемета. Натиснувши на гудзики, водить з одного боку на другий. Ворожі лави, що були вже зовсім близько, падають на купу, але пруться, як сарана. І Кузьма помічає, що це вже не сірі, а чорні, в матроському одязі... Він натискає на гудзики з подвійною силою, і кулемет не перестає косити... Та раптом Кузьма чує, що він більше не торохнотить. Він кидається машинально до стрічки і стверджує, що всі набої в ній вистріляні. Всилити іншу неможливо, бо ворог насідає все дужче. Помітивши, що Кузьма вистріляв усі набої, матросня злорадно лається і, переплитнувши через лежачих, кидається до кулемета. Кузьма пригадує, що в нього в кишениях є гранати. Швидко виймає, вдаряє капсулею у твердий сніг і, напружуючи останні зусилля, кидає вперед, одну, другу... Чорна маса сахається в боки.

Коли Кузьма, опираючись на кулемет, ледви підвівся, щоб кинути третю гранату, одна куля поцілила його в голову, і він упав з простягнутою наперед рукою поруч з Йосською. Він чув іще, як голову й обличчя покривало щось тепле-тепле, а потім страшна втома і сон... Хвилі в Дніпрі знов підносяться, підхоплюють Кузьму, і він солодко засинає...

Густі лави матросів пробігають мостом, топчути Кузьму і Йосську ногами, колють багнетами, але наші друзі сплять кріпким сном і не чують більше нічого...

Парада не була доведена до нормального кінця. Стрілянина на мості примусила начальство закінчити її. Частини негайно скерувались до Дніпра, який большевики перейшли у кількох місцях. На ланцюговий міст були скеровані Волохові гайдамаки. Енергійним ударом вони захопили його, і Гриша із Хведею та інші колишні Кузьмині товариші по праці впізнали його біля кулемета. Це була сумна зустріч. Але, дивлячись на навалені перед кулеметом купи червоногвардійців і матросів, вони були горді, що Кузьма і з зброєю в руках виправдав себе.

Таким чином наше товариство мало сумний привілей відпровадити свого товариша та його друга Йосську на вічний відпочинок.

Довго і завзято боролися свідомі патріоти з ворожою навалою. Тисячі найкращих синів української землі загинуло в нерівнім бою. Вони виконали свій обов'язок до кінця і не бачать, як підступний ворог нівечить їх поневолену батьківщину. Як запустив свої хижі кігті в її живе тіло й «щодень Божий довбе ребра й серце розбиває...»

Сумні часи настали на Україні. Людське життя загубило всяку вартість. Людей ловили, як псів, на вулицях, вели до глухих закутків і сотнями ставили під кулемети. Лятаючи спати, ніхто не був певний, що пропспить до ранку.

Після геройчної смерти Кузьми для Катерини настала жахлива ніч муки. Нічого не втримало б її при жит-

ті, коли б не дитина. Для неї вона мусила жити й мути-
тись. Вона мусила виховати і передати Івасеві батьків-
ську любов до свого краю. Їй хотілось повернутись на
рідну Волинь, але умови не дозволяли забрати з собою
Кузьмину домовину. А повернатись без неї вона не
могла. На його могилі вона знаходила відпочинок і
джерело живучої сили.

Кузьмині приятелі, що залишились живі, допомогли
їй знайти притулок і працю, і вона мала можливість
кожного дня відвідувати святе для неї місце. Вона гар-
но впорядкувала його і посадила за хрестом молодого
кленка, а спереду — кущ гарних квітів. І кожного дня
приносила хоч китицю свіжих квіток. Але ворогам і це
кололо очі. Вони і мертвих поділили на ворогів і прия-
телів, і причетність до мертвого «ворога народу» була
таким же злочином, як і до живого. Одного дня, коли
саме Катерина відвідувала могилу, до неї підійшло два
озброєних чекісті й попровадили її з собою. З того часу
ніхто її більше не бачив. Але залишився семилітній
Івась, якому вона розповіла, за що поліг його батько, і
він довідається також, де поділася його мати. Цього він
ніколи не забуде. Жертва мучеників і герой дарма не
пропадає. Свою боротьбою вони розвалили домовину
України, а кров'ю скріпили дух українського народу.
На політуму їх кров'ю українському чорноземі палах-
котить полуум'я національної свідомості й любови до
рідного краю, що запалює молоді серця непереможним
бажанням вибороти йому волю. Україна прокинулась і
живе. Мучиться, стогне, але живе і нас кличе до бо-
ротьби: Борітесь — поборете!

Літературна обробка Івана Кошелівця

Степан Любомирський
ТАЄМНИЙ ФРОНТ

Роман з підпільної боротьби. В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1952. Обкладинка роботи артиста-маляра Ю. Костіва, сторін 152, ціна \$ 0,60, 5 австрал. шил., 4 анг. шил., 20 б. фр., 160 фр. фр., 10 австр. шил., 1,60 нм.

«Таємний фронт» — живий, цікаво написаний роман з боротьби українських підпільників з большевицькою Москвою на чужині. Степан Любомирський легко володіє пером, акція його романів жива і займаюча від першої до останньої сторінки.

того ж автора:
МІЖ СЛАВОЮ І СМЕРТЬЮ
у 3 томах

Роман з підпільної боротьби, В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1953. Обкладинка роботи артиста-маляра Ю. Костіва, сторін 176 + 160 + 192, ціна за всі три томи: \$ 2,40, 15 австрал. шил., 12 анг. шил., 75 б. фр., 540 фр. фр., 5,40 нм.

«Між славою і смертью» — великий роман, темою якого є боротьба українського вченого проти служіння большевицької Росії. Боротьба ця проходить на фоні агентурних дій чужих розвідок, яким противстановлена чітко постава українського підпілля та змагань українського народу.

Видавництво «Дніпрова Хвиля» готовить до друку новий, великий роман Степана Любомирського п. н.:

ПІД МОЛОТОМ ВІЙНИ

Микола Хортиця

ВЕЛИКА ГРА

В-во «Ділгрова Хвилля», Німеччина 1953. Обкладинка роботи артиста-маляра Ю. Костіва, сторін 224, ціна: \$ 0,90, 5 австрал. шил., 4 анг. шил., 25 б. фр., 180 фр. фр., 1.80 нм.

За лаштунками драматичних дій II-ої Світової Війни йде безупіту терпелива, тиха, але небезпечна робота численних розвідок воюючих держав. Тут інші закони панують, як у явному житті. Тут немас союзників і приятелів — тут тільки вороги або партнери. Жорстокість цієї боротьби живо змальовує автор вірними образами віддаючи атмосферу змагань за найбільші тайни озброєння, зокрема за тайну атомової бомби. Український розвідчик — Григорій Бату — герой роману. Читач разом з ним порине зразу у захоплюючій акції йдучи через всі небезпеки і змагання розвідчика, для якого одинокою забезпекою с його власна розсудливість, відвага і рішуча дія. Важко відірватись, не дочитавши цього роману до кінця. Про це читач переконується прочитавши вже перші сторінки книжки.

Іван Шкварко

ПРОКЛИНАЮ

З щоденника українського політв'язня

В-во «Дніпрова Хвиля», Німеччина 1953. Обкладинка роботи артиста-маляра Ю. Костіва, сторін 216, ціна: \$ 0,80, 5 австрал. шил., 4 анг. шил., 25 б. фр., 180 фр. фр., 1,80 ім.

Це справді щоденник — але мистецький, потрясаючий щоденник людини засудженої совєтською «справедливістю» на сидження в тюрмі. В цій тюрмі, що є символом всього Советського Союзу, Іван Шкварко переживав події, які читачеві на все життя залишаються у пам'яті. Всі критики згідні у своїй оцінці, що кращих спогадів з тюремних днів немає в українській літературі. Це завдячується тонкому відчуттю авторової душі, яка понад весь жах совєтської тюрми зберегла свій здоровий, чистий осуд і ясність свого вирішення між Добром і Злом. Ум автора, неначе гострий ніж хірурга аналізус дійсність совєтського життя, викриваючи його всі крути стежки, що однаково для кого б це не було, кінчаються у тюрмі або під стіною. Вибух ім'єцько-совєтської війни застасав автора у тюремних мурах, в час, коли НКВД починає свої масові розстріли, масове мордування безборонних в'язнів. Яка доля автора і його друзів... — дізнається читач у цьому творі.

Микола Сергієнко

У КІГТЯХ ТИРАНІВ

Спогади українця-червоноармійця, В-во «Дніпровська Хвиля», Німеччина 1953. Обкладинка роботи мистця-маліяра Ю. Костіва, сторін 232, ціна § 1.—, 5 австрал. шил., 4 англ. шил., 30 б. фр., 10 австр. шил., 3 шв. корони, 10 арг. пез., 25 браз. круизерів, 2.— нм.

Багато появилося вже книжок про геройства і бої ІІ-ої Світової війни, але ще майже жодний з авторів не наважився записати на папір другу сторінку світлої, збройної медалі: переживання полонених, що мусіли скласти зброю. Для них кінчиться жах бойової хуртовини, віддаляється розриви гарматних стріл і смертельний грехіт кулеметів, але зате вони попадають у триби іншої машини смерти, машини, що їй рівної досі в світі не було. Микола Сергієнко — один із тих полонених. Відважно маюс він свої переживання, безоглядно віддає правду жахливого побуту полонених, правдибо показує людські характеристи і душі у пеклі боротьби за кусок хліба.

Від читання цієї потрясаючої історії не можна відірватись. Разом із автором і читач переживас страхіття опанованих комуністами німецьких таборів для полонених, разом із автором читач рятується — здавалося б — на спасенний острів власовщини серед розбурханого хуртовиною війни океану і разом з автором читач потопас у безодні ілюзоричного «союзництва». Цей твір цитує проф. Лев Шанковський як документ до написаної собою «Історії похідних груп ОУН 1941 р.» Ця книжка однак не тільки документ: це живий хвилюючий образ залаштуванкової дійсності воюючих фронтів. Ця книжка повинна бути у кожному українському домі!

Олена Звичайна

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...

Збірка оповідань і повель, В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1954. Обкладинка роботи мистця-маляра М. Дмитренка. Сторін 232, ціна: \$ 1,50, 6 австрал. шил., 5 анг. шил., 35 б. фр., 250 фр. фр., 12 австр. шил., 5 шв. корон, 12 арг. пез., 30 браз. крузейрів, 2,50 ім.

Авторка, відома українська письменниця, кількома мистецькими мазками впроваджує читача у саму суть поневоленої України, у життя українського села і міста під большевицькою та німецькою окупаціями, у світ думок, переживань і трагедій модерної української людини. Оповідання Олени Звігчайної мають велику переконливу силу і глибокий чар правдивості: письменниця не фотографус, вона з серця передає пережиті у найкращій формі живого слова. Часом усміх окрилить уста читача, часом слізоза владе після прочитаного: у кожному випадку авторка говорить від серця до серця і в цьому її величезна заслуга.

Ця книга — це скарбниця лектури для молодого і старшого і з такої скарбниці варто зачерпнути щось і для себе. На далікій чужині, серед оточення, яке ми мало знаємо, а то й зовсім ні — ця книга променіс українським духом, подихом Рідного Краю і його широких ланів, степів і лісів. Ця книга — це криптиця цілющої води.

Віталій Бендер

МАРШ МОЛОДОСТИ

Роман у двох частинах, В-во «Дніпрова Хвилля», Мюнхен 1954. Обкладинка роботи художника Ю. Костіва. Сторін: 1-ий том — 162, 2-ий том — 160, ціна за обидва томи: \$ 1,60, 10 австрал. шил., 8 англ. шил., 60 б. фр., 400 фр. фр., 20 австр. шил., 6 шв. корон, 20 арг. пез., 50 браз. круизерів, 4.— ім.

Найбільша війна в історії світу кінчиться. Гігантичні фронти ламаються під напором стальових колосів, у вогні гармат здригається світ, гранати риють землю, ненаситні пожежі нівачать цілі міста — такий фон роману молодого автора Віталія Бендера. На цьому апокаліптичному фоні читач відкриває із зацікавленням маленьку групу стрільців української бойової формaciї, що забуті серед гір Австрії, заскочені драмою капітуляції вирішують пробитися на Захід, на волю, через крайну тітовських партизан. Мала, але зцілена однією волею, спеціальна сотня розпочинає свій драматичний марш. Серед недостатку, серед пригод, вимикаючись з трудом з ворожого кільця, ця сотня йде горами південної Австрії і Югославії шляхом, якого ворог якраз найменше сподівався. Під твердою рукою сотника Сіроштана стрільці дають із себе максимум людських зусиль — а дехто й заломлюється, не витримуючи надміру духових і фізичних перешкод.

Серед граду куль сотня добивається до югославсько-італійського кордону і тут розпочинається останній акт її драми. Як закінчився її страшний марш — довідається читач із полум'яних, надиханих юністю і вагітністю наших днів сторінок цього твору.

Леонід Полтава
ЧИ ЗІЙДЕ ЗАВТРА СОНЦЕ?

Повість з недалекого майбутнього, В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1955. Обкладинка та ілюстрації роботи художника-маліяра Андрія Сологуба, сторін 160, ціна \$ 1.—, 6 австрал. шил., 5 англ. шил., 30 б. фр., 220 фр. фр., 2.— нм.

Україна у 2000-ому році! Світ змінився, техніка, наука, знання пішли далеко вперед. Постали нові держави, новий лад, нові порядки — тільки людина та сама. Людський дух не зазнає великих змін. Оволодівши новою технікою атомової енергії, людина скоро до неї пристосується, привчається і вростас в новий ґрунт. Але її душа і її серце знають ще ті самі почуття, надії, хвилювання що й тепер.

З нараженням свого життя перевозить спеціяльний кур'єр з Канади в Україну дорогоцінний скарб, що має врятувати світ від загибелі. Але скарб цей убивчий. Його смертельні промені, що виходять із сердець-атомів, безпереривно пробивають стінки свого сковка та пронизують тіло кур'єра... Чи донесе він цей скарб аж в Україну...?

В дорозі чатус ворог. Ворог не тільки України, ворог всього людства. У змаганні падуть жертви, до висот самопосвяти піднімається любов. Молодий український фізик на життєвому роздоріжжі: любов чи обов'язок? Що полонить його більше?

У вогнях стойть чорна ніч і червоні блиски пронизують темряву. Світ у судорогах жде своє долі. Чи врятує його само-пожертва жменьки людей? Ворог у розpacu безсилия сягас до злочину, до зброї. Чи вдасться йому таки знищити світ?

Відповідь на ці хвилюючі питання знайдете у цьому творі.

того ж автора:

ПОДОРОЖІ І ПРИГОДИ МИКЛУХИ-МАКЛАЯ

Каарам-Тамо — людина з місяця

В-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1955. Обкладинка та ілюстрації роботи художника-маліяра Ю. Кульчицького. Сторін 54, ціна: \$ 0.30, 3 австрал. шил., 2 англ. шил., 12 б. фр., 100 фр. фр., 1.— нм.

Це захоплююче оповідання про українського подорожника Миколу Миклуху-Маклая призначено зокрема для молоді. Маклай подорожував по островах Полінезії і Малаяїв і його пригоди є живою та цікавою лектурою для розвитку фантазії у дитини та збільшення кола її зацікавлень. Всім батькам поручається ту книжку для своїх дітей набути.

Читайте і передплачуєте
видання видавництва
«ДИПРОВА ХВИЛЯ»
ДИПРОВА ХВИЛЯ видас най-
кращі та найцікавіші книжки по
найнижчих цінах, щоб зробити
їх доступними найширшому
українському загалові.
Видання ДИПРОВОЇ ХВИЛІ це
низка романів з діллями
національно-визвольної
боротьби українського народу в
минулому і сучасному, з діллями
міжнародного шпіонажу та
боротьби української розвідки
з ворожими агентами, з діллями
пригодництва та побуту.

Дотепер з'явилися такі книжки:

ТАСМНИЙ ФРОНТ

С. Любомирський
розвідочний роман — 148 ст.
(вичерпано)

ВЕЛИКА ГРА

М. Хортиця
атомовий шпіонаж — 224 ст.

ПРОКЛИНАЮ

І. Шкварко
спогади політ'візня — 216 ст.

МІЖ СЛАВОЮ І СМЕРТЬЮ

С. Любомирський
атомовий роман, 3 томи
по 176 ст.

У КІГТЯХ ТИРАНІВ

М. Сергієнко
спогади українця червоноармійця
230 ст.

ОГЛЯНУВШІСЬ НАЗАД...

Олена Зничайна
збірка оповідань і новел
232 ст.

МАРШ МОЛОДОСТИ

В. Бендер
пригоди одної сотні
з I-ої Дивізії УНА, 2 томи — 324 ст.

ЧИ ЗІЙДЕ ЗАВТРА СОНЦЕ?

Л. Полтава
Україна в 2.000-ому році — 160 ст.

ПОДОРОЖІ І ПРИГОДИ

МИКЛУХИ-МАКЛАЯ

Л. Полтава
Пригоди українського мандрів-
ника в Ісвій Гвінеї — 56 ст.

БЛUDNII SIN

Іван Завзятій
Доля блудного сина українсько-
го народу напередодні і в часі
Великої революції — 295 ст.

ПРИГОДИ МОРЕПЛАВЦЯ

СІНДБАДА
казки з 1001-ої ночі для дітей
і молоді — 48 ст.

DNIPROWA CHWYLA

München 2, Dachauerstr. 9/II
Germany

